

KARINA ZAJĄC-HADUCH

**JĘZYKOWY OBRAZ
KOBIECY I MĘŻCZYZNY
W ROSYJSKIEJ PROZIE WIEJSKIEJ**

**JĘZYKOWY OBRAZ
KOBIECY I MĘŻCZYZNY
W ROSYJSKIEJ PROZIE WIEJSKIEJ**

Uniwersytet Pedagogiczny
im. Komisji Edukacji Narodowej
w Krakowie
Prace Monograficzne 780

KARINA ZAJĄC-HADUCH

**JĘZYKOWY OBRAZ
KOBIECY I MĘŻCZYZNY
W ROSYJSKIEJ PROZIE WIEJSKIEJ**

Recenzenci

dr hab. Jolanta Lubocha-Kruglik

dr hab. Teresa Żeberek

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2017

redaktor: Anna Siedlik

korekta: Anna Kijania

korekta (język rosyjski): Oleg Aleksejczuk

projekt okładki: Janusz Schneider

łamanie: Jadwiga Czyżowska-Maślak

ISSN 0239-6025

ISBN 978-83-8084-025-6

DOI 10.24917/9788380840256

Wydawnictwo Naukowe UP

30-084 Kraków, ul. Podchorążych 2

tel./faks 12 662-63-83, tel. 12 662-67-56

e-mail: wydawnictwo@up.krakow.pl

<http://www.wydawnictwoup.pl>

druk i oprawa

Zespół Poligraficzny WN UP

Wstęp

Celem niniejszej monografii jest zrekonstruowanie obrazu kobiety i mężczyzny, utrwalonego w twórczości rosyjskich prozaików nurtu wiejskiego¹: Fiodora Abramowa i Wasilija Biełowa, związanych z wsią północnorosyjską, oraz Walentyna Rasputina i Wasilija Szukszyna, ukazujących rzeczywistość Syberii. Analizowany materiał językowy pochodzi z tekstów, które powstały głównie w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych dwudziestego wieku (wyjątek stanowi napisany w połowie lat osiemdziesiątych utwór Rasputina *Пожар*). Należą do nich nowele Abramowa *Деревянные кони*, *Пелагея*, *Алька*, *Безотцовщина*, *Вокруг да около*, *Мамониха* oraz jego opowiadania z tomu *Трава-мурава: повести и рассказы*, utwory Biełowa *Привычное дело*, *Плотничьи рассказы*, powieści *Деньги для Марии*, *Последний срок*, *Прощание с Матерой*, *Живи и помни* autorstwa Rasputina, opowiadania Szukszyna z tomu *Сельские жители*, a także jego utwór *Калина красная*.

Za podstawę badań przyjęta zostaje teoria językowego obrazu świata. W literaturze przedmiotu można odnaleźć różne definicje tego pojęcia (Арутюнова 1976: 243, 337; Pisarek 1978: 143; Аpresjan 1980: 79; Bartmiński, Tokarski, 1986: 72; Серебренников 1988: 5; Bobrowski 1998: 76; Корнилов 1999: 19; Fleischer 2000: 65; Яковлева 2000: 281; Маслова 2001: 64–65; Урысон 2003: 11), oscylujące pomiędzy traktowaniem JOS jako struktury pojęciowej utrwalonej w systemie danego języka, a więc jego właściwościach gramatycznych i leksykalnych (znaczeniach wyrazów i ich łączliwości), realizującej się, jak wszystko w języku, za pomocą tekstów (wypowiedzi) (Grzegorzczkova 1999: 41), a określaniem go mianem „zbioru prawidłowości” zawartych w związkach gramatycznych i strukturach leksyki, pokazujących różne sposoby widzenia i rozumienia świata (Tokarski 1999: 12).

W niniejszej monografii zgodnie ze stanowiskiem Jerzego Bartmińskiego zakładam, iż pojęcie językowego obrazu świata (JOS) obejmuje zarówno to, co językowo-systemowe, jak też to, co językowo-konwencjonalne oraz to, co zawarte w konkretnych, jednostkowych tekstach językowych, które nawet jeśli zawierają indywidualne konkretyzacje systemu i normy, a wręcz pewne naruszenia reguł i konwencji, to zawsze czerpią i z systemu, i z konwencji społecznych (Bartmiński 2006: 12).

---

1 Dalej w odniesieniu do tych pisarzy stosowana jest nazwa dieriewienszcziki (od ros. *деревня* – wieś).

Zastosowana perspektywa badawcza ma na celu odtworzenie ustalonej w języku hierarchizacji wartości oraz sposobu postrzegania za pośrednictwem języka fragmentów rzeczywistości pozajęzykowej poprzez analizę materiału językowego, wyekscerpowanego z tekstów wymienionych wyżej pisarzy. Przeprowadzona analiza ma prowadzić do wyodrębnienia dominujących w twórczości owych pisarzy grup leksykalno-semantycznych, skupionych wokół pojęć kobieta i mężczyzna, układów znaczeń wyrazów, relacji zachodzących pomiędzy poszczególnymi jednostkami leksykalnymi, występującej pomiędzy nimi charakterystycznej łączliwości. Nie bez znaczenia jest również wskazanie na specyficzne dla języka pisarzy własności gramatyczne (na poziomie fleksyjnym, słowotwórczym, składniowym) oraz własności etymologiczne, służące uwypukleniu cech, które w przeszłości odegrały decydującą rolę przy tworzeniu danej nazwy, niezbędnej do zrekonstruowania aktualnego obrazu świata. Istotnym elementem prowadzonych dociekań są obecne w analizowanych utworach metafory i porównania, stanowiące podstawowy materiał analizy kognitywnej i odzwierciedlające sposób widzenia świata przez daną grupę językową, a także przez poszczególne jednostki. Obserwacja wymienionych środków językowych ma na celu ukazanie, jak w idiolekcie pisarzy stworzony został językowy obraz świata zawarty w języku ogólnym (Bugajski, Wojciechowska 1996: 25; 2000: 154–156; Habrajska 2000: 82; Kadyjewska 2001: 329). Szczególną rolę odgrywa analiza aktualizowanej kontekstowo warstwy znaczenia, w której odzwierciedlenie znajdują uwarunkowane kulturowo i kontekstowo systemy wierzeń, przekonań i norm etyczno-estetycznych społeczności zamieszkującej XX-wieczną północnosyberyjską wieś (z uwagi na to, że wykorzystane w rozważaniach utwory są utworami realistycznymi, zakłada się, że przedstawiają one istniejącą wówczas rzeczywistość).

Punktem wyjścia do badań nad językowym obrazem świata jest koncepcja znaczenia, zgodnie z którą przez znaczenie danej nazwy rozumie się to, w jaki sposób ludzie pojmują przedmiot czy zjawisko określane przez tę nazwę, co mają na myśli, gdy posługują się daną nazwą. Znaczenie jest zatem subiektywne – zazwyczaj jako znaczenie podmiotowe, choć niekoniecznie indywidualne (podmiotem może być społeczność), oparte na ludzkim (gatunkowym i społecznym) doświadczeniu i wyobraźni. Odwołuje się ono do potocznej (nienaukowej) wiedzy o świecie (por. Kardela 1992: 16; Maćkiewicz 1999a: 23). Przy takim założeniu metodologicznym szczególnie przydatne okazują się narzędzia opisu i interpretacji, którymi posługuje się lingwistyka kognitywna: prototyp, stereotyp, metafora pojęciowa, profilowanie, perspektywa, punkt widzenia. Jednakże wieloaspektowość i wielowarstwowość JOS pociąga za sobą konieczność odwołania się również do metod badawczych, stosowanych przez etno- i socjolingwistykę, które pozwalają lepiej wnikać w istotę badanego zjawiska. Postulowany w niniejszej monografii eklektyzm metodologiczny ma swoje źródło w ustaleniach współczesnej lingwistyki,

która wykraczanie poza ugruntowane paradygmaty opisu oraz integrację różnych perspektyw metodologicznych traktuje nie tylko jako swoiste *signum temporis*, ale także jako niezbędne warunki rozwoju językoznawstwa w ogóle (Kiklewicz 2004: 56).

Teoretyczno-metodologicznym zagadnieniem językowego obrazu świata poświęcona została pierwsza część pracy. W pierwszym jej podrozdziale pojęcie językowego obrazu świata skonfrontowane zostało z pojęciami: kulturowy obraz świata, naukowy obraz świata, a także zaprezentowane zostały definicje i koncepcje pojęcia językowego obrazu świata w perspektywie historycznej. Podrozdział drugi zawiera opis najważniejszych aspektów tworzących postać językowego obrazu świata, do których, zgodnie z koncepcją Renaty Grzegorzczukowej (Grzegorzczukowa 1999: 43), zaliczane są: własności gramatyczne, kategorie słowotwórcze, etymologia, zjawiska leksykalne, konotacje semantyczne. Kolejny podrozdział dotyczy roli metafory i porównania w badaniu językowego obrazu świata. Metafora, jako narzędzie poznawania i rozumienia świata, postrzegana jest jako środek umożliwiający konceptualizację abstrakcyjnych i nieuchwytnych obszarów doświadczenia przez to, co znajome i konkretne (Lakoff, Johnson 1988; Taylor 1995: 187; Jäkel 2003: 22). Obok metafory za podstawowy proces umysłowy ustalania związków między zjawiskami w koncepcji JOS uważane jest porównywanie – podstawowe narzędzie konceptualizacji i kategoryzacji zjawisk (Skommer 2006: 140; Wysoczański 2006: 91). W ostatnim podrozdziale pierwszej części pracy poruszam kwestię *językowy obraz świata a literatura*, podejmuję próbę zdefiniowania pojęcia *język pisarza*, a na koniec dokonuję ogólnej charakterystyki prozy wiejskiej jako kierunku w literaturze rosyjskiej i na tym tle przedstawiam osobliwości języka i stylu każdego z czterech pisarzy, których teksty stanowią podstawę materiałow^ą niniejszej monografii.

Analizę językowego obrazu kobiety w rozdziale drugim rozpoczynam od ukazania roli i pozycji kobiety w tradycji i kulturze, a następnie kreślę obraz kobiety w świetle danych systemowych oraz badań językoznawczych. Na przedstawiony w kolejnych podrozdziałach obraz kobiety w utworach rosyjskich prozaików nurtu wiejskiego składa się: prezentacja typów kobiet, jakie można odnaleźć w twórczości *dieriewienschczików*, kwestia nominacji (nazwy *женщина* i *баба*, nazwy najmłodszych przedstawicielek płci pięknej, nazwy kobiet starych), językowy obraz kobiecego ciała, językowy obraz kobiety zawarty w porównaniach. Ostatni podrozdział drugiej części pracy dotyczy analizy środków językowych, za pomocą których wartościowane są cechy charakteru oraz postawy społeczne i moralne określające wizerunek kobiety.

W rozdziale trzecim przedstawiam językowy obraz mężczyzny. Na początku prezentuję jego portret asocjacyjno-kulturowy oraz obraz utrwalony w systemowych danych językowych. W kolejnym podrozdziale opisuję typy męskie, które można wyodrębnić w utworach przedstawicieli rosyjskiej prozy

wiejskiej. Należą do nich: typ pasywny, typ refleksyjny, typ mężczyzny z pasją, typ mężczyzny rozdartego wewnątrznie i typ mężczyzny spełnionego. W następnych podrozdziałach omówione są występujące w twórczości *dieriewien-szczików* nazwy osób płci męskiej, a także określenia dotyczące fizyczności mężczyzny: jego wyglądu, sposobu poruszania się, zachowania. Sporo miejsca poświęcam uczuciom i emocjom mężczyzn, wśród których na plan pierwszy wysuwa się strach, wstyd, złość oraz cierpienie. Odrębny podrozdział dotyczy językowego obrazu płci brzydkiej, jaki odnaleźć można w porównaniach. W ostatnim podrozdziale analizowane są przezwiska i wyzwiska, na które składają się nazwy określające męskie ułomności i wady, skierowane do mężczyzn obelgi związane ze światem przyrody, wyzwiska z użyciem nazw diabła i innych sił nieczystych.

1. Językowy obraz świata

1.1. Pojęcie językowego obrazu świata

Funkcjonujące w badaniach etnolingwistycznych pojęcie językowego obrazu świata dotyka istotnej dla teorii języka kwestii, jaką stanowi relacja język – rzeczywistość, a zarazem zwraca uwagę na powiązania języka z człowiekiem jako jednostką myślącą, społeczną, wartościującą i osadzoną w konkretnej tradycji kulturowej.

„Język wyznacza granice mojego świata” – stwierdza Ludwig Wittgenstein (Rokoszowa 1997: 10), a doskonale uzupełnienie (poniekąd nawet kontynuację) owego neopozytywistycznego testamentu stanowi pogląd, iż język „jest tym środowiskiem, w którym człowiek staje się człowiekiem. I tylko przez język jakby denotuje się poznanie i myślenie; język jest podstawową strukturą totalizującą całokształt ludzkiej kultury, gdyż właśnie granice języka są granicami kultury” (Krapiec 1991: 20).

Wynika stąd konieczność wyodrębnienia i zrekonstruowania określonej hierarchii wartości, systemu norm i ocen, typowych zachowań i postaw społecznych, które zapisane są w języku – jego systemie, tekstach i sposobach posługiwania się nim. Badaniom tym służy pojęcie kulturowego obrazu świata. Za kulturowy obraz świata uważa się system, który reguluje, normuje i organizuje pozostałe elementy obrazu świata w obrębie danej kultury: „Kulturowy obraz świata, którego najważniejszy generator – oprócz innych systemów znakowych – stanowi język, jest konstruktem regulującym manifestację produkcji tekstów i – ogólniej – realizacji znakowych, reprezentującym oraz organizującym zasady konstrukcji danej manifestacji kultury i jej produktów (...) w celu podtrzymania, motywowania, wyrażania/objawiania się oraz reprezentowania, a także generowania procesów zachodzących w systemie społecznym, traktowanym jako podstawowy system kultury” (Anusiewicz, Dąbrowska, Fleischer 2000: 30).

Przypisanie językowi roli fundamentalnego elementu kultury wiąże się ściśle z aksjologiczną koncepcją kultury, ujmującą kulturę jako porządek ideacyjny, czyli określone standardy zachowań i działań, standardy, których uczymy się jako członkowie kultury, „forma treści, które ludzie przechowują w swoim umyśle, ich modeli postrzegania, kojarzenia i interpretowania świata” (Anusiewicz 1995: 3).

Można uznać, że językowy obraz świata determinują trzy podstawowe kategorie elementów, które, zdaniem Richarda E. Portera i Larry'ego A. Samovara, współtworzą pojęcie *kultury*, a mianowicie: 1. Artefakty bądź absolutnie wszystkie obiekty fizyczne i substancje (składające się na *kulturę materialną*); 2. Wszystkie pojęcia, włączając system wierzeń, wartości, wyobrażeń etycznych (określane mianem *kultury duchowej*); 3. Modele zachowania, które mogą być rozpatrywane jako realizacja kategorii pojęć (wchodzące w zakres *kultury socjalnej*) (Porter, Samovar 1997: 13).

Na specyficzne własności językowego obrazu świata uwarunkowane naturalnym środowiskiem życia poszczególnych narodów zwraca uwagę Cziń Tchi Kim Nok. Badacz opisuje zakorzeniony w rosyjskiej tradycji obraz *chleba*, jako symbolu pracy, dostatku, bogactwa, co znajduje potwierdzenie w wielu rosyjskich frazeologizmach, przysłowiaach i porzekadłach: *хлеб всему голова, худ обед, когда хлеба нет, хлеб да вода – здоровая еда*. Zauważa, że skoro chleb nie jest zbyt rozpowszechnionym składnikiem codziennej diety Wietnamczyków, niezrozumiałe może okazać się dla nich odzwierciedlające gościnnność narodu rosyjskiego powiedzenie *выходить с хлебом – солью*, jak również opisujący postawę żyjącego na cudzy rachunek próżniaka zwrot *есть чужой хлеб* (Чинь Тхи Ким Нгок 2000: 86–87).

Na fakt, iż każda kultura obok pojęć uniwersalnych (wrodzonych) oraz pojęć pośrednich (reprezentujących wspólne elementy ludzkiego doświadczenia albo charakterystycznych dla pewnego obszaru geograficznego) posiada niepowtarzalną, swoistą strukturę pojęciową, na którą składają się słowa kluczowe, odzwierciedlające funkcjonującą w kręgu danej wspólnoty językowej hierarchię wartości, wskazuje Anna Wierzbička (Wierzbička 1999; Wierzbička 2007). Zdaniem Wierzbičkiej celem szczegółowej analizy pewnych wybranych słów danej kultury nie jest udowodnienie, że dane słowo jest bądź nie jest jednym ze słów kluczy, lecz możliwość powiedzenia o tej kulturze czegoś naprawdę ważnego i odkrywczego (Wierzbička 2007: 43).

Podobne stanowisko zajmuje rosyjski badacz Aleksiej D. Szmielow. Jego zdaniem jednostkę leksykalną danego języka można uważać za „kluczową”, jeżeli może ona służyć jako swego rodzaju klucz do zrozumienia jakichś ważnych właściwości kultury narodu posługującego się danym językiem (Шмельёв 2002: 295). Analiza leksyki rosyjskiej pozwala odkryć cały szereg motywów powtarzających się w znaczeniu wielu rosyjskich jednostek leksykalnych i frazeologizmów, które można uznać za specyficzne właśnie dla rosyjskiego widzenia świata i kultury rosyjskiej. Należą do nich, na przykład, następujące wyobrażenia: ‘w życiu zawsze może zdarzyć się coś nieprzewidzianego’ (*если что, в случае чего, вдруг*), ale jednocześnie ‘wszystkiego i tak nie da się przewidzieć’ (*авось*); ‘żeby coś zrobić, trzeba wcześniej zmobilizować wewnętrzne siły, a to nie zawsze jest łatwe’ (*неохота, собираться/собраться, выбрать-*

ся), lecz 'człowiek, któremu udało się zmobilizować wewnętrzne siły, może zrobić bardzo dużo' (*заодно*) (Шмелёв 2002: 300).

Poza aspektem materialnym i aksjologicznym istotny wpływ na kształtowanie się językowego obrazu świata wywiera socjologiczny wymiar kultury, który wyznaczają normy komunikacyjne, wynikające z pewnych ogólnych postulatów filozoficznych, przyjętych w danej kulturze, informujące członka wspólnoty kulturowej, o tym, co jest dobre lub złe, prawdziwe lub fałszywe, pozytywne lub negatywne, odpowiednie lub nie na miejscu w danych okolicznościach (Porter, Samovar 1997: 16). Jak twierdzi Galina I. Jelizarowa, sfera ta jest niezwykle ważna z tego względu, że praktycznie wszystkie wypowiedzi, nawet te dotyczące najbardziej prozaicznych (faktologicznych) sytuacji, zawierają w sobie orientację na określony system wartości i właśnie w tej dziedzinie (nie w sferze materialnej) najczęściej powstają rozbieżności² w odbiorze wypowiedzi (Елизарова 1998: 26). Jak zauważył Edward Sapir, różnienia, które wydają się niezbędne użytkownikom jednego języka, mogą być zupełnie bezużyteczne w języku, wyrastającym z całkiem odrębnej tradycji kulturowej. „Nie ma takich dwóch języków, które byłyby na tyle do siebie podobne, aby można sądzić, że wyrażają taką samą rzeczywistość społeczną” – stwierdza ów amerykański antropolog i językoznawca, a zaraz po tym dodaje: „Światy, w których żyją różne społeczeństwa, to światy odrębne, a nie po prostu ten sam świat, któremu przyklepiono różne etykiety” (Schaff 1982: 13).

Rozwinięciem twierdzenia E. Sapira, iż w każdym języku zawarty jest swoisty pogląd na świat, jest sformułowana przez Benijamina Lee Whorfa zasada względności językowej, która mówi, że ludzie posługujący się wyraźnie różnymi gramatykami są nastawieni przez owe gramatyki na różne typy postrzegania i różne oceny zewnętrznie podobnych do siebie aktów percepcji; stąd też nie są równoważni sobie jako postrzegający i muszą dochodzić do odmiennych obrazów rzeczywistości” (Whorf 1982: 297). Hipoteza Sapira–Whorfa jest rozwijana w koncepcji Jurija D. Apresjana, który twierdzi, że językowy obraz świata, ukazujący określony sposób postrzegania rzeczywistości, tworzony na przestrzeni stuleci, odzwierciedla materialne i duchowe doświadczenia narodu posługującego się danym językiem i z racji tego może być dla owego narodu swoisty (Аpresjan 1980: 79). Jej główne założenia po-

2 Jak istotne mogą być to rozbieżności, pokazuje O.J. Filimonowa w artykule poświęconym językowemu wyrażaniu „sygnałów życzliwości” (Филимонова 1998). W przeciwieństwie do eksponującej indywidualizm i autonomiczność jednostki kultury angloamerykańskiej (*Are you all right?*), Rosjanie, przekazując swe zainteresowanie drugą osobą, chęć pomocy w trudnej sytuacji, przenoszą akcent na otoczenie, okoliczności (*Ну что?, Как дела?*). Według badaczki dla języka rosyjskiego mniej charakterystyczne są takie rodzaje „sygnałów życzliwości”, jak rytualne dyskusje czy rytualne wątpliwości (wahania), do których zaliczyć można standardowe angielskie sformułowanie *Are you sure?* Szeroko natomiast rozpowszechnione są rytualne skargi i elementy „autobiograficzne” polegające na odwoływaniu się do osobistych doświadczeń w celu zademonstrowania swej szczerości, otwartości (Филимонова 1998: 84; por. Tabakowska 2001b: 195).

brzmiewają też w definicji autorstwa Walerego Pisarka, który, uważając językowy obraz świata za obraz świata odbity w danym języku narodowym, uwzględnia możliwość istnienia różnic pomiędzy obrazami świata, odbitymi w poszczególnych językach narodowych. Według niego: „Szczególnie wyraźne językowy obraz świata odbity w danym języku przejawia się w systemie leksykalnym: najbardziej rozwinięte słownictwo dotyczy z reguły tej sfery zjawisk, która w życiu danej społeczności odgrywa najważniejszą rolę, i odwrotnie, słownictwo odnoszące się do zjawisk niemających większego znaczenia charakteryzuje się ubóstwem. Wskutek tego obraz świata odbity w języku przez pryzmat życia społecznego zawiera element subiektywności. Z kolei jednak użytkownicy danego języka, myśląc o rzeczywistości pozajęzykowej, posługują się pojęciami mieszczącymi się w jego systemie leksykalnym. W ten sposób język ukształtowany przez doświadczenie społeczne narodu sam do pewnego stopnia determinuje sposób widzenia świata, czyli «tworzy» obraz rzeczywistości” (Pisarek 1978: 143).

Na gruncie językoznawstwa polskiego najczęściej przyjmuje się, że językowy obraz świata to funkcjonujący w języku pewien zespół sądów dotyczących rzeczywistości pozajęzykowej³, sądów „mniej lub bardziej utrwalonych w języku, zawartych w znaczeniach słów lub przez te znaczenia implikowanych” (Bartmiński, Tokarski 1986: 72). Jak nietrudno zauważyć, już w samym sformułowaniu językowy obraz świata kryje się dwudzielność definicji, która wymaga sprecyzowania pojęcia obraz świata i dokonania rozróżnienia pomiędzy „obrazem świata” a „językowym obrazem świata”.

Według Jolanty Maćkiewicz „obraz świata” to jednocześnie „o p i s świata dokonywany z pewnego punktu widzenia i (...) m o d e l świata regulujący ludzkie zachowanie” (Maćkiewicz 1999b: 194). Obraz świata identyfikowany jest w jej rozumieniu z ogólną (nienaukową, przednaukową, naukową) wiedzą o rzeczywistości, w której zawarte są zarówno sądy uniwersalne, wspólne całemu gatunkowi ludzkiemu, jak i sądy zindywidualizowane, uzależnione od warunków bytowych i sposobu postrzegania rzeczywistości. Podczas gdy możliwości przejawiania się obrazu świata właściwego danej wspólnotie społecznej obejmują różnego rodzaju systemy znakowe: od ikonografii, symboliki, poprzez zwyczaje i obrzędy, aż po stosunki i instytucje społeczne, w przypadku językowego obrazu świata zostają one zawężone do jednego systemu – językowego (Maćkiewicz 1999b: 194). Wynika stąd, że „językowy obraz świata” stanowi jeden z elementów „obrazu świata”, jeden ze sposobów, w jaki ujęta

3 Anusiewicz w swojej definicji językowego obrazu świata uwzględnia nie tylko rzeczywistość pozajęzykową, ale również językową, pisząc: „Językowy obraz świata to określony sposób ujmowania przez język rzeczywistości (zarówno pozajęzykowej, jak i językowej), istniejący w semantycznych, gramatycznych, syntaktycznych i pragmatycznych kategoriach danego języka narodowego (...), to określony sposób odwzorowania świata dany w pojęciowym rozczłonkowaniu zawartym w języku ujmującym ten świat” (Anusiewicz 1995: 113).

i utrwalona zostaje doświadczona, przeżyta i wyobrażona przez wspólnotę komunikatywną rzeczywistość.

Jako jeden ze składników „obrazu świata” traktowany jest „językowy obraz świata” również przez Michaela Fleischera, który formułuje następującą definicję: „O b r a z y ś w i a t a to wykazujące oddziaływanie pierwszej rzeczywistości⁴ i produkowane przez drugą rzeczywistość regulatywy i komponenty sterujące, służące do generowania, organizowania, specyficznego z uwagi na manifestację i zgodnego z nią zachowania danego systemu kultury, który sam współdecydował o ich organizacji, a także do sterowania komunikacji w danym systemie kultury. Obrazy świata są regulatywami w sensie teorii systemów (...). Posiadają systemowo usieciowione wymiary językowe i kulturowe” (Fleischer 2000: 65). Z wymiarem językowym, według powyższej koncepcji, ściśle wiąże się pojęcie „językowego obrazu świata”, czyli obrazu specyficznego, wytworzonego w danym języku naturalnym, organizującego zbiorowe życie wspólnoty językowej i tworzącego kamień węgielny dla pozostałych, bardziej złożonych składników ogólnego obrazu świata (Fleischer 2000: 62).

I. Bobrowski, uwzględniając różnicę między „obrazem świata” a „językowym obrazem świata”, stwierdza: „Bezpieczniej jest mówić, że językowy obraz świata to pewna utrwalona w języku pozostałość obrazu świata (nie językowego obrazu świata, ale właśnie obrazu świata) z dawniejszych epok, która dzisiaj nie wpływa na obraz świata albo wpływa w bardzo niewielkim stopniu. W przeciwnym bowiem razie spotkać się można z zarzutem, iż w zasadzie nie wiadomo, kto jest nosicielem językowego obrazu świata, skoro obraz świata jest niejednokrotnie sprzeczny ze zrekonstruowanym na podstawie połączeń językowym obrazem świata” (Bobrowski 1998: 76).

Niektórzy językoznawcy rosyjscy wyodrębniają pojęcia „modelu świata” i „obrazu świata”. „Model świata” – w ich rozumieniu – to zredukowane i uproszczone odbicie sumy wyobrażeń o świecie w danej tradycji, ujęte w aspekcie systemowym i operacyjnym (Топоров 1980: 161–166), natomiast „obraz świata” może realizować się w różnych formach ludzkich zachowań i rezultatach owych zachowań (na przykład w tekstach językowych, instytucjach socjalnych, pomnikach kultury materialnej) (Иванов, Топоров 1965: 7).

Zdaniem Borysa A. Sieriebriennikowa „językowy obraz świata” mieści się w ramach „konceptualnego obrazu świata” i składają się na niego różne typy myślenia (Серебренников 1988: 5). Do zwolenników odgraniczenia konceptualnego obrazu świata od językowego obrazu świata w rosyjskiej szkole językoznawczej należy Nina D. Arutiunowa. Jej zdaniem „konceptualny model świata” może być rozpatrywany jako ogół wyobrażeń i wiedzy człowieka o świecie. Jest on zintegrowany w jedną całość i pomaga człowiekowi w jego

---

⁴ Zgodnie z prezentowaną teorią, pierwsza rzeczywistość to zjawisko przestrzenno-fizyczne, natomiast druga rzeczywistość oznacza zjawisko funkcjonalno-semiotyczne, relacyjne, kulturowe (Fleischer 2000: 56).

dalszej orientacji przy percepcji i poznaniu świata. „Konceptualny obraz świata” reprezentuje sobą funkcjonowanie swego rodzaju poziomu mentalnego w psychice lub intelekcie człowieka⁵ (Арутюнова 1976: 243, 337). Bliskie tym poglądom jest stanowisko Georga A. Brutiana, który uważa, że poza granicami konceptualnego obrazu świata znajdują się „nośniki dodatkowej informacji o świecie”, które – wchodząc w zakres językowego obrazu świata – zmieniają się przy przejściu z jednego języka na drugi (Фесенко 1999: 110).

Odrębny, aczkolwiek nie mniej istotny problem stanowi oddzielenie językowego obrazu świata od naukowego. Przed myleniem tych dwóch pojęć przestrzega Helmut Gipper. Według niego „naukowy obraz świata” stanowi obraz osiągnięć nauk na określonym etapie ich rozwoju, a warunkiem wyodrębnienia i skonstruowania „naukowego obrazu świata” jest wcześniejsze przyswojenie „językowego obrazu świata” – czyli opanowanie jakiegoś języka (Anusiewicz 1999: 269–279). Przypisana zostaje tym samym językowi (obrazowi świata tworzonemu przy udziale języka) rola dominanty, tworu podstawowego i wyjściowego, warunkującego powstanie wszelkich innych konstruktów intelektu ludzkiego, „naukowy obraz świata” natomiast spełnia funkcję pośredniczącą, organizującą i ukierunkowującą, „decyduje o tym, co (...) ma prawo być reprezentowane w naszym obrazie świata, a co nie jest dopuszczalne lub może w nim pojawić się tylko w charakterze metafory czy przesądu” (Fleischer 2000: 63–64).

W językoznawstwie rosyjskim również odnaleźć można wyraźne rozgraniczenie pojęć obrazu świata (*картина мира*), modelu świata (*модель мира*, często występującego z dodatkowym epitetem *наивная*), od pojęcia naukowego obrazu świata. J.D. Apresjan stwierdza, że „językowy obraz świata” znajduje odbicie w semantyce znaku językowego i powinien być interpretowany jako naiwne pojmowanie rzeczy, właściwości, czynności, procesu, wydarzenia itp. Tworzony przez wieki „naiwny obraz świata” odzwierciedla materialne i duchowe doświadczenie narodu posługującego się danym językiem i dlatego z dwóch względów może być dla tego narodu swoisty. Naiwny obraz danego fragmentu świata może się znacznie różnić od czysto logicznego, naukowego obrazu tegoż fragmentu świata, który to obraz jest wspólny dla ludzi mówiących najróżniejszymi językami. Dodatkowo „naiwne obrazy świata” uzyskiwane poprzez analizę wyrazów rozmaitych języków mogą się różnić w szczegółach, podczas gdy „naukowy obraz świata” nie zależy od języka, w którym jest opisywany (Аpresjan 1980: 80–81).

Podobne stanowisko zajmuje Oleg A. Korniłow. Dzieliąc „obraz świata” na „naukowy” i „językowy”, badacz zauważa, że oba światy istnieją równolegle i wywierają na siebie wpływ, zachowując jednocześnie swoją odrębność. Zaliczyć do nich można konstrukty różnego rodzaju świadomości, różnych spo-

5 Пор. Кубрякова 1988: 169.

łeczeństw na różnych etapach historycznych posiadające odmienne funkcje. Podczas gdy „naukowy obraz” tworzony, formowany i wykorzystywany jest przez wąski krąg ludzi – naukowców, „językowy obraz świata” zachowuje i przekazuje z pokolenia na pokolenie uproszczoną, codzienną strukturę otaczającego świata, zapewnia ciągłość myślenia językowego, poprzez tradycyjnie ukształtowane kategorie (Корнилов 1999: 19).

W ślad za B.L. Whorfem prymat językowego obrazu świata nad naukowym stara się pokazać Walerij P. Danilenko, przywołując następujące argumenty:

- językowe obrazy świata są starsze i treściowo bogatsze od naukowych;
- językowe obrazy świata stanowią główne źródło dla konstruowania naukowego obrazu świata;
- językowe obrazy świata dążą do pluralistycznego postrzegania (ujmowania) świata, naukowe natomiast – do monistycznego (Даниленко 1997: 131).

Wynika z tego, że potoczna wiedza zyskuje w tym ujęciu większą rangę niż naukowa, prawdziwa nauka bowiem, według Whorfa, powinna opierać się na językowym doświadczeniu, które zawarte jest we wszystkich językach.

Według J. Maćkiewicz nauka może przejmować z nienaukowej wizji świata nie tylko pewne schematy wyobrażeniowe, ale także konstytutywne składniki systemu pojęciowego, pojęcia złożone, pewne strategie poznawcze, perspektywę interpretacyjną (punkt widzenia), sposoby porządkowania pojęć. Okazuje się jednak, że nie zawsze przenikanie zdroworozsądkowych elementów do nauki przynosi korzyści. Szczególnie niebezpieczne jest, gdy potoczne koncepcje przenikają do teorii naukowych niepostrzeżenie, gdy przenosi się je nieświadomie. Ich oczywistość utrudnia bowiem obiektywną ocenę danej teorii. Najwłaściwsze wydaje się uczynienie z potocznego systemu kognitywnego punktu wyjścia, jednej z możliwych perspektyw oglądu, przydatnego systemu odniesień, podstawy służącej do konfrontowania ze sobą różnych teorii naukowych (Maćkiewicz 2000: 109–112).

Niezależnie od tego, jakie korzyści i niebezpieczeństwa dla procesu myślenia i rozwoju nauki niesie ze sobą obraz świata zaklęty w języku, trudno nie zgodzić się z sądem, że „język jest bezwarunkową przesłanką do tego, aby mógł być zbudowany lub obalony naukowy konstrukt intelektu ludzkiego” (Anusiewicz 1999: 279).

1.2. Wykłádniki ujęzykowania obrazu świata

Nie sposób omawiać zagadnienia związane z językowym obrazem świata, nie zwracając uwagi na elementy współtworzące strukturę pojęciową, wyrażoną za pomocą systemu językowego. Z uwagi na to, przedmiotem dalszych roz-

ważną będzie wyodrębnienie najistotniejszych językowych komponentów obrazu świata, do których należą: własności gramatyczne, kategorie słowotwórcze, własności etymologiczne, zjawiska leksykalne oraz konotacje semantyczne.

1.2.1. Własności gramatyczne

Na fakt, iż gramatyka jest bliska duchowej swoistości narodów, wskazywali zarówno Wilhelm Humboldt (Mayenowa 1991: 104), jak i B.L. Whorf, który twierdził, iż w gramatyce poszczególnych języków znajduje wyraz sposób postrzegania rzeczywistości przez daną społeczność (Whorf 1982). Termin *gramatyka* w ujęciu twórcy teorii relatywizmu językowego wykracza poza ramy wyznaczone przez strukturę zdań, czasy gramatyczne, fleksję, części mowy, obejmując stronę formalną języka, tworzoną przez automatyczne, nieuświadomiane wzorce językowe, specyficzne dla każdego języka (Whorf 1982: 296). Sens tak pojmowanej *gramatyki* pomaga zrozumieć fragment rozważań Whorfa. Rozpatrując zależność pojęcia materii i czasu od języków, w których pojęcia te zostały wymodelowane, uczony dochodzi do wniosku, że badane pojęcia „zależą (...) nie tylko od konkretnego, pojedynczego systemu (czasów gramatycznych, rzeczowników), lecz raczej od tych sposobów analizowania i wyrażania doświadczenia, które ustaliły się w języku jako utrwalone «szablony mówienia»; pokrywają się one z typowymi gramatycznymi klasyfikacjami i składają się z leksykalnych, syntaktycznych, morfologicznych i innych środków wyrażania, zespolonych ze sobą w pewną spójną całość”⁶ (Whorf 1982: 213).

Na istnienie związku między kategoryzacją językową a kulturą, na fakt, iż język w pewnym stopniu narzuca swoim użytkownikom subiektywne postrzeganie świata, wskazują funkcjonujące w wielu językach europejskich konstrukcje gramatyczne, w których odzwierciedlenie znajdują cechy mentalne danej nacji czy wspólnoty językowej. Wedle niektórych badaczy ścisły związek z tradycyjnym rosyjskim fatalizmem wykazują charakterystyczne dla języka rosyjskiego konstrukcje bezosobowe. Komentując zastosowanie modeli z czasownikami na *-ся*, A. Wierzbicka twierdzi, że podmiot został w nich przedstawiony jako osoba doświadczająca, która z jakichś niezrozumiałych psychologicznych przyczyn nie jest zdolna do zrobienia tego, co chce zrobić. Niezdolność osoby doświadczającej może być odniesiona do jej stanu wewnętrznego, z reguły nastroju (*Мне сегодня не читается*). Jeśli nawet z powodzeniem wykonuje to, co chce (*Мне чудесно писалось*), nie ma w tym żadnej jej zasługi, ponieważ sukces jest osiągnięty nie w wyniku jej usilnych starań, a raczej dzięki działaniu jakichś niezrozumiałych sił. Dowodem na to, że świat pełen jest zagadek, które nie do końca poddają się procesom racjonalizacji, są,

6 Por. z obserwacjami E.T. Halla dotyczącymi czasu polichronicznego i monochronicznego (Hall 1999: 55–58).

według badaczki, również konstrukcje typu: *Его переехало трамваем, Его убило молнией*, w których bezpośrednia przyczyna – tramwaj (*трамвай*) czy błyskawica (*молния*) – przedstawiona została jako instrument pewnej nieznannej siły (Вежбицка 1996: 73–74).

Z „teatralnością życia” Włochów, z ich umiłowaniem głośności i skłonnością do demonstrowania uczuć łączy się zjawisko reduplikacji składniowej – czyli powtórzenia przymiotników, przysłówków, a nawet rzeczowników nierozdzielonych pauzą, np.: w wyrażeniach *bella bella, adagio adagio, subito subito*. Jest to typowo włoska konstrukcja różniąca się od służącego intensyfikacji powtórzenia pewnych wyrażeń, występującego czasem w języku polskim (*szybko, szybko, nie, nie, nie*), najbardziej chyba zbliżona do polskiego *pa, pa* czy angielskiego *bye, bye*. Za jej pośrednictwem wyrażane jest mocne przekonanie, że powtórzone słowo zostało odpowiednio dobrane. Reduplikacją *bella bella* mówiący podkreśla, że słowo *bella* nie zostaje użyte przypadkowo, ale oddaje ściśle i dokładnie to, co mówiący odczuwa i chce przekazać. W związku z tym w odniesieniu do wyrażenia *bella bella* najbardziej adekwatne wydaje się tłumaczenie *prawdziwie piękna*, a znaczenie wyrażenia *caffè caffè* najpełniej oddaje polskie wyrażenie *prawdziwa kawa* (Tabakowska 2001b: 191–193)⁷.

1.2.2. Kategorie słowotwórcze

Kolejny element, składający się na całościowy obraz świata utrwalaony w języku, stanowią kategorie słowotwórcze zakorzenione w podstawowych pojęciach poznania. Derywaty, czyli wyrazy słowotwórczo przejrzyste, ukazują swoisty dla danego języka sposób postrzegania rzeczywistości, ujawniający się przez istnienie wykładników morfologicznych określonych elementarnych pojęć uniwersalnych, przy pomocy których wyrażane są obiekty podlegające kategoryzacji (Waszakowa 1996: 286).

Według Krystyny Waszakowej analiza sposobów wyrażania pojęć uniwersalnych za pomocą kategorii słowotwórczych pozwala rozszerzyć wiedzę na temat środków językowych, z jakich może korzystać człowiek chcący interpretować językowo rzeczywistość (sytuację), nienazwaną dotychczas, lub chcący daną sytuację interpretować na nowo – przekładając ją na słowa należące do danego języka, które będą miały w tym języku kształt nie tylko określonego wyrazu, ale i struktury słowotwórczej (Waszakowa 1996: 293–294).

W opracowaniu R. Grzegorzczkovej i Jadwigi Puzyrnyń spotkać się można z podziałem na derywaty właściwe, eksponujące pewne cechy istotne przedmiotów, które stają się podstawą wydzielenia klas i tworzenia nazwy

⁷ Kulturowa bariera pojawia się również przy próbie znalezienia angielskiego odpowiednika obecnej w polskiej leksyce religijnej formy nad-superlatiwusa *przenajświętszy* (Przenajświętszy Sakrament, Przenajświętsza Paniienka, Przenajświętsza Trójca). Okazuje się, że słownikowy ekwiwalent *most holy* „nie wyraża pojęcia tak wrosłego w polską kulturę, że aż w niej zgramatyzowanego” (Tabakowska 2002: 27–28).

(np.: *palacz* ‘palący zawodowo w piecu’ lub ‘palący papierosy’) oraz derywaty onomazjologiczne, w których znaczenie podstawy nie zawiera się w leksykalnym znaczeniu derywatu, ale wchodzi w odczuwany przez mówiących związek asocjacyjny, społecznie ustabilizowany i tym samym uwypukla cechę, którą mówiący kojarzą ze znaczeniem derywatu (np.: *cytrynek*, *żyłtkowiec*). Ten drugi typ derywatów, odbijających mechanizm nazwotwórczy oparty na wykorzystywaniu cech niekoniecznie istotnych, ale za to dominujących percepcyjnie w momencie nazywania, uważany jest przez autorki za nieregularny semantycznie, niekategorialny, stanowiący stadium przejściowe między wyrazami motywowanymi i niemotywowanymi (Grzegorzczkova, Puzynina 1984: 307–316).

Za swoistego rodzaju postulat na rzecz uwzględniania derywatów onomazjologicznych w procesie odtwarzania językowego obrazu świata uznać można pracę Małgorzaty Brzozowskiej (Brzozowska 2000: 143–151). Autorka, skupiając się głównie na derywatach nazw grzybów, motyli i miesięcy, stara się wykazać, iż podstawy słowotwórcze tych derywatów nie są ani jednostkowe, ani przypadkowe, ale ściśle uzależnione od językowego obrazu świata stanowiącego dla nich kontekst oraz od punktu widzenia ich twórcy. Jednocześnie derywaty onomazjologiczne według badaczki „przez swą strukturę odbijają (...) niejako *ex definitione* – językowy obraz świata i podstawowe wartości swoich twórców, a następnie – po ustabilizowaniu się w języku – kształtują językowy obraz świata i podstawowe wartości użytkowników tego języka” (Brzozowska 2000: 150).

1.2.3. Etymologia

Korzystanie z badań etymologicznych w tworzeniu bądź rekonstruowaniu językowego obrazu świata ma zarówno swych entuzjastów, jak i przeciwników. Do grona tych pierwszych należy z całą pewnością Pierre Guiraud, który wyraża głębokie przekonanie, że dopiero analiza semantyczna na poziomie udostępnionym przez etymologię pozwala zniwelować ostry podział na synchronię i diachronię oraz wnikać głęboko w strukturę leksyki, która jest zorganizowana w pola morfosemantyczne wedle niewielu prostych reguł: „to, co jest prawdziwe «na powierzchni wypowiedzi», na tym jedynym poziomie, na którym analiza leksykalna się uplasowała, przestaje być prawdziwe w «strukturze głębokiej». Na tym poziomie, który udostępnia nam etymologia, przeciwstawność zanika, synchronia i diachronia zbiegają się ze sobą i organizują w struktury niezbyt liczne, proste i bodaj powszechne, «generujące» całość leksyki przy użyciu niewielkiej liczby prawideł derywacyjnych” (Guiraud 1976: 115).

Nie mniej interesujące rozwiązania przynoszą badania etymologiczne w dziedzinie frazeologii. Przeprowadzona przez Anatolija O. Iwczenkę analiza występujących w wielu językach słowiańskich wyrażen o znaczeniu ‘mający

powodzenie, szczęściarz', będących odpowiednikiem rosyjskiego *в сорочке родился*, świadczy o tym, że pojawiające się w poszczególnych językach wariacje frazeologicznych komponentów realizowane są w ramach semantycznej grupy 'odzieży', a nie 'błony płodowej' (Ивченко 2000: 84–87).

Próbie zrekonstruowania językowego obrazu miłości ukształtowanego na podstawie etymologii nazw oznaczających uczucia, opartych na wspólnych praindoeuropejskich rdzeniach, podejmuje Mariola Jakubowicz (2000). Jak zauważa badaczka, pierwotne motywacje nazw wydają się pozostawać w ścisłym związku z rodzajem miłości, do którego były odnoszone. W rodzinach wyrazowych związanych z modelem MIŁOŚĆ to PRAGNIENIE wiele jest znaczeń o wyraźnych konotacjach zmysłowych. Wyrazy w grupie MIŁOŚĆ to OPIEKA pozbawione są tego odcienia znaczeniowego, a przeprowadzona analiza etymologiczna szwedzkiego słowa *älska* 'kochać' oraz polskiego czasownika *kochać* pozwala stwierdzić, że pierwiastek leżący u ich podstawy odnosił się pierwotnie do czynności związanych z opieką nad dziećmi, zwierzętami czy pielęgnacją roślin (Jakubowicz 2000: 234–235). Podróż do źródeł poszczególnych nazw emocji w celu odnalezienia wyobrażeń o istocie uczuć u ludzi, wśród których niegdyś nazwy te powstawały, pozwala umieścić autorkę zaprezentowanych powyżej rozważań w gronie badaczy, którzy przypisują tego typu analizom istotną rolę w odtwarzaniu językowego obrazu świata.

R. Grzegorzczkowska natomiast, podkreślając historyczny, dotyczący jedynie minionego stanu świadomości danej wspólnoty, charakter etymologicznych znaczeń zawartych w pochodzeniu słów, wydaje się przypisywać etymologii funkcję marginalnego elementu językowego obrazu świata (Grzegorzczkowska 1999: 44). Jak zauważa jednak, nie bez racji, M. Jakubowicz, to nie historyzm, a charakter podstaw, na których buduje się obraz świata, odróżnia badania oparte na etymologii od innych. Dane uzyskane z analizy etymologicznej leksemu cechuje znaczna ogólność, pozwalająca jedynie na bardzo luźne usytuowanie danego obiektu w językowym obrazie świata. Ponadto ograniczoność danych etymologicznych wiąże się zazwyczaj z brakiem osadzenia ich w kontekście składniowym, który umożliwiłby ustalenie odpowiednich relacji. Aby takowe ustalić, konieczne jest najczęściej odwołanie do rzeczywistości pozajęzykowej (Jakubowicz 1999: 121–122).

Bez względu na niedoskonałości, jakie niesie ze sobą ta metoda, trudno nie uznać przydatności badań etymologicznych przy odtwarzaniu językowego obrazu świata w perspektywie diachronicznej czy porównawczej. Okazać się bowiem może, że „przy braku w wielu językach starszych tekstów pisanych jest to właściwie jedyna metoda pozwalająca na cofnięcie się w badaniach do czasów najdawniejszych” i zaobserwowanie „zmian zachodzących w psychice? myśleniu? postrzeganiu świata? naszych przodków” (Niewiara 2000: 104).

1.2.4. Zjawiska leksykalne

Mimo niewątpliwej roli właściwości gramatycznych, słowotwórczych i etymologicznych w przekazywaniu określonego sposobu postrzegania rzeczywistości materiałem niezwykle istotnym dla problematyki językowego obrazu świata są zjawiska leksykalne, nazywane przez R. Grzegorzyczkową „swoistym klasyfikatorem świata” (Grzegorzyczkowa 1999: 43). Badania pól leksykalno-semantycznych, układów znaczeń wyrazów, relacji zachodzących pomiędzy poszczególnymi jednostkami leksykalnymi, występującej pomiędzy nimi charakterystycznej łączliwości, pozwalają zrekonstruować określony obraz świata, ustalić zawartą w nim hierarchię wartości.

Wyłaniające się z ludzkiego doświadczenia (zarówno zmysłowego jak i mentalnego) pojęcia są dopasowywane do wyrażeń językowych, zaś skonwencjonalizowane wyrażenia językowe pozwalają nakładać strukturę pojęciową na niepowtarzalne ze swej natury doświadczenie. Zatem między konceptualizacją (pojęciami) a językiem (zbiorem wyrażeń symbolicznych) istnieje nierozzerwalna wzajemna relacja. Jednostki symboliczne języka muszą być na tyle „elastyczne”, by mogły służyć do zakodowania nieograniczonej liczby niepowtarzalnych sytuacji, składających się z całkowicie jednostkowych doświadczeń. Język jest zatem narzędziem umożliwiającym interpretację otaczających nas zjawisk i faktów na pewnym poziomie schematyzacji i uogólnienia, ale nie jest w stanie ogarnąć całości rzeczywistości pozajęzykowej z nieskończoną ilością przedmiotów i zjawisk, z różnorodnością ich cech. Dlatego poznając świat i utrwalając rezultaty tego poznania w języku, człowiek wyróżnia te elementy, które są dla niego najistotniejsze. Jeśli bowiem dla Lapończyka zamieszkującego północ Norwegii język norweski wydaje się zbyt ubogi w zakresie słownictwa nazywającego gatunki reniferów, rodzaje lodu i różne stopnie zimna, gdyż sam dysponuje ogromnym wachlarzem tego typu określeń, nie pozostawia cienia wątpliwości fakt, jaka sfera życia odgrywa w kręgu tej społeczności dominującą rolę⁸ (Tabakowska 2001b: 177). Bez wątplenia słownictwo danego języka utrwała pewien rodzaj widzenia rzeczywistości, a sposób, w jaki postrzegamy i oceniamy element świata, do którego dana jednostka się odnosi, zawiera się w *z n a c z e n i u* słowa.

Na prymarność semantyki wobec innych aspektów języka zwraca uwagę Barbara Lewandowska-Tomaszczyk, wymieniając wśród podstawowych założeń kognitywistyki jednocześnie brak jednolitego poziomu rozróżnień pomiędzy znaczeniem językowym a encyklopedycznym i bardziej ogólnie między semantyką a pragmatyką (Lewandowska-Tomaszczyk 2006: 251–254). Analiza pragmatycznych aspektów konceptualizacji pozwala Aleksandrowi Kikle-

---

8 Podobnie jest z obiektywnie istniejącymi, uniwersalnymi zjawiskami pogodowymi, które mogą być odmiennie postrzegane przez przedstawicieli różnych nacji (Łuczynski, Maćkiewicz 2002: 42).

wiczowi wysnuć wniosek, że system semantyczny języka (przez wielu współczesnych językoznawców kojarzony z językowym obrazem świata) ma charakter idiosynkratyczny, tzn. w określonym stopniu motywowany jest relevantnym kontekstem społecznym, co w odniesieniu do semantyki kognitywnej oznacza, że w eksplikacjach semantycznych nie mogą być pominięte socjolingwistyczne parametry wyrażań językowych, a zwłaszcza podmiot sytuacji komunikacyjnej (Kiklewicz 2007: 289–291).

Doceniając rolę analiz zależności pomiędzy jednostką języka a okolicznościami jej użycia, w odrzuceniu podziału na semantykę i pragmatykę Dorota Szumska dostrzega niebezpieczeństwo „zastąpienia systemowości opisu semantycznego podważającą skuteczność języka jako środka transmisji wiedzy ideą kontekstualnego «ubezwłasnowolnienia» znaków językowych” (Szumska 2008: 42). Według badaczki „koncepcja niestabilnej, negocjowanej każdorazowo podczas aktu komunikacji zawartości pojęciowej jednostki leksykalnej prowadzi albo do akceptacji destrukcyjnej tak dla semantyki, jak i teorii tekstu idei «nieograniczonej semiozy» (...), albo do zwolnienia z poszukiwania odpowiedzi na pytanie (...) o kryteria delimitacji i «ziarnistości» opisu znaczenia słowa” (Szumska 2008: 42). Pragmatyczny aspekt badania języka może wzmocnić siłę wyjaśniającą semantyki, pod warunkiem że znajdzie ona klucz do systemowej, a nie tylko komunikacyjnej relewancji użycia znaku, a więc do zakodowanego w jego strukturze semantycznej programu kooperacji z kontekstem (Szumska 2008: 43).

Sam termin *znaczenie*, określane mianem *enfant terrible* semantyki i leksykografii (Szumska 1998), do dziś nie posiada jednoznacznej i spójnej definicji. Niektórzy językoznawcy twierdzą wręcz, że jest to pojęcie niedefiniowalne. Wychodzą przy tym albo z założenia, że słowo w izolacji pozbawione jest znaczenia: „Można słusznie utrzymywać, że, właściwie mówiąc, tylko zdanie ma znaczenie (...). Powiedzieć, że słowo czy zwrot «ma znaczenie», to powiedzieć, że istnieją zdania, w których one występują (...). Zwrot «znaczenie» słowa jest błędny (...) trzeba ponownie zbadać takie zwroty jak (...) «być częścią znaczenia czegoś» i «mieć to samo znaczenie»” (Austin 1993: 79, 103), albo z przekonania, że znaczenie opisowi w ogóle się nie poddaje: „Analizować można sygnały, lecz nie rzeczy sygnalizowane. (...) Tylko wszechwiedzący obserwator może analizować lub systematycznie zestawiać znaczenia” (Bloomfield 1933: 162).

Nieco inny wymiar kwestia znaczenia zyskuje u kontynuatorów Wittgensteinowskiego nurtu myślenia. W ujęciu filozofa z Cambridge „znaczeniem słowa jest sposób użycia go w języku” (Wittgenstein 1972: 34). Teza, że znaczenie nie jest w całości wbudowane w pewien abstrakcyjny twór zwany zdaniem, a raczej uzależnione jest od konkretnej wypowiedzi i w znacznym stopniu przydane przez nadawcę wypowiedzi, wydaje się powracać w koncepcji Ronald Langackera, zgodnie z którą znaczenie obejmuje nie tylko treść kon-

ceptualną wyrażań, ale także sposób obrazowania tej treści (Langacker 1995: 68). Odwołując się do właściwej człowiekowi zdolności do interpretowania zjawisk na wiele możliwych sposobów oraz stosowania rozmaitych środków językowej ekspresji, uczony ten wyraża przekonanie, że struktury semantyczne nie są neutralne – przeciwnie przechowują wcieloną w nie „informację imaginatywną”, przewidzianą dla nich przez „symboliczny konwencjonalizm języka” (Korzyk 1992: 36–37).

Wybór określonego sposobu obrazowania stanowi bezpośrednio odbicie systemu pojęciowego obserwatora i jego konceptualizacji świata⁹. Znaczenie zatem, stanowiąc przejaw reprezentacji mentalnej, informuje o poznaniu.

1.2.4.1. Znaczenie a prototyp

Zdaniem niektórych badaczy stabilność naszego powszedniego „mentalnego” bytowania zależy od zdolności konceptualizowania różnych przedmiotów czy też zjawisk (Бабушкин 1996: 16). Proces ten określany jest mianem kategoryzacji. W wersji klasycznej opiera się on na jednoznacznej i rygorystycznej klasyfikacji (bądź też nie) obiektów i zjawisk do poszczególnych klas i wyodrębnianiu owych klas w taki sam sposób. Na poziomie semantyki leksykalnej oznacza to, iż definicja semantyczna wyrazu musi zawierać w sobie cechy niezależne, które określony byt musi posiadać, by mógł być w dany sposób nazywany. Nie sposób przy tym pominąć opozycji między tym, co językowe, semantyczne, a tym, co pozajęzykowe, encyklopedyczne. Zadaniem klasycznej definicji semantycznej jest posiadanie jedynie owych istotnych cech, pozwalających zaszeregować wyraz do danej kategorii lub wykluczyć go z danej kategorii (a co za tym idzie, pojęcie, które oznacza), np.: jeżeli ‘zwierzę’ jest warunkiem koniecznym dla psa, zdanie *Pies jest zwierzęciem* stanowi zdanie prawdziwe, natomiast w syntetycznym zdaniu *Pies jest wierny* występują cechy przypadkowe (nieistotne), które nie należą do definicji semantycznej jednostki leksykalnej (Kleiber 2003: 23). Na słabe punkty tej teorii zwrócił uwagę już L. Wittgenstein, podejmując próbę zdefiniowania terminu *gra*. Doszedł do wniosku, że rozmytość granic tej kategorii nie ma negatywnego wpływu na stosowanie jej w komunikacji. Zatem, jak słusznie konstatuje John R. Taylor: „Kategoria ta, wbrew założeniom teorii klasycznej, nie jest zbudowana na zasadzie wspólnych cech definicyjnych, lecz na zasadzie siatki krzyżujących się podobieństw” (Taylor 2001: 66). Wittgenstein określił taką strukturę mianem podobieństwa rodzinnego (*family resemblance*).

Rozważania w tym kierunku doprowadziły do powstania teorii kategoryzacji na bazie prototypów, zaproponowanej i rozwijanej przez amerykańską badaczkę Eleanor Rosch. Teoria ta oparta jest na tzw. kategoriach naturalnych, charakteryzujących się: informacją sytuacyjną, brakiem ostro zakreślonych

9 Por. Przybylska 2001a: 25.

granic, stopniowalnością i rozciągłością (Kardela 1999: 23–31). Z pozycji Rosch jądrem opisu semantycznego jest prototyp, zjawisko uznane przez mówiących za typowe, tworzące centrum kategorii z rozmytymi granicami, podczas gdy nietypowe, drugorzędne zjawiska usuwają się z pola widzenia (Rosch 1977, por. Lakoff 1987). W ujęciu badaczki, prototyp to konkretny, modelowy, centralny element danej kategorii. Jednakże prototyp może być też rozumiany jako „schematyczne wyobrażenie pojęciowego jądra kategorii” (Taylor 2001: 93), co w konsekwencji powoduje, że prototyp przestaje być najlepszym reprezentantem kategorii, a zostaje zdegradowany do rangi „efektów prototypowych” (Kleiber 2003: 169–175). Teoria prototypu funkcjonuje jako teoria semantyczna określana mianem semantyki prototypu (bądź prototypu semantycznego), z racji tego, że znaczenie leksykalne jest w jej kontekście oparte na podobieństwie do egzemplarza typowego, do prototypu (Kleiber 2003: 58). „Prototypowy obiekt odznacza się wyrazistością poznawczą, największą kontrastowością w stosunku do obiektów innych klas i dużą częstością występowania. Wybór prototypu informuje o ważności prototypowego obiektu w świadomości ludzkiej, co może wiązać się z otaczającym człowieka typem środowiska i typem doświadczeń z tym środowiskiem związanych” (Maćkiewicz 1999c: 54). Wyrazistość poznawcza oraz utrwalenie kulturowe tego wzorca są ściśle związane z jego obecnością w konkretnych tekstach kultury (Rutkowski 2007: 209). Jak zauważa Georges Kleiber, najbardziej bezpośrednio zdobycz semantyki prototypu tkwi w wielkim znaczeniu pojęcia prototypu dla samej definicji semantycznej terminu, przy czym nie chodzi o stawianie znaku równości między znaczeniem danego słowa, a prototypem danej kategorii, a zatem uznanie teorii prototypu bezpośrednio za model analizy semantycznej, lecz o konieczność przeanalizowania poznawczych przejawów prototypu, a zwłaszcza jego przejawów „językowych” w rozumieniu tekstów, stosowaniu terminów. Definicje semantyczne muszą móc prezentować sądy dotyczące prototypowości, muszą móc wyjaśnić, dlaczego – odwołując się raz jeszcze do klasycznego już przykładu *ptaka*, wróbel uważany jest przez użytkowników języka za lepszy egzemplarz ptaka niż struś: ponieważ interpretacja w danym tekście słowa *ptak* będzie defaultowo bliższa interpretacji wróbla niż interpretacji strusia (Kleiber 2003: 192–193).

Dla podjętej w niniejszej monografii tematyki językowego obrazu świata istotne wydaje się spostrzeżenie, że „kategoryzacja oparta na prototypach odzwierciedla reprezentację umysłową człowieka i czyni punktem wyjścia doświadczenie potoczne, takie doświadczenie bowiem i wiedza oraz kognitywna działalność człowieka leżą u podłoża językowych obrazów świata, tzn. obrazów budowanych w oparciu o wyróżnienie cech charakterystycznych obiektów i rankingu najlepszej reprezentatywności obiektów” (Wysoczański 2006: 83).

1.2.4.2. Znaczenie a stereotyp

W odróżnieniu od zawężonego, strukturalnego rozumienia znaczenia słowa – jako zespołu koniecznych i wystarczających cech oznaczanego przedmiotu, w kognitywistycznych koncepcjach semantycznych dochodzi do zbliżenia, a nawet utożsamiania opisu znaczenia z opisem stereotypu (por. Wierzbicka 1985).

Stereotyp w potocznym, również słownikowym, rozumieniu jest charakterystyką danego zjawiska, oceną utrwaloną, przypisywaną powszechnie określone mu pojęciu, zazwyczaj ze skojarzeniem pejoratywnym (np. stereotyp pojęcia *stara panna*, definiowany w słowniku jako 'kobieta, która nie wyszła za mąż w przyjętym zwyczajem wieku i nadal jest niezamężna' (SWJP: 1056), przypisuje takiej kobiecie również to, iż jest sucha, zwiędła, wyróżniająca się z otoczenia strojem, zbyt sentymentalna, jak również zgorzkniała, zazwyczaj nauczycielka (Skudrzykowa, Urban 2000: 133).

Po raz pierwszy termin *stereotyp* pojawił się w pracach amerykańskiego socjologa, politologa i publicysty Waltera Lippmana (Lippman 1922). W jego rozumieniu stereotyp oznaczał upraszczający, jednostronny, cząstkowy, schematyczny i nadmiernie zgeneralizowany obraz danego zjawiska, tworzony przez umysł ludzki, który w ten sposób radzi sobie z nadmiarem niedających się szybko przetworzyć informacji społecznych (Wilska-Duszyńska 1971: 99). Mechanizmy przetwarzania informacji związane są z umysłowymi procesami kategoryzacji, z wyodrębnianiem kategorii w rzeczywistości zewnętrznej i postrzeganiem każdego nowego egzemplarza danej kategorii poprzez cechy owej kategorii z pominięciem jego cech jednostkowych. Pojęcie *stereotypu* nie jest tożsame z pojęciem *prototypu*, które było przedmiotem analizy w poprzednim podrozdziale. Gdy mówimy o prototypowym reprezentancie danej kategorii, mamy na myśli jakiś konkretny okaz. Na stereotyp natomiast będzie się składać lista cech, które ten prototyp opisują (Kardela 1999: 31). Kompozycja cech składających się na *stereotyp* zależy od przebiegu procesów budowania *prototypów* zarówno na poziomie kategoryalnych, jak i stereotypowych modeli całościowych (Bokszański 1997: 39). Jak zauważa Andrzej P. Wejland, nawet stosując tak przejrzyste zdefiniowany termin jak *matka*, nie mamy do czynienia z prostym pojęciem, lecz ze złożoną strukturą pojęciową odwołującą się do takich sfer, jak: biologia, wychowanie, małżeństwo, genealogia. „Spośród modeli cząstkowych wchodzących w skład modelu całościowego związanego z nazwą «matka», jeden wyróżnia się tym właśnie, że stanowi kategoryalną bazę stereotypizacji. Tym modelem jest model wychowania. To dzięki niemu nad całościowym modelem kategoryalnym nadbudowuje się stereotyp matki” (Wejland 1991: 22).

Według Antoniego Kępińskiego opierająca się na podmiotowej kategoryzacji zjawisk, konwencji i powtarzaniu stereotypizacja jest ściśle związana z kodem kulturowym (Bartmiński, Panasiuk 2001: 373). Ze sferą analiz kul-

turowych wiązań teorię stereotypów w pionierskiej na gruncie polskim publikacji Józef Chałasiński, uważając za podstawową właściwość stereotypu to, iż jest on kształtowany, podobnie jak inne wzorce kulturowe, przez daną grupę: „Tradycja jest właśnie zbiorem obrazów czy wzorów, stereotypów przekazywanych przez pokolenia (...). Cała tradycja składa się z obrazów, z których jedne posiadają dla nas pozytywne, a inne negatywne zabarwienie uczuciowe” (Chałasiński 1935: 138). „Ojciec, matka, rodzina, naród to wszystko są pewne obrazy, do których są przywiązane kompleksy różnych uczuć. Cóż bardziej realnego, zdawałoby się, niż ojciec? Fakt biologiczny. A jednak nie. Jest to twór kulturalny, obraz stworzony przez człowieka; mieszkańcy wysp Triobrand (północno-zachodnia Melanezja) nie rozumieją fizjologicznej roli ojca w procesie zapłodnienia i nie uważają go za krewnego dzieci. (...) Rzeczywistość społeczna jest więc światem obrazów o konwencjonalnej, zmiennej treści; to świat stereotypów i mitów” (Chałasiński 1935: 48–49).

Zbliżoną interpretację pojęcia stereotypu można odnaleźć w studiach Stanisława Ossowskiego, który pisze: „Obrazy właściwe danej grupie społecznej nazywamy stereotypami. Dotyczą one zazwyczaj nie poszczególnych jednostek, tylko członków poszczególnych zbiorowości: mamy więc stereotyp Polaka, stereotyp Żyda, stereotyp nauczyciela lub adwokata, stereotyp burżuja, dziedzica czy chłopa. Taki obraz ma tedy społeczny charakter w podwójnym znaczeniu: i dlatego, że został urobiony i przyjęty przez pewną zbiorowość, i dlatego, że dotyczy całej zbiorowości” (Ossowski 1967: 39).

Podobne stanowisko zajmuje Zofia Mitosek w swej rozprawie *Literatura i stereotypy*: „Subiektywny, psychiczny byt ‘obrazów w naszych głowach’ ma swoje oparcie w obiektywnym bycie kultury. Tradycja narodowa, kodeksy moralne, systemy religijne, przekazywane w procesie socjalizacji z pokolenia na pokolenie, stabilizują utarte sposoby widzenia świata, które w stosunku do jednostki przybierają charakter dziedzictwa niemal biologicznego” (Mitosek 1974: 15).

We wstępie do rosyjskiego opracowania *Стереотипы в языке, коммуникации и культуре*, poświęconego zarówno stereotypom kulturowym w języku, jak i stereotypom językowym w kulturze, rozpatrywanym z perspektywy etnolingwistycznej, semiotycznej, strukturalno-semantycznej, kulturologicznej, literaturoznawczej, L.L. Fiedorowa stwierdza, że stereotypy to przede wszystkim ta wiedza o świecie i te powszechne wartości, które wyznaczają *modus vivendi* i jednoczą społeczeństwo. Stanowią one treść kulturowo-językowej kompetencji nosicieli konkretnego języka; na bazie stereotypów powstają symbole kultury, narodu i epoki (Федорова 2009: 5).

W jaki zaś sposób są utrwalane i przekazywane stereotypy? Poprzez język w komunikacji międzyludzkiej. Zasób słów danego języka, denotacje i konotacje poszczególnych wyrazów odzwierciedlają sposób, w jaki jego użytkownicy postrzegają rzeczywistość. Ludzie wychowani w pewnych grupach społecz-

nych przejmują sposób postrzegania innych członków tej grupy wraz ze stereotypami występującymi w języku (Liseling-Nilsson 2003: 38).

Językowymi wykładnikami stereotypizacji są powtarzalność charakterystyki przedmiotu w różnych wypowiedziach oraz utrwalanie tej charakterystyki w znaczeniach słów, co można odtworzyć poprzez analizę derywatów, metafor, frazeologii, przysłów, a także reguł konstruowania spójnego semantycznie tekstu (por. Bartmiński, Panasiuk 1993, Bartmiński 2007: 93). W swoim rozumieniu stereotypu Hilary Putnam, odnosząc słowa czy wyrażenia do rzeczywistości pozajęzykowej, nie bierze jako podstawy ich znaczenia, ale uważa, że ich znaczenie określają warunki denotacyjne i ekstensja (Putnam 1975: 269).

Podobne stanowisko zajmuje J. Bartmiński. Jego zdaniem poprawna odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu znaczenie językowe i stereotyp są tym samym, powinna uwzględniać „różnicę perspektyw opisu, zwłaszcza tę okoliczność, że używając terminu i pojęcia «stereotyp» wybieramy pełniejsze ujęcie treści znaczeniowej słowa, nastawiamy się na uchwycenie jego relacji do podmiotu mówiącego i jego punktu widzenia, wyznawanego przez niego systemu wartości, akcentujemy subiektywność kategoryzacji i pragmatyczne funkcje znaku” (Bartmiński 2007: 88).

1.2.5. Konotacje semantyczne

W interpretacji stereotypu niezwykle pomocne jest pojęcie konotacji semantycznych (Bartmiński 1985: 47), uważanych za fakultatywną, najczęściej aktualizowaną kontekstowo warstwę znaczenia, w której odzwierciedlenie znajdują uwarunkowane kulturowo systemy wierzeń, przekonań, wartościowań użytkowników języka (Tokarski 1999: 65). Elementarny poziom rozumienia pojęcia konotacji odzwierciedla sposób, w jaki posługuje się tym terminem przeciętny użytkownik języka. Reagując na otaczającą nas rzeczywistość, mówimy, że jakiś jej element *wywołuje/budzi negatywne bądź pozytywne konotacje*. Pod pojęciem konotacji w potocznym rozumieniu kryją się więc subiektywne skojarzenia, jakie wywołuje w naszej świadomości coś, o czym mówimy, a także stosunek emocjonalny, jaki żywimy do danej rzeczy.

Okazuje się, iż ta intuicyjna definicja konotacji nie jest bynajmniej błędna, gdyż analizując zjawisko konotacji, w dużym stopniu opierać się trzeba na intuicji językowej, czy szerzej – kulturowej – użytkowników języka. Wniosek taki można wysnuć na podstawie rozważań J.D. Apresjana, który uważa, że konotacje (określane również przez niego mianem asocjacji semantycznych) „są odbiciem wyobrażeń kulturowych i tradycji związanych z danym wyrazem, panującej w danym społeczeństwie praktyki wyzyskiwania odpowiedniej rzeczy i wielu innych czynników pozajęzykowych” (Apresjan 1980: 94). Apresjan podkreśla, że takie cechy asocjacyjne nie wchodzą bezpośrednio do semantyki

wyrazu. Jednak ich rola nie może być umniejszana, ponieważ to na nich opiera się możliwość metaforycznego używania wyrazów, tworzenia porównań z ich udziałem oraz słowotwórstwo (Apresjan 1980: 94–95).

Lidia Jordanskaja oraz Igor Mielczuk przyjmują taką definicję konotacji, jaką przedstawia Apresjan: „Konotacja leksykalna jednostki leksykalnej L jest to pewna charakterystyka, którą L przypisuje swemu referentowi i która nie wchodzi w jej definicję” (Jordanskaja, Mielczuk 1988: 17). Wymaga to jednak, według nich, pewnych uściśleń. Jednostką leksykalną L jest zazwyczaj leksem, lecz może nią być także fraza, na przykład „woda sodowa”. Konotacja leksykalna natomiast jest tym, co łączy się z wyrazami, a niekoniecznie ma związek z prawdziwymi cechami referentów, czyli obiektów w rzeczywistości pozajęzykowej, do których te wyrazy odsyłają. Autorzy zaznaczają, że sfera konotacji związana jest ze specyfiką danego języka – to oczywistość, tak jak stwierdzenie, że to fakty językowe mają potwierdzać zasadność tworzenia konotacji leksykalnych. Te dwa niepisane prawa są jednak podstawą dla mówienia o zjawisku konotacji. Podobnie jak Apresjan, Jordanskaja i Mielczuk wyprowadzają konotację poza sferę definicji wyrazu (Jordanskaja, Mielczuk 1988: 9–34).

Istotę koncepcji sformułowanej przez Ryszarda Tokarskiego stanowi wyeksponowanie indywidualnego, potencjalnego charakteru konotacji: „Przyjęcie konotacji jako składnika określonej teorii semantycznej opiera się na przeświadczeniu, że ta sama jednostka leksykalna, poza kombinacją cech stabilnych, tworzących w miarę niezmiennie jądro pojęciowe, może (a zatem nie jest to warunek konieczny) aktualizować w określonych kontekstach sekwencje cech drugorzędnych, o różnym stopniu językowego utrwalenia czy niekiedy wręcz spetryfikowania. Istota konotacji semantycznej tkwi właśnie w jej potencjalnym charakterze” (Tokarski 2006: 210).

Poza dość ustabilizowanymi konotacjami systemu języka ogólnego zaobserwować można zwłaszcza w tekstach artystycznych czy kreatywnych użyciach słowa, fakultatywne cechy o znacznie mniejszym stopniu utrwalenia. Intuicyjnie wyczuwa się ich językową ważność, poświadczenia tekstowe intuicje te potwierdzają, brak jest jednak powtarzalnych, skonwencjonalizowanych połączeń słownych, które w sposób niepodważalny dowodziłyby ich zasadności (Tokarski 1996: 102; Tokarski 2006: 213, 221). J. Puzynina, rozwijając koncepcję konotacji tekstowych, indywidualizowanych, „nieotypowych” za kryterium ich relewancji poza analizą dalszych i bliższych kontekstów uznaje właśnie intuicję językową badacza, wspomaganą niejednokrotnie badaniami ankietowymi (Puzynina 1990: 55–56).

W propozycji R. Tokarskiego w charakterze jednego z podstawowych lingwistycznych kryteriów weryfikujących semantyczne intuicje interpretatora, które może wyzwalać konkretne użycie tekstowe słowa, pojawia się zasada wewnętrznej motywacji (przewidywalności) konotacyjnych cech znaczenia. Pozwala ona uzasadnić językową relewancję nie tylko konotacji mocnych, co

niewątpliwie jest zadaniem prostszym, ale także konotacji słabych, tekstowych. Innymi słowy, umożliwia odtworzenie językowo wykreowanego obrazu zjawiska, przedmiotu, pokazanie, w jaki sposób rozumiane jest (bądź może być rozumiane) konkretne wyrażenie językowe. Przy czym istotną kwestią jest, by każdy proponowany składnik znaczenia stał się integralną częstką całościowego semantycznego obrazu słowa, a nie dodanym wyłącznie na zasadzie koniunkcji elementem większego zespołu cech (Tokarski 1996: 104).

Magdalena Danielewiczowa traktuje konotacje semantyczne jako jedno z głównych narzędzi wyrażania wartości. Obok konotacji ogólnych, czyli ustabilizowanych kulturowo asocjacji słów, wskazuje na możliwość wyróżnienia:

- uzależnionych od światopoglądu, wyznawanego kodeksu moralnego, hierarchii wartości – konotacji środowiskowych;
- wynikających ze wspólnych doświadczeń i przeżyć w małych grupach koleżeńskich, przyjacielskich – konotacji rodzinnych;
- konotacji indywidualnych – związanych z jednostkowymi przeżyciami i doświadczeniami (Danielewiczowa 1993: 137–142).

Słuszność takiego rozróżnienia wydaje się uzasadniona. Nietrudno bowiem zauważyć, że obok zjawisk powszechnych, wspólnych dla wszystkich użytkowników języka, takich jak chociażby kojarzenie barwy czerwonej z krwią i ogniem (*czerwony jak krew, puścić czerwonego koguta* – w znaczeniu ‘podłożyć ogień, podpalić’) (Tokarski 1995: 89–91), nierzadko pojawiają się motywy wynikające z wiedzy i wyobrażeń o świecie konkretnej grupy społecznej. Zaliczyć do nich można funkcjonujące w folklorze powiązanie konotacji semantycznych *dołu ze śmiercią*, mające swoją podstawę w starej ludowej koncepcji ziemi jako matki, która nie tylko rodzi, ale i przyjmuje w siebie na powrót istoty żywe (Adamowski 1999: 175).

Odmienność spojrzenia na te same zjawiska, tkwiąca w różnorodności przeżyć i doświadczeń poszczególnych osób, wpływa z kolei w oczywisty sposób na zindywidualizowanie konotacji. Jak sygnalizuje Anna Dąbrowska, opisując językowo-kulturowy obraz żaby w polszczyźnie, konotacje pojawiające się u dziecka czytającego o królewiczu zaklętym w żabę czy czarownicy przemieniającej się w ropuchę różnią się zdecydowanie od konotacji, jakie wzbudza to stworzenie w rolniku czy naukowcu (Dąbrowska 2000: 182).

1.3. Metafora i porównanie w badaniu językowego obrazu świata

Jedną z podstawowych dróg prowadzących do opisu obrazu świata, jaki w danym języku jest ukryty, stanowi analiza metafor – przedmiotu zainteresowania badaczy języka już od czasów Arystotelesa. Metafora – zgodnie z koncepcją lingwistów kognitywnych – jest narzędziem poznawania, rozumienia

i doświadczania świata, dlatego też podkreśla się jej ogromny udział ilościowy w języku, a za jej główne zadanie uważa się nazywanie nienazywalnego. Bierze się ona bowiem „z braku innych środków” (Bühler 2004: 365). Spojrzenie na metaforę jako wszechobecną „zasadę” języka, stanowiącą odbicie procesów poznawczych, a zarazem jedyny możliwy sposób opisu rzeczywistości, stanowi punkt wyjścia rozważań amerykańskich uczonych – George’a Lakoffa i Marka Johnsona¹⁰, którzy za istotę metafory uważają „rozumienie i doświadczanie pewnego rodzaju rzeczy w terminach innej rzeczy” (Lakoff, Johnson 1988: 27).

Przy użyciu metafory możliwa jest konceptualizacja coraz bardziej abstrakcyjnych i nieuchwytnych obszarów doświadczenia za pomocą tego, co znajome i konkretne¹¹. Motywowana pragnieniem zrozumienia metafora polega na konceptualizacji jednej domeny poznawczej poprzez zastosowanie składników łączonych z inną domeną (Taylor 2001: 197). Metafora pojęciowa¹² powstaje w wyniku systematycznego powiązania dwóch domen pojęciowych – domeny docelowej oraz źródłowej w ramach metaforycznego rzutowania czy też projekcji. W języku taka projekcja wyraża się w zwrotach konwencjonalno-metaforycznych. Na tej podstawie dla danych wyrażań metaforycznych możemy znaleźć wspólną metaforę pojęciową, co świadczy o tym, że metafory są ściśle związane z systemem pojęć człowieka. Te metafory dalej tworzą związki strukturalne, jak pisze G. Lakoff – wyidealizowane, nie są one bowiem „obiektywne, ale występują wyłącznie w ukształtowanym kulturowo świecie naszych wyobrażeń” (cyt. za Jäkel 2003: 22). Porządkują one nasz obraz świata, przekazują obraz świata danej wspólnoty językowej. Język jest istotnym źródłem wiedzy o naszym systemie pojęć właśnie dlatego, iż porozumiewanie się jest oparte na tym samym systemie pojęciowym, jakiego używamy, gdy myślimy i działamy, a to, jak myślimy, co robimy i czego doświadczamy jest sprawą metafory.

Według Iriny Sandomirskiej „rodzaj wiedzy zaktualizowany w metaforze językowej, różni się swoim charakterem od wiedzy rodzaju drugiego, ponieważ należąc do języka, jest równocześnie składnikiem dziedziny kulturowej, tradycji historycznej, sfery wspólnych symboli” (Sandomirska 2000: 358, por. też Опарина 1988: 65–66).

---

10 Teoria metafory pojęciowej w ujęciu G. Lakoffa i M. Johnsona jest przedmiotem wielu opracowań. Niektórzy badacze określają ją jako „śmiałą, klarowną i ujmującą prostą” (Kozak 2009: 73), inni wskazują na jej niedostatki w wyjaśnianiu chociażby wielości wyrażań jakiegoś rodzaju o znaczeniu przenośnym (Pawelec 2006: 39–51).

11 Właściwości ludzkiej struktury konceptualnej, zakotwiczonej w schemacie POJEMNIKA, widoczne w organizacji systemu lingwistycznego omawia J. Świątek (1998: 105–106).

12 Teoria metafor pojęciowych jest najbardziej rozpowszechnionym wariantem kognitywnej teorii metafory. Interesującego przeglądu konkurencyjnych modeli opisu zjawiska metafory w obrębie paradygmatu kognitywnego dokonuje R. Rutkowski (2007: 59–78). Podejmując próbę dotarcia do istoty metafor nazewniczych, badacz odwołuje się do koncepcji stopów pojęciowych (amalgamatów) oraz teorii ustanawiania kategorii z prototypowym reprezentantem.

Na ukazaniu kulturowego podłoża metafor pojęciowych koncentruje się w obszernym studium utrzymanym w nurcie lingwistyki kognitywnej Zoltan Kövecses (2005). Analizie poddaje on relacje pomiędzy metaforami a modelami kulturowymi (*cultural models*), pojmowanymi szeroko – jako najgłębsze, najbardziej podstawowe sposoby organizowania ludzkich doświadczeń, dzielone przez członków danej wspólnoty. Przyjmując tezę o ucieleśnieniu języka i myślenia (*embodied mind*), a zatem o roli podłoża doświadczeń motorycznych i cielesnych w kształtowaniu pojęć, autor stara się dowieść, że wspólne doświadczanie cielesności i przypisywanie jej określonych kulturowych funkcji musi przekładać się na wypracowanie podobnych wzorców konceptualnych, a co za tym idzie również podobnego metaforycznego postrzegania rzeczywistości.

Obok metafory za elementarną czynność umysłową ustalania związków między zjawiskami, leżącą „u podstaw operacji tworzenia pojęć (klasyfikacji świata)” (Grzegorzczkova 1991: 66), uznawane jest porównywanie, traktowane jako jeden z przejawów myślenia asocjacyjnego, dzięki któremu na bazie wcześniejszych doświadczeń spostrzeżenia lub powstałe w świadomości wyobrażenia wywołują inne wyobrażenia na zasadzie podobieństwa, styczności (przyległości) bądź przeciwieństwa (Podsiad, Więckowski 1983: 182). O ile porównanie opiera się na zestawieniu jednego obiektu z drugim, w metaforze opisywany obiekt ulega niejako zespoleniu z obiektem wybranym do porównania. Metafora jest zatem bardziej dynamiczna, natomiast porównanie poprzez swoją eksplicytność stanowi bardziej elementarny środek wyrażania. Innymi słowy, metafora jest objawem, symptomem, porównanie to objaśnienie, wyjaśnienie, a nadto środek stylu przedmiotowego i artystycznego (Lewin 1969: 295–302, Wróblewski 1998: 64–66).

Mechanizm porównawczy jest bez wątpienia podstawowym narzędziem konceptualizacji. Definiowanie znaczeń jawi się jako nieustanne poszukiwanie analogii, ustalanie referencji i konotacji. Ten proces, choć uniwersalny, prowadzi do różnych rezultatów, ujawniając wpływ uwarunkowań kulturowych i symbolicznych na ich ostateczny kształt. Porównania odzwierciedlają zatem, choć niebezpośrednio, twórcze poznanie człowieka, jego postrzeganie świata, a zarazem są niejako syntezą wartości duchowych narodu, tworzą wierny obraz jego przeszłości, ujawniają jego charakter, zaznajamiają nas z jego obyczajami, zwyczajami i cechami narodowymi (Назарян 1968: 168).

Ten narodowo-psychologiczny punkt widzenia jest szczególnie widoczny w porównaniach zawierających estetyczną ocenę ludzkich cech i zachowań, w których najczęściej nośnikami porównań są zwierzęta (por. Pajdzińska 1991, 1999, Nowakowska 2003). Jakkolwiek związek między światem ludzi a światem zwierząt jest oczywisty, a posługiwanie się wiedzą o zwierzętach w ujmowaniu ludzkich doświadczeń naturalne, Grzegorz Skommer nie uważa, że u podstawy tych mechanizmów leży metafora pojęciowa. Wychodząc z za-

łożenia, że porównania są rezultatem rozumowania w kategoriach analogii, stwierdza, że nie mogą one być ograniczone pętami jakiejś nadrzędnej metafory. Porównywać zatem można wszystko ze wszystkim, mając jednak na uwadze fakt, że „porównanie nie jest ani trafne, ani skuteczne, jeśli nie pozwala użytkownikowi języka odkryć zasady analogii łączącej podstawę z nośnikiem” (Skommer 2006: 147). Jak podkreśla uczony, fundamentalność procesów porównawczych winna być mierzona liczbą trafnych analogii. Porównywanie jest sposobem kategoryzacji zjawisk. Dostrzegając analogię między barwą włosów a kolorem upierzenia ptaka, możemy powiedzieć: *barwa włosów tej dziewczyny jest taka jak kolor piór kruka*, a następnie przekształcić analogię w wyrażenia: *ona ma włosy jak u kruka, włosy czarne jak kruk, krucoczarne włosy*. Trafność analogii umacnia ją na gruncie języka (Skommer 2006: 140), ukazując zarazem potoczną segmentację świata, oddającą relewantną językowo najlepszą reprezentatywność (prototypowość) elementów opisywanej rzeczywistości oraz utrwalone w ten sposób różnorodne cechy, implikowane konkretnym elementem rzeczywistości pozajęzykowej, które są utrwalone w świadomości poszczególnych wspólnot językowych (Wysoczański 2006: 91).

1.4. Obraz świata a język pisarzy

1.4.1. Językowy obraz świata a literatura

Jedną z możliwości zrekonstruowania ustalonej w języku hierarchizacji wartości, sposobu postrzegania poprzez język fragmentów rzeczywistości pozajęzykowej, dostarcza analiza materiału językowego wyekscerpowanego z tekstów danego pisarza, prowadząca do wyodrębnienia dominujących w jego twórczości grup leksykalno-semantycznych. „Obserwacja tych grup (pól), a szczególnie analiza konotacji semantycznych, które się na każde pole składają, pokazuje jak w idiolekcie pisarza przetworzony został językowy obraz świata zawarty w języku ogólnym” (Bugajski, Wojciechowska 1996: 25, Kadyjewska 2001: 329).

Niewątpliwie niebanalny to sposób na odtworzenie konotacji indywidualnych i skonfrontowanie ich ze świadomością zbiorową. Pojawia się tu jednak problem natury metodologicznej: czy należy uwzględniać analizy tekstów artystycznych w badaniach językowego obrazu świata, czy też językowy obraz świata konstruuje się wyłącznie na podstawie tekstów potocznych i języka ogólnego? Autorzy teorii językowego obrazu świata, podkreślając konieczność skoncentrowania się na systemowych właściwościach języka, poza obrębem swoich rozważań sytuują sztukę (w tym też literaturę), twierdząc, że „Jest ona rodzajem piaskownicy, w której obrazy świata mogą być w konsekwencji manipulowane, kombinowane, wypróbowywane” (Fleischer 2000: 61). R. Grze-

gorczykowa wprawdzie wskazuje na możliwość wiązania pojęcia językowego obrazu świata z wizją świata przekazywaną za sprawą literatury, jednakże mając na uwadze swoistość widzenia świata, ukazywanego poprzez utwory artystyczne, sugeruje, że „lepiej (...) nie używać w odniesieniu do tego typu zjawisk pojęcia «językowy obraz świata», zachowując ten termin dla faktów systemowych” (Grzegorzycowa 1999: 45).

Odmienne punkty widzenia prezentują badacze, według których literatura daje jedyną i niepowtarzalną szansę uchwycenia tych odcieni znaczeniowych słowa, których nie zawierają słowniki, definicje semantyczne oraz tradycyjne analizy leksykalno-znaczeniowe. Istotna rola tekstów artystycznych w ramach konstruowania językowego obrazu świata miałyby więc, zgodnie z tą koncepcją, przejawiać się w uaktywnianiu bądź werbalizowaniu sfery znaczeniowej, obejmującej cechy rozpoznawalne, identyfikowalne dla użytkowników języka, świadczące o jego bogactwie i subtelności, ale nieposiadające w języku ogólnym wyraźnych wykładników leksykalnych (Filar 2000: 178).

Tekstowe użycie słowa jest zawsze wyborem określonej opcji semantycznej, aktualizowaniem pewnego fragmentu (czy niekiedy kilku fragmentów) całościowej ramy pojęciowej. Różne użycia słowa naświetlają różne składniki utrwalone w całościowej ramie pojęciowej, wysuwają je na plan pierwszy, nie gubiąc jednak zwykle przy tym odniesień do całości ramy – stwierdza R. Tokarski (Tokarski 1998: 47).

Według Anny Pajdzińskiej utwory artystyczne (szczególnie poetyckie) pozwalają o wiele szybciej i skuteczniej niż teksty niekreatywne dotrzeć do nasemantyzowanej formy języka, do zaklętych w morfologii potencji semantycznych, do sensów oferowanych przez schematy syntaktyczne – do obrazu świata wyłaniającego się zza systemu gramatycznego. Ułatwia to z jednej strony nasilenie procesów semantycznych w poezji, z drugiej świadomość twórców (znajdująca, zdaniem badaczki, różne odzwierciedlenie w ich tekstach), że język, którego używają, utrwała doświadczenie poznawcze społeczności, a zarazem wpływa na postrzeganie przez ową społeczność świata (Pajdzińska 2001: 257–258). Jak zauważył bowiem już na początku ubiegłego stulecia Jan Rozwadowski: „Narzucający się *ex post* człowiekowi stosunek do własnego języka, do własnego sposobu pojmowania świata, jaki w jego języku jest złożony, ma wielkie znaczenie, bo wywiera ze swej strony wpływ na rozwój człowieka. Poeta idzie tylko dalej po tej samej drodze i musi nią iść, jeżeli chce trafić do dusz ludzkich” (Rozwadowski 1973: 200).

W świetle przytoczonych sądów kwestia *językowy obraz świata a literatura* nie zostaje jednoznacznie rozstrzygnięta. Mając jednak na uwadze wielorakie powiązania języka z kulturą, a literaturę uznając za nieodłączny jej element, trudno nie zgodzić się z poglądem, że przy omawianiu problematyki językowego obrazu świata nie sposób pominąć relacje, jakie łączą go z literaturą. Relacje te da się ująć w kilku stwierdzeniach:

1. Tworzywo literatury stanowi język, którego – zarówno systemowe, jak i kontekstowe – właściwości służą opisowi rzeczywistości i kreowaniu świata przedstawionego. Indywidualne doświadczenie twórcy, tak jak i doświadczenie całej wspólnoty komunikatywnej, magazynuje się niejako w języku. Literatura musi zatem to doświadczenie odzwierciedlać, a zarazem ukazywać utrwalony w języku obraz świata. Wykreowana rzeczywistość nie może być więc niezwiązana ze wspomnianymi doświadczeniami; wynika zawsze (nawet w literaturze fantastycznej) z istoty języka i jest przez język ograniczona.

2. Język przechowuje formalne i treściowe elementy wykreowane przez literaturę.

3. Ze względu na fakt, że literatura osadzona jest w kulturze, różne składniki kultury (jaki stanowi chociażby sfera obyczajowa) można traktować jako tworzywo literackie kształtowane za pośrednictwem języka.

4. Literatura kreuje wzorce, które są przyswajane przez kulturę i w niej funkcjonują.

5. Kultura wywiera wpływ na język (zarówno na płaszczyźnie gramatycznej, jak i leksykalno-semantycznej), a zarazem język jest jednym z najważniejszych czynników kształtujących kulturę w poszczególnych wspólnotach językowych (Bugajski, Wojciechowska 2000: 155–156).

1.4.2. Język pisarzy – próba definicji pojęcia

Według Zenona Klemensiewicza¹³ język pisarza to pojęcie, na które składa się „system wyrazów, typów fleksyjnych, typów słowotwórczych, schematów i szablonów syntaktycznych stanowiący pewien ułamek języka zbiorowiskowego” (Klemensiewicz 1961: 204). Definicja ta nie jest akceptowana przez badaczy, którzy za idiolekt uznają całość kompetencji językowej i komunikacyjnej. Do tej grupy należy J. Puzynina, która uważa, iż do charakterystyki idiolektu należy nie tylko opis systemu, ale także opis wybieranych przez mówiącego nim sposobów mówienia, opis wszelkich predylekcji językowych składających się na jego styl (Puzynina 1988: 37).

Postulat nieograniczania przedmiotu badań do opisu indywidualnego systemu językowego pisarza, ale uwzględniania ponadto stylistycznych właściwości danego języka wysuwa również Teresa Skubalanka. Zdaniem autorki licznych opracowań, dotyczących głównie języka i stylu wieszczów doby romantyzmu, praca nad językiem autora powinna obejmować całokształt zjawisk językowych, ograniczony tylko indywidualnym zakresem użycia (Skubalanka 2009: 17).

Językowy obraz świata zawarty w utworach rosyjskich prozaików nurtu wiejskiego jest z pewnością obrazem idiolektalnym (Kadyjewska 2001: 329), charakterystycznym dla danej grupy pisarzy, cechującym się heterogeniczno-

13 Z. Klemensiewicz posługuje się terminem język osobniczy (Klemensiewicz 1961: 204).

ścią, tzn. z jednej strony składającym się z elementów wspólnych użytkownikom danego języka etnicznego, z drugiej – z komponentów indywidualnych, właściwych jedynie nosicielowi badanego idiolektu (Kozłowska 2009: 127).

Jak słusznie zauważa Ewa Sławkowa: „W świetle współczesnej refleksji humanistycznej, zmieniających się paradygmatów metodologicznych w językoznawstwie (...) nie da się języka pisarzy rozumieć wyłącznie utylitarnie i traktować tylko w kategoriach służebności wobec języka ogólnego (...) język każdego twórcy to «głos niepodległy», nie tylko tworzący wartości estetyczne, lecz także w sobie tylko właściwy sposób formułujący sądy o świecie (...). Język pisarza to język tajemnicy, do której językoznawstwo za pomocą swojego instrumentarium próbuje się zbliżyć” (Sławkowa 2009: 39–40).

1.4.3. Abramow, Biełow, Rasputin, Szukszyn – refleksja nad językiem i stylem

Proza wiejska to kierunek w literaturze rosyjskiej jednoczący pisarzy o chłopskim światopoglądzie i odczuwaniu świata, którzy ukształtowali się wewnątrz jednego językowego żywiołu. F. Abramowa, W. Szukszyna, W. Biełowa, W. Rasputina – pisarzy różnych i niepowtarzalnych (nienaśladujących się wzajemnie), jednoczy nie tylko zainteresowanie losami wsi XX wieku, chłopskim charakterem, który w ciągu wielu dziesięcioleci kształtował się wewnątrz chłopskiego świata, ale także wspólnota moralno-filozoficznych poszukiwań, a nade wszystko zainteresowanie żywym słowem (Зайцев, Герасименко 2004: 208). Przeszłość oddalona przez pryzmat czasu i osobiste skrajnie subiektywizowane wspomnienia w utworach pisarzy *dieriewienszczików* nierzadko jawią się jako symbol czegoś pierwotnie harmonijnego i pięknego, pozbawionego tych sprzeczności i tragizmu bytu, których, niewątpliwie, autorzy się domyślają, ale jakby świadomie odsuwają je na jakiś dziesiąty plan. Tym sposobem powstaje artystyczny model świata, zorientowany na wyidealizowaną przeszłość, w której człowiek jest nierozzerwalnie związany ze światem przyrody, nie odrywając się od swoich korzeni, prowadzi unormowany, spokojny tryb życia, cierpliwie i godnie znosząc wszelkie trudy, a duchowe pokrewieństwo z otaczającymi go ludźmi, takimi samymi jak i on, daje mu poczucie całościowości i organiczności związków z całym mikro- i makrokosmosem bytu (Шевченко 2002: 65).

W twórczości pisarzy owego nurtu obecna jest swoista nostalgiczna idealizacja obrazów, odtwarzających nie tyle realia, co duchowy stan bohaterów, wspominających przeszłość. Zanurzenie się w świecie przeszłości i jakby przeżywanie go na nowo daje bohaterom tych utworów poczucie powrotu do prawdziwego siebie, uspokojenie i całościowość. Prawdziwym wydaje się bohaterom również życie na wsi przed wtargnięciem do niego cywilizacji miejskiej. Jest całkowicie zrozumiałe, że powrót do przeszłości jest niemożliwy.

Jednak autorzy lat siedemdziesiątych–osiemdziesiątych zanurzają czytelnika w potok rozmyślań o przeszłości, rozmyślań, których sam przekaz z pomocą aktywnego wykorzystania archaizmów i języka potocznego (wyrazów gminnych) jakby odbudowuje archetypy konstrukcji myślowych „człowieka przeszłości”, przeciwstawiając przeszłość współczesności i przyznając jej status jednego z modeli idealnego bytu (Шевченко 2002: 67).

„Pisarze wiejscy – pisze Maja Szymoniuk – czerpią z zasobów systemu języka potocznego, dążąc do aktualizacji słowa, konkretyzacji obrazów nakreślonych słowem, a także w celu odtworzenia satyrycznego podtekstu w ujęciu faktów przedstawionych; wreszcie po to, by zmniejszyć dystans pomiędzy narratorem a innymi postaciami utworu. Często zakreśla to postawę etyczną narratora, a zatem i autora implikowanego” (Szymoniuk 1982: 102).

1.4.3.1. Abramow

Opowiadania Fiodora Abramowa są epickie, artystyczny świat pisarza ciąży bowiem w kierunku dużych form prozatorskich. Najczęściej obecny jest w nich narrator, którego obraz w drugiej połowie lat siedemdziesiątych zbliża się do autora ze względu na charakter zajęć i światopogląd. W swoich opowiadaniach pisarz bada wartości rosyjskiego narodowego charakteru, stąd też jego skłonność do tworzenia obrazów przedstawicieli starszego pokolenia (*Михей и Ирinya, Последний старик деревни, Сказание о великом коммунаре, В Путир за сарафаном, Старухи*). Portretuje ich mistrzowsko, umiejętnie wykorzystując chwyt wartościowania przy pomocy przezwisk, stosując mowę niezależną jako środek analizy psychologicznej. Abramow poważnie traktuje słowo, a szczególną uwagę zwraca na ludowy język mówiony (Зайцев, Герасименко 2004: 156).

Właśnie owo oryginalne Abramowskie słowo, pełne oburzenia, a zarazem ukojenia, przynoszące radość i dodające skrzydeł, to wielobarwne i przepelnione mądrością słowo, w które szczególnie obfituje język rosyjski, zwłaszcza w wydaniu mieszkańców północnorosyjskiej wsi, zauważają badacze¹⁴, stanowi wartość prozy Abramowa. Sam Abramow nieustannie zachwycał się mową mieszkańców północnej wsi. Uważał, że w języku narodu odnaleźć można jego mądrość, etykę, filozofię, historię i poezję. O tym, jak wielką wagę przypisywał słowu, świadczyć może fragment jego wypowiedzi: „В слове сокрыта самая великая энергия, известная на земле, – энергия человеческого духа. Словом создавалась культура, словом ковалась вера, ковались идеалы, слово двигало народы в борьбе за равенство и братство, подымало на революции. И сегодня, в век неслыханной, небывалой спекуляции словом,

¹⁴ Рог. *Слово Федора Абрамова*, 2001, ред. Е.Ш. Галимова, Архангельск; А. Турков, 1987, *Фёдор Абрамов: очерк*, Москва; И. Золотусский, 1986, *Ф. Абрамов: Личность. Книги. Судьба*, Москва.

лишь нам, писателям, дано вернуть слову его изначальную мощь и силу” (Абрамов 2003: 566–567).

Fakt, iż F. Abramow w szerokim zakresie wprowadził do literatury trafną, pojemną, mądrą leksykę ludową, podkreśla również L. Krutikowa-Abramowa (Крутикова-Абрамова 2003: 12), zwracając jednocześnie uwagę, że wiele opowiadań pisarza w całości skonstruowanych jest w oparciu o monologi wiejskich kobiet, które same opowiadają o sobie, a z ich historii wyłania się obraz państwa niejednolitego, targanego wewnętrznymi sprzecznościami. Według autorki wystarczy przysłuchać się tonowi wypowiedzi narratorek, żeby odnaleźć bogactwo i różnorodność intonacji: żal i autoironię, współczucie i serdeczność, gniew i wdzięczność, smutek i radość (Крутикова-Абрамова 2003: 12–13).

1.4.3.2. Biełow

Już w swoich pierwszych utworach Wasilij Biełow dał się poznać jako znawca bytu, charakterów, gwary północnej wsi rosyjskiej, który potrafi nie tylko wyraziście, przekonująco oddać jej koloryt, ale również uczynić odbiorców współuczestnikami opisywanych zdarzeń, zmusić ich do przejęcia się troskami bohaterów, tym, co ich zajmuje, na równi z nimi odczuwać nieprzemijającą, codzienną więź z przyrodą (Меньшиков 1984: 3). Owo współodczuwanie szczególnie bliskie było Szukszypowi, który wyznał: „Я легко и просто подчиняюсь правде беловских героев... Когда они разговаривают, слышу их интонации, знаю, почему молчат, если замолчали, порой – до иллюзии – вдруг пахнет на тебя баннным духом...” (Коробов 1988: 188–189).

Szczególnego uroku prozie Biełowa nadaje język: żywy, barwny, niezwykle obrazowy, niesztampowy. Język, któremu obce są literackie innowacje, „niedoszlifowana leksyka”, nie mówiąc już o tym wszystkim, co nazywamy wyrafinowaniem, wyszukaniem, modernizmem, modą (Залыгин 1971: 331); język, który „unika udziwnień: łamania normatywnych połączeń słownych, naruszania rekacji, wprowadzania neologizmów utworzonych w sposób naruszający reguły derywacji, a także zaskakujących metafor” (Szymoniuk 1982: 64).

Język utworów Biełowa tworzy skomplikowane, lecz organiczne, naturalne zespolenie dwóch podstawowych głosów w dialogu: głosu jego bohaterów i ich chłopskiego światopoglądu, i głosu autora¹⁵, który również ma chłopskie korzenie, ale reprezentuje postępowe poglądy, w życiu prostego człowieka odnajduje siłę, moc i sens egzystencji. Takie zespolenie jest w pełni zrozumiałe, bynajmniej jednak nie oznacza pełnej zgodności pomiędzy tymi dwoma głosami, światopoglądami. Pisarz zawsze znajduje konieczne formy, środki artystycznej ekspresji, pozwalające uwypuklić w tym zespoleniu zarówno

¹⁵ Tej problematyce poświęcone jest specjalne opracowanie autorstwa W.W. Kozynowa *Голос автора и голоса персонажей. „Привычное дело” Василия Белова* (Кожин 1982).

prywatny punkt widzenia poszczególnych bohaterów – mieszkańców wsi, jak i wartości dotyczące całej społeczności wiejskiej, czy nawet szerszej – wartości ogólnoludzkie (Селезнев 1983: 80).

Szczególne miejsce w twórczości Bielowa zajmuje powieść *Привычное дело*, ukazująca codzienne troski mieszkającej w północnej Rosji wielodzietnej rodziny chłopskiej, ciężko pracującej w otoczeniu pięknej przyrody, trudzącej się, aby przeżyć. Dążenie do przedstawienia człowieka wsi rosyjskiej w umiłowanej przez pisarza codzienności prowadzi do pewnych modyfikacji języka literackiego w obrębie narracji (deminutywy z sufiksami hipokorystycznymi wyraźnie implikujące uczuciowy stosunek autora implikowanego do przedstawionych wydarzeń, wprowadzanie mowy pozornie zależnej, oznaczającej prowadzenie narracji z punktu widzenia postaci) i rezygnacji z języka literackiego w mowie uczestników wydarzeń (poprzez wprowadzenie leksyki przestrzecznej, gwarowej, archaicznej i potocznej do partii monologowych i dialogowych) (Szymoniuk 1982: 64–65).

Właśnie w sięgnięciu do głębokich pokładów mowy potocznej, która nadaje językowi utworu świeżość i ludowy koloryt, badacze upatrują sukces powieści. „То, что может в этом языке показаться пуристу вульгарностью и неправильностью, связано с глубинами разговорной речи, восходящими к очень давней традиции; архаизмы сохраняют свою молодость, а неологизмы обязаны своим появлением поэтическому воображению; сама поэтическая структура – ритмы, рифмы и ассонансы – составляет часть повседневного быта (в бабушкиных сказках, например); это – язык, существовавший раньше словарей и грамматик” – przeczytać można we wstępie do utworu *Привычное дело*, wydanego w języku francuskim w 1969 roku (Овчаренко 1985: 229).

1.4.3.3. Rasputin

Walentyn Rasputin ma rzadki dar indywidualizacji mowy bohaterów, przy czym udaje mu się przekazywać nie tylko jej leksykalne osobliwości, ale również swoistość intonacyjną. Pomaga mu w tym określona maniera pisania: „Kiedy rozpoczynam pracę, to sporządzam słowniczek. Staruszka, powiedzmy, powinna wymawiać takie słowa i zwroty, inna staruszka – nieco inne, dlatego, że każdy człowiek aktywnie posługuje się właśnie «swoimi» zwrotami i wyrażeniami...” (Распутин 1977: 14). Według Rasputina języka, jakim posługują się pisarze „wiejscy” Astafiew i Bielow, nie można się nauczyć: „Język ten należy tylko do nich i ich bohaterów, z którymi długo żyli, wchłonęli go. Moje syberyzmy – to moja terminologia, język, którym mówią mieszkańcy Syberii” (Распутин 1977: 14).

Jak zauważa jeden z krytyków, Rasputinowi udało się osiągnąć godną pozazdroszczenia naturalność w odtwarzaniu dialogów już w utworze

Последний срок. Barwny, soczysty, niewymuszony, swobodny, pozbawiony stylizacji dialekt wiejskich staruszek nie sposób pomylić z ulegającym nieco standaryzacji językiem Michała czy z „miejskim”, „poprawnym” sposobem wypowiedzania się Lusi. Według krytyka najlepszym dowodem umiejętności indywidualizacji partii dialogowych jest humor, wykorzystywany przez Rasputina w sposób mistrzowski we wszystkich powieściach, bez względu na powagę i ważkość podejmowanych problemów, bez względu na dramatyzm i tragizm sytuacji. Każdy z bohaterów dysponuje własnym poczuciem humoru, które zawsze współgra z intelektem, wykształceniem, kulturą osobistą, z charakterem (Котенко 1988: 174–175).

Sytuacja przedstawiona w utworze *Прощание с Матерой* jest wyjątkowo osobista, autobiograficzna (Зайцев, Герасименко 2004: 216). Powieść przedstawia obraz dawno założonej na jednej z wysp na wielkiej syberyjskiej rzece Angarze wsi, która ze względu na budowę węzła energetycznego musi zostać zatopiona. Czytając *Прощание с Матерой* – zauważa M. Szymoniuk – trudno oprzeć się wrażeniu, że w tekście, a więc i w samej narracji organicznie przekazana jest ludowość, i to nie tylko jej podstawowe wartości światopoglądowe, ale również tzw. duch ludowy, co w naturalny sposób znajduje odzwierciedlenie w organizacji tekstu, w doborze elementów językowych, w tym również w warstwie leksykalnej, bezpośrednio denotującej nie tylko przedmioty i fakty rzeczywistości, lecz także pojęcia. Omawiając leksykę utworu, badaczka dochodzi do wniosku, że w opisowych partiach powieści obok neutralnych wyrazów języka literackiego i wyrazów wysokich występują obficie dialektyzmy (odgrywające dużą rolę we fragmentach mowy niezależnej, imitującej sytuację rozmowy), wzmocnione przez archaizmy, a także wyrazy potoczne i prostorieczne (w tym prostorieczne formy fleksyjne, morfologiczne, formy nienormatywnej rekcji i formy nienormatywne pod względem fonematycznym). W ten sposób skonstruowana narracja, czerpiąca pełną garścią leksykę z podsystemów nienależących do rosyjskiego języka literackiego, a zarazem zawierająca eksplicytnie wyrażoną wysoką ocenę wartości życia i pracy na roli, tworzy niejako grunt dla dialogów i monologów, w których na ważkie tematy mówi się językiem pełnym dialektyzmów, prostorieczniz, archaizmów i często nienormatywnych konstrukcji składniowych, zapobiegając tym samym komicznemu efektowi stylistycznemu, który może przynieść kolizja elementów nienormatywnych z językiem literackim (Szymoniuk 1982: 73–80).

1.4.3.4. Szukszyn

„Ухо поразительно чуткое” – słowa Aleksandra T. Twardowskiego (Коробов 1988: 187), oceniające mistrzostwo Wasilija Szukszyna w odtwarzaniu mowy niezależnej, W. Korobow proponuje traktować jako swojego rodzaju klucz do całej twórczości pisarza, który świadomy swojej wartości wyznaje:

„Я знаю, когда я пишу хорошо: когда пишу и как будто пером вытаскиваю живые голоса людей” (Коробов 1988: 187–188).

Jak stwierdza sam Szukszyn, mowa niezależna pozwala mu znacznie zmniejszyć część opisową utworu, dotyczącą tego, jaki to bohater, w jaki sposób myśli, jakie są jego pragnienia. Ostatecznie – uważa pisarz – nasze wyobrażenie, naszą opinię o człowieku budujemy w oparciu o język, jakim się posługuje, i ów indywidualny język pokazuje prawdziwe „ja” danego człowieka. Problem języka dotyczy utworów Szukszyna, co podkreśla sam pisarz, w tym stopniu, w jakim różni są ludzie, w jak odmienny sposób mówią oraz zachowują się mędrzec i głupiec, człowiek stateczny i blagier, bezwolny i apodyktyczny. Sposób mówienia, zdaniem Szukszyna, można podsłuchać, zapisać, zapamiętać, ale nie można zapominać, że ludzie również myślą w różny sposób, dlatego nie mogą być traktowani jednakowo (Коробов 1988: 216–217).

Opowiadania Szukszyna zazwyczaj oparte są na jednym, niekoniecznie ważkim wydarzeniu, często wręcz powszednim. Ów niewielki epizod jest najczęściej wypadkową charakteru bohatera fikcyjnego, co powoduje, że postępowanie bohatera odbierane jest jako naturalne i przekonywujące. Trudno się przy tym oprzeć wrażeniu, że ukazany w utworze epizod stanowi dla pisarza pretekst do zgłębienia ogólnych prawd dotyczących kondycji ludzkiej. Bohaterowie zazwyczaj pochodzą ze wsi syberyjskiej i próbują swych sił w mieście albo mieszkając na wsi, pracują jako kierowcy, listonosze, traktorzyści w kołchozie. Cechę szczególną tekstów Szukszyna stanowi przewaga dialogu, zdominowanego przez mowę potoczną, a także imitacja intonacji mówionej w częściach narracyjnych utworów¹⁶. W tekstach Szukszyna – zauważają badacze – maleje natomiast – w porównaniu z utworami innych autorów, reprezentujących nurt prozy wiejskiej – ilość leksyki gwarowej i archaicznej: „Indywidualny styl Szukszyna odpowiadający jego poetyce konfliktów codzienności nie zniósłby szczególnego patosu leksyki archaicznej (...). Szukszyn nic nie mówi o zrywaniu czy kontynuacji tradycji życia wiejskiego. Już ten fakt uzasadnia zmniejszenie ilości leksyki dialektalnej. Szukszyna nie interesuje rozbrat z przeszłością; dąży on do wyjaśnienia współczesnej pozycji ludzi w społeczeństwie, współczesnej moralności zwykłego, niewybijającego się niczym człowieka ze wsi, wsi również przeciętnej. Fakt ten uzasadnia użycie leksyki potocznej; jednocześnie wykorzystanie takiej leksyki w narracji oraz obfitość dialogów w tekstach nadają wielu fragmentom utworów charakter stylu potocznego, a tym samym powszedniości” (Szymoniuk 1982: 101).

16 Wnikliwej analizie właściwości Szukszynowskiej narracji na przykładzie utworów *Сапожки*, *Мастер*, *Степкина любовь* dokonuje M. Szymoniuk, dążąc do wyjaśnienia funkcjonalności często występujących w tekstach Szukszyna elementów języka potocznego, a także elementów leksykalnych zaczerpniętych z innych podsystemów nieliterackich języka rosyjskiego (Szymoniuk 1982: 91–101).

Dramaturgiczny charakter opowiadań Szukszyna, przewaga epizodów scenicznych nad opisowymi (narracyjnymi), niescenicznymi, jest to bezsprzeczny rezultat scenicznego myślenia Szukszyna – reżysera, mający wpływ także na treść. Fabuła w opowiadaniach Szukszyna – to chronologicznie następujące się nawzajem sceniczne epizody. Sam pisarz bał się zamkniętych wątków, które według niego zawsze niosą jakiś wniosek, morał, a moralizatorstwa nie znosił (Зайцев, Герасименко 2004: 170).

2. Językowy obraz kobiety

2.1. Kobieta w kulturze i języku

Rolę i pozycję kobiety w danej kulturze określa zarówno doświadczenie poszczególnych jednostek, jak i przekazywane w ramach tradycji, norm obyczajowych, nakazów prawnych, a także za sprawą sztuki wielowiekowe doświadczenie zbiorowe. To ono kształtuje zakodowany w języku sposób myślenia o kobiecie, znajdujący odzwierciedlenie w różnego rodzaju sądach ogólnych, przypisujących jej pewne cechy pozytywnie lub negatywnie wartościowane. Symbolika żeńska kryje w sobie wyraźną dychotomię: „«kobiecość» zdaje się plasować jednocześnie na szczycie i u podnóża hierarchii ludzkich nastawień wobec świata (...) kobieta zostaje raz całkowicie wyniesiona, raz całkowicie poniżona” (Ortner 1982: 136).

Z jednej strony kobieta to duchowa opiekunka ludzkości, symbol transcendencji. Na ten aspekt kobiecości wskazuje w religiach przedchrześcijańskich mit Wielkiej Matki. Jako Magna Mater Decorum (Wielka Matka Bogów) czczona była w całej Azji Mniejszej frygijska bogini Kybele, utożsamiana z ziemią pragnącą zapłodnienia. W mitologii greckiej podobną rolę odgrywał kult Demeter – wielkiej rodzicielki, bogini ziemi, urodzajów, płodności. W tradycji chrześcijańskiej funkcję tę przejęła Maria (Najświętsza Panienka) – niepokalana Matka Boga, ideał kobiety świętej, wolnej od grzechu.

Z drugiej strony kobieta to źródło ludzkich cierpień i symbol zła. Na płaszczyźnie mitu odwołującego się do prapoczątków ludzkości w kulturze europejskiej istotna rola przypada opowieści o puszczy Pandory i biblijnej historii Upadku, które najpełniej oddają pierwotną maniczną koncepcję zła kobiecego. Pandora – niebezpieczna kusicielka „o duszy ładacznicy i naturze złodziej-skiej”, pełna „okrutnych pożądań i tęsknot zżerających ciało”, dała początek „przekłętemu plemieniu kobiet – istnej pladze, która odtąd nie przestała nękać mężczyzn” (Hezjod 1905: wersy 53–100). Wszystkie niedole trapiące ludzkość, powstały wraz z kobietą, której przypisano zarazem najbardziej niebezpieczne dla moralnej i fizycznej kondycji człowieka przejawy życia płciowego: nieczystość, grzech, wyniszczenie. Mit Pandory to jeden z dwóch zakorzenionych w kulturze zachodnioeuropejskiej archetypów potępiania kobiety za jej seksualizm i wiązania jej podrzędnej roli z zasłużoną karą za grzech, którego tragiczne w skutkach konsekwencje musi ponosić cały rodzaj

ludzki. Inną, nie mniej znaną wariacją na ten sam temat jest historia Upadku – główny mit wyobraźni judeochrześcijańskiej. Postać Ewy – podobnie jak Pandory – ma w sobie rysy zdezonizowanej bogini. Biologiczna pramatka rodzaju ludzkiego („i nazwał Adam żonę swoją Ewa, gdyż ona była matką wszystkich żyjących” [Rdz 3, 20]) w konfrontacji z szatanem okazała się istotą słabą i grzeszną. To ona przywiodła Adama, a wraz z nim całą ludzkość do upadku, zatem w niej należy dopatrywać się źródeł wszelkiego zła czyhającego na człowieka.

Pogląd ten, pobrzmiewający w nauce Kościoła na przestrzeni stuleci, nie pozostał bez wpływu na sposób postrzegania kobiety w kręgu kultury rosyjskiej. Według badaczy nie jest typowym dla samoświadomości rosyjskiej wizerunek kobiety jako płci słabej i, co za tym idzie, przeciwstawianie jej mężczyźnie, jako reprezentantowi płci silnej (Телия 1996: 263). Rzeczywiście, wystarczy sięgnąć do utworów folklorystycznych, aby odkryć w nich interesujący typ kobiety-bohaterki (*поленица удалая*: „Едет поленица удалая, Ай удала поленица великая” – bylina *Илья Муромец и дочь его*), potężnej, odważnej, toczącej walki na równi z mężczyznami. Ideał ten, ukształtowany na Rusi, uległ radykalnej zmianie wraz z przyjęciem chrześcijaństwa, kiedy to kobietę zaczęto traktować jako istotę zależną, podporządkowaną mężczyźnie, właśnie dlatego, że „powstała z żebra Adama”.

Bez wątpienia chrześcijaństwo wywarło ogromny wpływ na rosyjskie pojmowanie świata i ukształtowało dwa typy kobiety: bogobojnej niewiasty i grzesznicy. Typ pierwszy, którego wyobrażenie pochodzi od obrazu Marii, odznacza się czystością, wręcz nieskazitelnością, cierpliwością i pokojem. To ideał, przede wszystkim ideał macierzyństwa, dla każdego chrześcijanina. Matka Boska stanowi bowiem krańcowo doskonałe wcielenie matczynej miłości. Wedle słów Susan Brownmiller: „Jest zdolna do macierzyństwa, nie będąc jednocześnie pokalana seksem, pożądaniem i chęcią posiadania. Poza tym jest łagodna, wielkoduszna, skromna i pełna pokory” (cyt. za Wieck 1993: 116). Typ grzesznicy wyrósł na gruncie przywoływanego już biblijnego podania o Adamie i Ewie, w którym kobieta to wieczna kusicielka mężczyzny, symbol jego upadku. Tym sposobem w rosyjskim obrazie świata kobieta raz postrzegana jest jako pozbawiona silnej woli, potrzebująca wsparcia „krucha istota”, innym razem urasta do rangi Bogurodzicy.

Rosyjska badaczka Walentina N. Kardapolcewa, bazując na klasyfikacji stereotypowych obrazów kobiety przeprowadzonej przez Jurija Łotmana, a zarazem uwzględniając kobiecą hierarchię wartości, stosunek kobiet do pracy na rzecz wspólnego społecznego dobra, ich nastawienie do domu, rodziny, roli żony i matki, ich stanowisko wobec tradycyjnego ładu patriarchalnego, wyodrębnia trzy podstawowe typy kobiet w kulturze rosyjskiej: kobiety tradycyjne, bohaterki i kobiety demoniczne. Do typu tradycyjnego można odnieść czule kochające kobiety, zdolne do poświęceń na rzecz innych, dbające o dom

i stół, chroniące pamięć o przeszłości. Kolejny typ reprezentuje kobieta-bohaterka. Jest to z reguły kobieta nieustannie pokonująca jakieś trudności, przeszkody. Bliska temu typowi jest kobieta-wojowniczką, niespożyta aktywistka, dla której podstawową sferą działalności jest praca społeczna. Domo- wa krzątanka, rodzina nie są dla niej priorytetami. Trzeci typ kobiet, według badaczki najbardziej zróżnicowany i niejednorodny, łączący w sobie zarówno pierwiastek świętości, jak i naturę występłą, grzeszną – to typ demoniczny, odważnie łamiący wszelkie konwenanse stworzone przez mężczyzn. Do tego typu można odnieść i kobietę-muze, i kobietę-nagrodę, a także odznaczające się „demonicznym charakterem” tzw. kobiety fatalne (Кардапольцева 2000: 55–57).

Literatura wydaje się konsekwentnie pogłębiać zakorzenioną w kulturze niejednoznaczność wizerunku kobiety, kreując na przestrzeni wieków różnorodną galerię postaw kobiecych: cnotliwej matrony i rozpustnej grzeszniczki, ucieleśnionej niewinności i demonicznego wampa, oddanej towarzyszką i egoistycznej lalki, wiernej żony i okrutnej kochanki (Jędrzejko 1994: 159). Kobieta z wpisaną w jej naturę dwubiegunowością stanowi przedmiot zainteresowania nie tylko literatów (Budrowska 2000). Coraz częściej podejmowane są próby uchwycenia esencji niedefiniowalnego zjawiska zwanego kobiecością z pozycji językoznawczej.

Analiza skrzydlatych słów¹⁷ w języku rosyjskim pozwala Katarzynie Dembskiej dojść do wniosku, iż dominuje w nich obraz kobiety jako wcielenia wszelkiego zła, biblijnej Ewy (to porównanie, jak zauważa badaczka, bardzo adekwatne, gdyż *Ewa* to również jedno ze skrzydlatych słów, które przeniknęło do języka rosyjskiego właśnie z Biblii), sprowadzającej mężczyznę na złą drogę. Najczęściej piętnowanymi właściwościami kobiecego charakteru są rozchwianie emocjonalne, zmienność: *Сердце красавицы склонно к измене* (frazę z rosyjskiej wersji libretta do opery Verdiego), a także niestałość, idąca w parze z nikczemnością i brakiem moralności: *Башмаков она еще не износила, в которых шла за гробом мужа* (cytat z przekładu *Hamleta*). Wyłaniający się z przytoczonych przykładów stereotypowy obraz kobiety skrzydlate słowa języka rosyjskiego wzbogacają jednak o kilka cech wartościowanych pozytywnie. Należy do nich z pewnością kobieca delikatność: *У войны – не женское лицо* (tytuł książki białoruskiej pisarki Swietłany Aleksijewicz), umiejętność stworzenia kojącej atmosfery i ciepła domowego ogniska: *У самовара я и моя Маша* (fragment piosenki Fainy Kwiatkowskiej), a także spryt, którego synonim stanowi *Василиса Премудрая* – bohaterka rosyjskich bajek ludowych, dobra córka cara, zawsze niosąca pomoc znajdującym się w trudnej sytuacji (Dembska 2007: 81–85).

17 Za skrzydlate słowa są uznawane „cytaty literackie, frazy historyczne oraz codzienne słowa-obrazy”, rozpowszechnione wśród użytkowników języka, przy czym – w odróżnieniu od przysłów – można wskazać ich autora i/lub tekst źródłowy (Серов 2005: 3).

Niezwykłe różnorodny wachlarz wartościowań pojęcia *женщина* ukazuje warstwa paremiologiczna języka rosyjskiego (Артемова 2000, Чибышева 2005). Z analizy materiału językowego¹⁸ wynika, że w jednostkach odzwierciedlających obraz kobiety jako część obrazu świata Rosjan dominuje konotacja ujemna, co potwierdzają opisy licznych wad, dotyczących psychologicznego aspektu kobiecego charakteru tj. upór i samowola (*Стели бабе вдоль, она меряет поперек*), niestałość i nieprzewidywalność (*Пока баба с печи летит, семьдесят дум передумает*), gadulstwo (*Бабий язык, куда ни завались, достанет*), płacliwość (*Баба слезами беде помогает*). W sferze intelektualnej kobietom przypisywana jest nielogiczność: *Меж бабьим „да” и „нет” не проденешь иголки* oraz głupota: *Волос долог, да ум короток*. Podstawowymi charakterystykami kobiety w kategorii moralności jest kłamliwość i przewrotność: *Бабья вранья и на свинье не объедешь*, a także egoizm, niewierność i rozwiązłość: *Муж в тюрьме, а жена в сурьме*.

Z drugiej strony, jak zauważa Michaił Aleksiejenko, istnieje wiele przysłów, które podważają utrwalony negatywny stereotyp kobiety. W opozycji do stereotypu *куриные мозги / бабий ум* znajduje się liczna grupa przysłów, które wręcz podkreślają mądrość i sprawność intelektualną płci pięknej: *Красота до венца, а ум до конца; У плохого мужа жена всегда дура; Муж говорит, а жена думает; Без мужа, что без головы, без жены, что без ума; Добрая кума прибавит ума*. Z kolei stereotyp *Курица не птица – баба не человек* neutralizują przysłowia zrównujące przymioty mężczyzn i kobiet. Do takich premii należą: *Муж и жена – одна сатана; Муж и жена – одно дело, одно тело, один дух; Муж жене – отец, жена мужу – венец; Муж – голова, жена – душа; Жена красна мужем, а муж женой с детьми; Жена мужу подруга, а не прислуга*. Jednak te pozytywne aspekty pojęcia *женщина*, podkreśla badacz, postrzegane są w kategoriach moralnej normy, czegoś zwyczajnego i nie przyciągają szczególnej uwagi badaczy (Aleksiejenko 2004: 24).

Ewa Jędrzejko, starając się odtworzyć konotacje i stereotypy związane z kobietą zawarte w przysłowia, aforyzmach i anegdotach polskich, dochodzi do wniosku, iż przypisywane kobietom cechy uzależnione są od takich czynników jak: wiek (starość konotuje więcej cech negatywnych, młodość – przeciwnie), uroda (kobiety piękne oceniane są łagodniej mimo wad, brzydkie – surowiej), intelekt (mądre budzą szacunek, lecz nie namiętności, mniej mądre – raczej odwrotnie) oraz funkcja, związana ze statusem „cywilnym”. Na stereotyp składają się zatem konotacje zarówno pozytywne, jak i negatywne, które się wzajemnie dopełniają, na przykład „pogląd o niższych walorach intelektualnych i «niestałości» równoważy przekonanie o większej uczuciowości i wrażliwości kobiet, chytryść i gadulstwo łagodzi wdzięk i skłonność do poświęceń, chęć zdominowania mężczyzny, próżność i irracjonalizm kompensu-

¹⁸ Przykłady przysłów zostały zaczerpnięte z opracowania W. Dala (Даль 1996: 350-252).

je troska o rodzinę, miłość do męża i dzieci, zapobiegliwość, gospodarność” (Jędrzejko 1994: 161–172).

Pytanie o językowy obraz kobiety w polszczyźnie stawia również Roma Łobodzińska (Łobodzińska 1994). Przeprowadzona analiza semantyczna pozwala jej wyodrębnić dwa stereotypy: jeden nacechowany pozytywnie, opierający się na leksemach *kobieta*, *dziewczyna*, zawierający przede wszystkim takie cechy jak *uroda* i *młodość*; drugi – negatywny, silniej utrwalony w języku za sprawą leksemu *baba*, konotującego takie cechy jak *dojrzałość*, *starość*, *brzydota*, *chytrość*, *upór*, *głupota*, *kłótniwość*, *gadulstwo* i *plotkarstwo* (Łobodzińska 1994: 181–185; por. też Taras 2001: 83–84; Nowosad-Bakalarczyk 2002: 25–35).

2.2. Typy kobiet w twórczości *dieriewienszcików*

Czy obraz kobiety, jaki można odnaleźć w utworach rosyjskich prozaików nurtu wiejskiego, ma jakiegokolwiek punkty styczności z zaprezentowanymi powyżej stereotypami, czy też diametralnie od nich odbiega? Próbę odpowiedzi na to pytanie rozpoczniemy od przyjrzenia się rolom, w jakich osadzona zostaje płęć żeńska w analizowanym materiale.

Twórczość *dieriewienszcików*, nierozzerwalnie związana z wyrastającą z tradycji chrześcijańskiej, patriarchalną kulturą północnosyberyjskiej wsi umiejscawia kobietę głównie w kontekście domowym. Jest więc ona przede wszystkim **żoną**, dbającą o dom, dzieci, męża, ale i ciężko pracującą (najczęściej w kołchozie), żeby zarobić na życie rodziny: *Я видал Катерину, видал не один раз даже, (...) но большая и радость смотреть на деревенскую бабу задавленную колхозной и домашней работой, ребятишками, мужем?* (A, F: 438).

Przykładem żony troszczącej się o chorego współmałżonka, zajmującej się zarówno domem (przejmującej zatem obowiązki gospodyni), jak i pracą w piekarni jest Pelagia, tytułowa bohaterka utworu Abramowa: *...Павел болен – дом и пекарня, все на ней одной*¹⁹ (A, P: 48), *Днём и ночью (...) сидела Пелагея возле больного мужа. Да вдобавок ещё уйму всяких дел переделала: окучила картошку, лужок (...) выкосила... А корова и поросёнок? А вода и дрова? А стирка? Это ведь тоже не сердобольные соседушки за нее делали* (A, P: 57–58).

Żoną bezgranicznie oddaną mężowi jest Lalka w opowiadaniu Szukszy-na *Петя*, z pełnym namaszczeniem uczestnicząca w porannej toalecie męża. *Лялька вынесла полотенце (...) Лялька взяла полотенце, вытерла со спины мужа какие-то видимые только ей капельки, и ушла в дом (...) гла-*

19 Wszystkie wyróżnienia pochodzą od Autorki (przyp. red.).

дить красный галстук (Sz, R: 158) relacjonuje narrator – świadek porannej krzątania małżonków. Troska o męża znajduje odzwierciedlenie w wielu pytaniach skierowanych przez bohaterkę pod adresem Pietii:

- *Какую сорочку приготовить? Голубую или беленькую?*,
- *Какие запоночки дать: с янтаря или с серебрушки?*,
- *Галстук будешь одевать? (...) А то я его поглажу (...) Какой красный?*,
- *Тебе воды погреть бриться? Погорячей сделать?* (Sz, R: 158–159).

Jak można zauważyć, środki językowe służące do ukazania cech bohaterki w przytoczonych przykładach nie są zbyt wyszukane. Charakterystyka kobiet (zarówno w partiach narracyjnych, jak i dialogowych) skupia się głównie na związkach syntaktycznych, które opisują wykonywane przez nie czynności. Z wyliczaniem owych czynności, jak i z ciągiem pytań skierowanych do męża przez żonę wiąże się intensyfikacja, która uwidacznia natężenie podejmowanych działań i wkładaną w nie energię (por. Meillet 1958: 180, Wysoczański 2006: 25–26).

W utworze Abramowa wypowiedzenia werbalne zostają zastąpione konstrukcjami równoważnikowymi, przybierającymi formę pytań retorycznych: *А корова и поросёнок? А вода и дрова? А стирка?* Owe lakoniczne pytania, zwiększając dynamikę opisu (nadając mu cechy komunikacji bezpośredniej), a zarazem znakomicie oddają ogrom obowiązków, spoczywający na kobiecie.

Obraz żony wiernej, niczym mityczna Penelopa oczekującej powrotu małżonka, zdolnej do największych poświęceń dla swojego wybranka, odnaleźć można w postaci Nastii z *Живи и помни* Rasputina, która, jak wynika z komentarza odautorskiego, nawet w sytuacjach kryzysowych, z pokorą przyjmuje to, co przynosi jej los: (...) *даже и в мыслях она не переиначивала свою судьбу (...) и рядом с собой другого мужика не представляла* (R, P: 319).

O swoim bezgranicznym oddaniu Nastia zapewnia również męża w słowach bezpośrednio do niego skierowanych: *Мне всегда с тобой хорошо, всегда – так и знай. Я и подумать не смею, чтобы я без тебя жила. Как это – без тебя? И все эти годы, покуда я тебя ждала, я тебя ждала, не кого-нибудь* (R, P: 331). Chociaż Nastia nie mówi wprost o swoich uczuciach, jej wypowiedź jest przepełniona dużym ładunkiem emocjonalnym, dzięki operowaniu długością zdania – zestawieniu zdań długich z krótkimi, które nierzadko przybierają formę elipsy, a także skomponowaniu wypowiedzi na zasadzie powtórzeń leksykalnych potęgujących ekspresję. Koncentracja form *мне/с тобой, я/без тебя, я/тебя* wskazuje na bliskość, poczucie jedności z małżonkiem.

Poza poświęceniem na rzecz mężczyzny kobieta niejednokrotnie przejmie na siebie obowiązki głowy rodziny. Czyni tak bohaterka utworu Biełowa *Привычное дело*, partnerka niezaradnego Iwana Afrykanowicza Drynowa, która troskę o zabezpieczenie bytu najbliższym przedkłada nad własne zdrowie, kiedy zaraz po porodzie wraca do ciężkiej pracy:

Парня-то когда принесла, дак велено было на работу-то пока не ходить, а она на другой день и побежала к коровам, позавчера хоть бы родила, а сегодня и побежала (...) Вся-то изломалась, вся, – Евстоля заутирала глаза, – нету у неё живого места, каждое место болит, я ей говорю: плюнь ты, девка, на этих коров-то, а какое плюнь, ежели орава экая, поить-кормить надо (В, Р: 36).

W pełni świadomy takiego stanu rzeczy jest jej mąż i daje temu wyraz w jednym ze swoich monologów wewnętrznych:

Баба шесть годов ломит на ферме. Можно сказать, всю орду поит-кормит. Каждый месяц то сорок, то пятьдесят рублей, а он, Иван Африканович, что? Да, ничего, с гулькин нос, десять да пятнадцать рублей. Ну, правда, рыбу ловит да за пушиной – чего перепадает, так ведь это ненадёжно (В, Р: 22).

Jak wynika z przywołanych przykładów, kobieta pracuje i utrzymuje wielodzietną rodzinę, jej mąż nie wykazuje inicjatywy w zdobywaniu niezbędnych środków finansowych, ale to nie oznacza braku uczuć między małżonkami. Na ich bliskość, choć okazywaną rzadko i wyrażaną za pomocą bardzo oszczędnych środków językowych, wskazują nacechowane emocjonalnie apelatywy: *Иванушка, девка*:

Вдруг Катерина улыбочиво обернулась на мужа:

– Ты, *Иванушка*, чего? Расстроился вижу, наплюнь, ладно. Эк, подумаешь, са-
мовары, и не думай ничего.

– *Да ведь как, девка, пятьдесят рублей, шутка ли...* (В, Р: 27).

Kolejną rolę, jaką ma do spełnienia kobieta, aby sprostać oczekiwaniom konserwatywnej społeczności wiejskiej, jest rola **matki**²⁰. Kobieta może czuć się całkowicie spełniona dopiero po urodzeniu dziecka²¹, o czym wymownie

20 Matka jako pojęcie o ustalonych konotacjach semantycznych i kulturowych stała się przedmiotem analizy językoznawczej w chwili pojawienia się kognitywizmu i badań nad stereotypem. O matce pisali m.in. J. Sierociuk (1986: 53–58), (1990: 53–96), A. Kłoskowska (1991: 51–62). Dla językoznawcy podejmującego ten temat szczególnie wartościowy jest artykuł J. Bartmińskiego *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem*. Na przykładzie MATKI (Bartmiński 1998: 63–83), w którym autor, analizując różnorakie teksty (ankiety, przysłówia, pieśni ludowe, homilie Jana Pawła II), stwierdza, że obraz matki w konkretnych wypowiedziach zależy od przyjętego modelu rzeczywistości i wiedzy o świecie, ale też od orientacji ideowej mówiących i piszących autorów, a także od gatunku wypowiedzi i od intencji komunikowania. Nie mniej interesujące są rozważania J. Kobylńskiej dotyczące stereotypu matki w twórczości Orkana (Kobylńska 1997), które pozwalają autorce wyodrębnić pozytywny stereotyp – dobrej i troskliwej matki i usytuowany na przeciwnym biegunie negatywny stereotyp matki złej i egoistycznej, a także stereotyp matki cierpiącej i pracowitej.

21 Aspekt biologiczny macierzyństwa wysuwa się na plan pierwszy w słownikowych definicjach pojęcia matka (БТСРЯ 525, КСРЯ 439, НСРЯ 842, СРЯ II 238). Na ten aspekt w funkcjonowaniu pojęcia matka zwraca również uwagę H. Kardela. Obok składającego się na pojęcie matki modelu genetycznego, żywieniowo-wychowawczego, małżeńskiego, genealogicznego uwzględnia on przede wszystkim model urodzenia, zgodnie z którym matka to osoba, która jest w stanie urodzić dziecko (Kardela 1999: 25–26). Pojawiające się w analizowanym materiale kolekcje cza-

świadczy cytat, w którym kobieta niezdolna do urodzenia dziecka określana jest mianem *полбаба*: *полая, без ребятишек баба – уже и не баба, а только полбабы* (R, P: 243). Bycie matką to stan zgodny z kobiecą fizjologią, naturalny, dlatego kobieta-matka postrzegana jest jako *нормальная баба*: *А особенно смирилась, когда, распросив, узнала, что Мила замужем и у неё, как у нормальной, как у всякой бабы есть ребёнок* (R, M: 192), *Неужели и она тоже, как все нормальные бабы, способна стать матерью? Неужели бог сжалился над ней и даровал ей это счастье?* (R, P: 308).

Jak pokazuje ostatni przykład możliwość wydania na świat dziecka tożsama jest z poczuciem szczęścia. Podobne odczucia towarzyszą różnemu macierzyństwu jednej z bohatererek Abramowa: *Когда у Авдотьи Малаховой заметили брюхо, пересудам, казалось, не будет конца. Как! Это на сорок-то третьем забеременеть? (...) Сама Авдотья, по правде говоря, не очень-то прислушивалась к этим пересудам (...) А вот сумеет ли она благополучно разродиться? Не слишком ли поздно пришло к ней это счастье, о котором она мечтала всю жизнь?* (A, R: 351).

Macierzyństwo nobilituje kobietę, sprawia, że czuje się dowartościowana, spełniona, przy czym spełnienie owo jest najczęściej okupione ciężką, monotonną pracą, wysiłkiem związanym z rodzeniem, wychowywaniem dzieci oraz – jak mówi Kamila Budrowska – przebywaniem w zamkniętej przestrzeni i kulistym czasie (Budrowska 2000: 58). Rasputin, dokonując bilansu życia staruchy Anny w noweli *Последний срок*, stwierdza: *только одно и знала: ребятишки, которых надо было накормить, напоить, обстирать, загодя наготовить, чтобы было чем напоить, накормить их завтра* (R, C: 555). Istotną rolę w przedstawieniu wizerunku matki w przytoczonym fragmencie spełniają czasowniki. Kobieta opisywana jest tutaj nie pod kątem cech charakteru, przymiotów duchowych, ale poprzez wyliczenie czynności, które musi wykonać, aby wypełnić swój matczyzny obowiązek. Pojawiają się tu (i w przytaczanych powyżej przykładach z utworów Biełowa) całe ciągi czasowników o podobnej semantyce *накормить, напоить, обстирать, наготовить, поить-кормить*, które pełniąc funkcję intensiwów (por. Meillet 1958: 180, Wysoczański 2006: 25–26), wyrażają powtarzalność podejmowanych rutynowych działań, których efekty, rzadko kiedy zauważane i doceniane, giną w potoku codzienności.

Życie kobiet ukazywanych przez pryzmat macierzyństwa charakteryzuje cykliczność, wyznaczana przez kolejne porody i późniejszą opiekę nad dziećmi (por. B, P: 110; R, C: 555), a ogrom spoczywających na nich obowiązków

---

sowników typu: *она рожала, кормила, растила* (R, M: 94) także w pierwszej kolejności wskazują na więzy krwi łączące kobietę z dzieckiem. Zdarzają się jednak konteksty, w których model żywienia-wychowawczy odgrywa zasadniczą rolę w konstruowaniu pojęcia matka, np.: *Не та мать, которая родила, а та, которая вспоила да вскормила* (A, F: 441), (...) *я ей с девяти лет вместо матери была. Поила, кормила, и вот вырастила* (...) (R, D: 633).

(nie tylko domowych, ale również w kołchozie) przywołuje asocjacje z pracą w kieracie²²: *Катерина (...) скорехонько покормила меньшого – он сосал не жадно, не торопясь... (...) „Ешь, милый, ешь, – мысленно торопила она, – видишь, матке у тебя все время-то нет, вон и бежать надо”* (B, P: 39), *она всегда, каждую минуту, как заведенная, что-то делала, она успевала в колхозе и дома* (R, D: 644).

Przestrzeń kobiet-matek jest ograniczona do świata domów, zarówno przed narodzinami dziecka: *В тот год перед сенокосом Катерина ходила на восьмом месяце, по лицу – бурые пятна, брюхо горой дыбилось, лежала в избе да сидела в загороде на солнышке. В самый петров день ушел мужик в гости, она сама подала ему новую сатиновую рубашу, без обиды осталась дома* (B, P: 41), jak i zaraz po porodzie *Она тогда только-только родила, и ее приходилось загонять домой, чтобы она кормила девчонку* (R, P: 289). Jedyne wyjście stanowi droga prowadząca do pracy, pełnej trudu i mokołu (co uwypukla powtórzenie czasowników o zbliżonej semantyce: *колотиться-молотиться*), a mimo to często niezaspokajającej podstawowych potrzeb: (...) *перегорела Надька, пошла опять на работу, пошла колотиться-молотиться, чтобы прокормить ребятишек (...) Как ни старалась Надька, а концы с концами не сходились (...) все не хватало – ни поесть, ни одеться... (R, P: 289), все за рублями, бедная, гонилась, а ведь и как, Степановна, сама посуды, семеро ребят и барина съедят, их поить-кормить надо* (B, P: 110).

Usilne starania matki, by mimo zmęczenia i trudności, jakie niesie życie, zapewnić dziecku jak najlepszy byt i zadbać o jego przyszłość, odzwierciedlają przykłady, w których czasowniki *биться, выходить* występują w połączeniu z określeniem *из последних сил*, podkreślającym intensywność czynności: *Мать бьется из последних сил, хочет, чтоб Юра окончил десятилетку* (Sz, R: 51), *Витьку мать выходила из последних сил, все распродала, но сына выходила* (Sz, R: 149).

Należy podkreślić, że nierzadko jest to matka samotna, pozbawiona wsparcia ze strony ojca dzieci: *одна, без мужика, поднимала троих ребят* (R, D: 644), *Мать Виткина родила пятерых детей, рано осталась вдовой* (Sz, R: 149), *Муж умер в пятьдесят восьмом году, оставил четырех детей. И вот всех я вырастила, всем дала образование, а сама осталась без пенсии* (A, T-M: 540).

22 Praca w kieracie, która zwykle była udziałem zwierząt, stała się źródłem polskiego frazeologizmu *ходить как в кieracie* (Wysoczański 2006: 298), czyli 'ciężko pracować bez odpoczynku'. Należy zaznaczyć, że w języku rosyjskim odpowiednikiem tego utartego porównania jest związek frazeologiczny *тянуть ляжку* o nieco innej etymologii (por. БТСРЯ 511). W znaczeniu prymarnym *kierat* to nazwa urządzenia, którego napęd stanowi praca zwierząt pociągowych chodzących w koło, natomiast *ляжка* – to szeroki rzemień ze skóry lub innej wytrzymałej tkaniny, przerzucany lub nakładany na ramię w celu ciągnięcia lub ułatwienia przenoszenia ciężarów.

Obraz matki porzuconej przez partnera, w pojedynkę wychowującej swe nieślubne dziecko odnaleźć można w utworze Szukszyna *Сурас*. Wśród środków językowych, jakimi posłużył się autor, prezentując swą bohaterkę, uwagę zwraca stylizacja na język mówiony²³: *она прижила Спирьку от „проезжего молодца”* (Sz, R: 187) – relacjonuje narrator, a tym samym stwarza wrażenie ustnego opowiadania. Pojawiający się w wypowiedzi syna na temat matki nacechowany grubiańską ekspresją nienormatywny czasownik *забрюхатеть* wskazuje ponadto na pogardliwy stosunek społeczności wiejskiej do niezamężnej kobiety, która zachodzi w ciążę: *Как мать забрюхатела, он к ней больше глаз не казал* (Sz, R: 191).

Niekiedy kobieta obarczona gromadką dzieci, przytłoczona nadmiarem obowiązków, a w dodatku pozbawiona wsparcia ze strony mężczyzny, misję, jaką ma do spełnienia, postrzega jako ograniczenie, a nawet zagrożenie dla innych aspektów kobiecości: *Ты теперь будешь бабой, женой жить, будешь обниматься, миловаться, а я нет, я только рабочая сила, затычка во всякую дырку, кормилица-поилица, я для себя кончилась* (R, P: 294) – uskarża się jedna z bohaterek *Живи и помни* Rasputina. W jej wypowiedzi odnaleźć można potoczne metaforyczne wyrażenia. Mam tu na myśli charakteryzujące położenie kobiety nacechowane stylistycznie epitety: *рабочая сила, затычка во всякую дырку, кормилица-поилица* właściwe potocznemu ujmowaniu rzeczywistości pozajęzykowej, tj. wyrażaniu potocznych językowych obrazów świata, stanowiących następstwo myślenia potocznego. Potoczność w języku – traktowana jako sposób konceptualizowania świata i ustosunkowania się do niego – jest kategorią semantyczną, stylistyczną i pragmatyczną, natomiast – co podkreślają badacze – wiedza potoczna, którą czerpiemy z leksyki i semantyki potocznej języka, jest niewyspecjalizowana, niekompletna i niespójna, a nawet zawierająca często elementy sprzeczne (Wysoczański 2006: 80–81, Hołówka 1986: 56–57, Masłowska 1992: 203–208, Bartmiński 1992: 37–54). Jak zauważa Janusz Anusiewicz, o specyfice potoczności pojmowanej lingwistycznie stanowi olbrzymi ładunek emocjonalno-wartościujący, którym nasycone są elementy świata potocznego, przy czym, o ile stopień ekspresywności w nazywaniu przedmiotów, zdarzeń, procesów jest różny, przeważają w tej wartościująco-oceniającej postawie wobec świata najczęściej negatywa, zaś pozytywne oceny są bardzo rzadkie (Anusiewicz 1992: 17).

Rola matki w analizowanych utworach nie sprowadza się wyłącznie do zaspokajania podstawowych, biologicznych potrzeb dziecka. Ważna jest również matczyzna czułość, pełna zrozumienia akceptacja, gotowość stawiania w obronie dziecka niezależnie od sytuacji, dbałość o jego wykształcenie,

23 Stylizacji na język mówiony w tekstach Abramowa, Bielowa, Rasputina i Szukszyna poświęcone jest opracowanie M. Szymoniuk, która szczegółowo omawia udział leksyki gwarowej, przestrzecznej i potocznej w utworach „wiejskich” (Szymoniuk 1982: 55–102). Zagadnień tych dotyczy również artykuł T. Żeberek (Żeberek 2000: 97–102).

o przyszłość. Środki językowe, służące do ukazania tego aspektu macierzyństwa, nie zaskakują oryginalnością. Na sztamkowy sposób mówienia o matczynej miłości wskazuje ustabilizowane połączenie wyrazowe *материнское сердце* (Sz, R: 144), a także sentencje, maksymy wyrażające w lapidarny sposób ogólne prawdy natury moralno-etycznej: *Мать, ежели одного ребенка холит, а другого неволит, – худая мать* (R, M: 145).

W analizowanych utworach znajdujemy również obrazy kobiet odrzucających macierzyństwo, nieprzejawiających troski o swoje dzieci (Kławka z utworu *Прощание с Матёрой* Rasputina), porzucających je (córnka Simy z powieści *Прощание с Матёрой* Rasputina, matka wychowywanego przez babkę bohatera utworu *Упорный* Szukszyna). Zachowania kobiet przedstawionych jako matki wyrodne nazywane są zawierającymi ujemny ładunek emocjonalny zwrotami frazeologicznymi: *ни уходу ни привету, не знать доброго слова для своих детей*, a także wyrazem *собачиться* – zdecydowanie bardziej nacechowanym negatywnie niż przywoływany wyżej czasownik *забрюхатеть*:

Я погляжу на Клавкиных ребятишек... лутше самдели с мачехой жить... Родная она мать, да не своим деткам, ни уходу ни привету – на подзатыльниках да на кусках, бедные... А какие славные ребятишки, ласковые, послушные... С чего, с каких дрожжей, ежели она только и знает, что собачиться? Она, че ли воспитала? (...) Потом оне же, Клавкины ребяты, вырастут (...) и будут ее на руках носить, что она для них доброго слова не знала (R, M: 130–131).

Niewątpliwym szacunkiem cieszy się w rzeczywistości przedstawionej przez *dieriewienszczików* **stara kobieta**. W jakimkolwiek wcieleniu nie pojawiłaby się *старуха* w badanym materiale, najczęściej jest to natura nietuzinkowa, wybitna, heroiczna, stanowiąca wzór, moralny drogowskaz. Może być ona tak jak Milentiewna (*Деревянные кони* Abramowa) niepozorną, lecz wielką w zmaganiach z codziennością, starą chłopką, wzbudzającą podziw u swych krewnych, co znajduje odzwierciedlenie w emocjonalnie zabarwionych wypowiedzeniach wykrzyknikowych, w których ze szczególną siłą akcentowana jest jakaś pozytywna cecha, np.: upór, konsekwencja w działaniu: *Вот какая ведь упрямая старушонка!* (A, DK: 32), czy też mądrość, kierowanie się rozsądkiem: *Вот какая она умница-разумница была!* (A, DK: 27). W ostatnim z przytoczonych przykładów uwagę zwraca charakterystyczne dla folkloru powtórzenie leksemów opisujących tę samą cechę i jednocześnie przekazujących semantyczną informację o jej natężeniu: *умница-разумница*. Jak zauważa J. Bartmiński, sięgając do typologii kultur J. Łotmana, najogólniejsza funkcja powtórzeń wiąże się z nastawieniem całej kultury ludowej nie na poszukiwanie nowości i oryginalności, lecz na intensywne przeżycie tożsamości, na identyfikację z idealnym wzorcem (Bartmiński 2007: 210).

Kobieta mimo podeszłego wieku może, jak Stiepanowna czy Jewstolija (Biełow, *Привычное дело*), czuć się wciąż potrzebna, wspierając najbliższych, przy czym podobnie jak w przypadku żony czy matki, jej rola opisywana jest głównie przy użyciu czasowników i związków syntaktycznych, które precyzują rodzaj pomocy, jakiej można od niej oczekiwać: *Тёща конечно выручает, качает люльку, около печи гоношится, без тещи бы тоже хана. Теща Евстолья тоже старуха ничего* (B, P: 23). Uwagę zwraca należąca do leksyki podstandardowej wyraz *гоношиться* – nazywający powtarzające się wielokrotnie zajęcia domowe, nieustającą krzątaniem, która jest udziałem służących wsparciem kobiet.

Stara kobieta w świetle analizowanego materiału językowego to także osoba, która uświadomiwszy sobie własną bezużyteczność, zbędność, ze spokojem, godnością, z poczuciem należycie wypełnionego ziemskiego obowiązku oczekuje śmierci. Ten typ reprezentują bohaterki utworów Rasputina. W jednym z monologów wewnętrznych Darii z utworu *Прощание с Матёрой* pojawia się głęboka prawda dotycząca ludzkiego życia, mająca formę rozbudowanego aforyzmu, sentencji: *Без дела, без того, чтобы в нём нуждались, человек жить не может. Тут ему и конец* (R, M: 186).

W obliczu śmierci postawiona została również przez Rasputina Anna z utworu *Последний срок*, która umiera długo i z trudem. Siły to zupełnie ją opuszczają, to znowu powracają ponownie, oszukawszy nadchodzącą śmierć. I wraz z tymi przyływami i odpływami życiowej energii powraca w świadomości Anny jej przeszłość, przeplatająca się z terażniejszością. Wspomina swoje dzieci, swoją pracę i zawsze widzi wszystko i wszystkich na tle przyrody: *лежала и слушала (...) глухие невольные вздохи дремлющей земли, на которой стоит изба и высокое яркое кружение неба над избой и шорохи воздуха по сторонам* – и все это помогало ей слышать и чувствовать себя, то, что навсегда выходило из нее в ночной простор, оставляя плоть в легкости и пустоте (R, C: 556–557). Jako rdzenna chłopka, do tego stopnia związana jest z rodzimą ziemią, z niebem, słońcem, deszczem, w tak naturalny sposób uważa się za część otaczającego ją świata, że sama, podporządkowując rytm swojego życia następującym po sobie porom roku, uzależnia od nich swoje samopoczucie: *Летом ей будто легчало, и она вытолзала во двор, грелась на солнышке (...) но к осени, перед снегом, последняя мочь оставляла ее* (R, C: 425). Z tego całkowitego zespolenia z przyrodą, *с солнцем, землей, травой, птичками, деревьями, дождем и снегом, со всем, что живет рядом с человеком* (R, C: 516), czerpie Anna wiarę w sens swojej ziemskiej wędrówki i ta wiara wyzwala ją od strachu przed śmiercią (Герчиньска 1988: 122).

Życie zgodne z odwiecznym łańcem to dla Anny życie związane z miejscem narodzin, z ziemią znaną od najmłodszych lat. Nie może więc zrozumieć dzieci, które zdecydowały się na zawsze opuścić rodzinne strony i osiąść w mieście: *Раньше так бывало, – сказала старуха, – кто где родился, там*

и пригодился. А теперечи никак на месте не держатся. Ездют, ездют, а куды, зачем? (R, C: 572). Wyrażając swoją dezaprobatę dla postępowania dzieci, Anna operuje gotowymi językowymi schematami mówienia o przeszłości. Ustabilizowana formuła leksykalno-składniowa: *кто где родился, там и пригодился*, jako narzędzie typizacji w postrzeganiu i przedstawianiu świata, przywołuje zespół wartości kolektywnych, kultywowanych przez starsze pokolenie (por. Bartmiński 2007: 210). Konflikt światopoglądowo-ideowy pomiędzy zwolennikami stabilizacji a młodymi ludźmi preferującymi życie w ciągłym ruchu wyraża opozycja przysłówków: *раньше – теперечи*, a bezsens, bezpodstawność życia w oderwaniu od korzeni, tradycji, obnażają lakoniczne pytania: *куды, зачем?*, które pozostają bez odpowiedzi.

Abramowska Alka, wchodząc w środowisko miejskie, porzuca rodzinne strony. Miasto ją pociąga, ponieważ oferuje wygody i gwarantuje dobrą zabawę: *Ей не хотелось упустить веселое и выгодное место на пароходе* (A, P: 108), *Она (...) неудержимо тянулась к Томкиным друзьям, к ихнему безумному веселью* (A, L: 163). Zaobserwować można tutaj wyraźną opozycję pomiędzy pozytywnie wartościowaną wsią a postrzeganym w kategoriach zagrożenia miastem. Kobieta na wsi, ciężko pracując, nie zawsze jest zadowolona ze swego losu (i nierzadko to niezadowolenie manifestuje, jak przywoływana wcześniej bohaterka, która określając swą sytuację, używa epitetów: *рабочая сила, затычка во всякую дырку, кормилица-поилица*), ale wieś daje jej poczucie bezpieczeństwa: *жить в деревне* oznacza to samo co *жить у себя, дома* (A, L: 159). Negatywne wartościowanie miasta jako siły niszczącej tradycje, rodzącej niebezpieczeństwo oderwania od korzeni, znajduje odzwierciedlenie w kontrastowym zestawieniu domu rodzinnego Alki, charakteryzowanego przy pomocy dodatnio wartościowanych przymiotników *светлый, просторный*, z wynajmowanym przez nią mieszkaniem w mieście, które określane jest jako *тёмная конура* (A, L: 158). Nawet jeśli jest to mieszkanie z wszelkimi wygodami, nie jest ono uważane przez społeczność przedstawioną w twórczości *dieriewienszczyków* za pełnowartościowy dom²⁴, ponieważ nie ma w nim miejsca dla tradycyjnego pieca i samowara, który pozwala zaparzyć *живой чай*: (...) *на кухне, что в городе, не русская печь с дровами да углями, а электрическая плита с переключателями* (R, M: 96), *Пей, девка,*

24 Na fundamentalną rolę domu w kulturze, jego niezwykłą pojemność znaczeniową wskazuje bogactwo opracowań zebranych w obszernym tomie pt. *Dom w języku i kulturze*, zredagowanym przez G. Sawicką (Sawicka 1997). Dla naszych rozważań szczególnie inspirujące są artykuły zebrane w części I tomu, poświęconej językowemu obrazowi domu jako wartości: materialnej, społecznej i kulturowej z potocznego i środowiskowego punktu widzenia (Laskowska 1997: 89–100; Кепа 1997: 143–150; Handke 1997: 177–180). Nie mniej istotne są artykuły, które znalazły się w części III *Dom w tekstach literackich*, w których obraz domu jest najbardziej uszczegółowiony, noszący znamiona indywidualizacji empirycznej i artystycznej (Rejter 1997: 347–359; Wojciechowska 1997: 369–378; Pisarek 1997: 409–416).

покуль чай живой. Там самовар не поставишь. Будешь на своей городской фукалке в кастрюльке греть (R, M: 71).

Miasto stwarza ponadto groźbę zejścia na złą drogę, wykolejenia, czego najlepszym przykładem jest młoda dziewczyna z miasta – Rita, która z premedytacją i zimnym wyrachowaniem zwabia bohatera utworu Szukszyna do swojego mieszkania, wraz z koleżanką upaja alkoholem i okrada (Szukszyn, *Материнское сердце*). Za komentarz do tego zachowania można by uznać słowa Darii z utworu *Прощание с Матёрой: Наша советь поставрела, старуха стала, никто на неё не смотрит* (R, M: 87).

Metaforyczne przypisanie abstrakcyjnemu pojęciu *советь* cech właściwych starej kobiecie, tj. beзуżyteczność, nieatrakcyjność, plastycznie wyraża zmiany w obyczajowości, systemie wartości młodego pokolenia, z którymi nie mogą pogodzić się starsze kobiety, a zarazem ilustruje pewną niezłomność, nieugiętość przedstawicielek starego pokolenia w kwestii moralności.

2.3. Баба, она и есть баба, czyli kwestia nominacji

Wśród nazw pospolitych kobiet na plan pierwszy w analizowanych utworach wysuwają się: **женщина**, **хозяйка** i **баба**. Pierwsza z tych nazw jest wyrazem neutralnym, o czym świadczy stosunkowo szeroki zakres jej użycia w połączeniu z przymiotnikami typu *деревенская* (A, DK: 8), *городская* (Sz, R: 347), *замужняя* (A, P: 79), *незнакомая* (A, L: 121)²⁵. Nazwa **женщина** stosowana jest również w analizowanym materiale w odniesieniu do osoby płci żeńskiej, jako uosobienia określonych cech i właściwości, takich jak gospodarność, zaradność oraz umiejętność uszczęśliwienia mężczyzny, okazywania mu miłości, zapewnienia mu poczucia bezpieczeństwa: она же женщина, способная сварить борщ и способная подарить радость, которую никто больше не в состоянии подарить, то есть она женщина, как все женщины (Sz, R: 280).

Kobieta jest postrzegana jako wzorcowa gospodyni, **хозяйка**, która potrafi zadbać o dom, zatroszczyć się o sprawy codzienne, otoczyć opieką najbliższych, a także wziąć na siebie odpowiedzialność za domowników. Ten utrwalony w świadomości ogółu stereotyp znajduje odzwierciedlenie w występującym w jednym z utworów Szukszyna tautologicznym stwierdzeniu *хозяйка есть хозяйка*: На стол – есть кому поставит, есть кому позвать „Садись, Емильян”. Жилым духом запахнет в доме! Совсем же другое дело, когда в кути, у печки, кто-нибудь громыхает ухватами и пахнет отварой (...). Как ты не поворачивайся, а хозяйка есть хозяйка (Sz¹, B: 184–185).

²⁵ W definicjach słownikowych leksem *женщина* nazywający osobę płci przeciwnej w stosunku do mężczyzny również wykazuje łączliwość z dużą liczbą epitetów, np.: *молодая женщина, женщина средних лет, замужняя женщина* (por. БТСРЯ 303).

Kobieta to strażniczka ogniska domowego, która oprócz obowiązków związanych z prowadzeniem domu powinna roztoczyć szczególną opiekę nad stanem moralno-duchowym członków rodziny: *на то она женщина, чтобы смягчать и сглаживать совместную жизнь* (R, P: 318–319). W przytoczonym cytacie uwagę zwraca ciekawe przenośne użycie czasowników: *смягчать* – w znaczeniu podstawowym ‘zmiękczać’, tutaj występuje w znaczeniu ‘łagodzić’ oraz *сглаживать* – w prymarnym znaczeniu ‘wygładzać’, w użyciu metaforycznym oznacza tu ‘zacierać, niwelować (różnice, spory)’, ‘sprawić, by mniej odczuwalne były sprawy nieprzyjemne, uciążliwe, przykre’. Czasowniki te tworzą obraz kobiety, która dzięki swej delikatności i wrażliwości, ciepłu, jakim emanuje, ma dar kojącego oddziaływania na otoczenie, wprowadzania do niego ładu i harmonii. Potrafi godzić zwaśnione strony, pocieszać, pomagać. To dzięki niej w domu panuje odpowiedni nastrój (por. Obtułowicz 2004: 44–51).

Bardzo znamienity jest sposób przedstawienia miejsca i roli kobiety. Konstrukcja składniowa: *kobieta jest po to, żeby...* (*на то она женщина, чтобы...*) umożliwia nakreślenie zakresu obowiązków i oczekiwań względem przedstawicielki płci pięknej, wskazując zarazem (podobnie jak i sformułowania typu *она же женщина, она женщина, как все женщины*) na stereotypowe pojmowanie kobiecości, zgodnie z definicją, według której stereotyp²⁶ polega na tym, że „ludzie przypisują jednostce cechy, które uważają za typowe dla grupy, do której tę jednostkę zaliczają” (Hilgard 1972: 829).

Stereotypy jako istotny składnik językowego obrazu świata, ukazują tkwiące i ugruntowane w świadomości społecznej wyobrażenia, elementy wspólnej potocznej wiedzy określonej wspólnoty językowo-kulturowej, reprezentatywne dla użytkowników języka (społeczności językowej) charakterystyki przedmiotów, w których zawarte są nieodłączne oceny i wzory zachowań (Wysoczański 2006: 87). Warto przy tym zwrócić uwagę na zróżnicowaną modalność stereotypów, czyli sposób pojmowania treści zawartej w takich zbiorowo podtrzymywanych wyobrażeniach innych ludzi. Raz może chodzić o cechy typowego przedstawiciela danej grupy (i wówczas cechy owe są pojmowane jako cechy realne i osadzone w ramie modalnej „taki, jaki jest”), raz o cechy przedstawiciela wzorowego, jakim chciałoby się go widzieć (w tym wypadku cechy tworzące wzór są rozumiane jako wymagane od przedmiotu z punktu widzenia norm wyznawanych przez mówiącego i umiejscowione w ramie metatekstowej „taki, jaki być powinien”), zwykle zaś chodzi o obraz reprezentanta „prawdziwego” – takiego, jaki jest i jakim wedle danej grupy być powinien (Bartmiński 2007: 92).

26 Zjawisko stereotypu jako wyznacznika językowego obrazu świata jest rozpatrywane w szeregu prac, por. m.in. Anusiewicz, Bartmiński (red.) 1998, Bartmiński 1985: 25–53; Bartmiński, Panasiuk 1993; Benedyktowicz 1988: 7–35; Chlebda 1998: 31–41.

Obraz kobiety „prawdziwej” w analizowanym materiale nachylony w stronę obrazu wzorcowego zawiera informację, jaka kobieta być powinna – mamy tu element idealizacji, myślenia postulatycznego czy życzeniowego. Jak podkreśla J. Bartmiński, dla stereotypu charakterystyczna jest właśnie obecność elementu przekonaniowego, poniekąd „mitologicznego”, innymi słowy, nakładanie na obraz tego, co jest, wyobrażenia tego, co – zdaniem mówiącego – być powinno i czego mówiący by sobie życzył (Bartmiński 2007: 109).

Spośród cech, jakie wyodrębniane są w stereotypie kobiety, ważne miejsce zajmuje uroda, co uwydatniają określenia *красивая, приятная, хорошеньякая, миловидная*, często w połączeniu z epitetem *молодая*: *Молодая женщина какое-то время нерешительно стояла, глядя на Моню. Она была очень хорошеньякая, пухленькая* (Sz, R: 339–340), *В кабинете сидела красивая полная женщина с родинкой на щеке* (Sz, R: 203), *На фотографии была довольно красивая молодая женщина, добрая и ясная* (Sz, KK: 421), – *Пристегнитесь ремнями!* – *сказала миловидная молодая женщина – Идем на посадку* (Sz, R: 106). Na ogólny ideał kobiecej urody składają się zatem: urok osobisty, miła aparycja, ładna buzia (*хорошеньякая, миловидная*), krągłe, pełne kształty (*пухленькая, полная*), w połączeniu z młodością (*молодая*). Co ciekawe, piękno kobiece idzie w parze z przymiotami ducha tj. chociażby dobroć, na co wskazują określenia *добрая и ясная*²⁷, występujące jako kontynuacja charakterystyki kobiety pięknej i młodej.

Warto podkreślić, że pozbawione walorów zewnętrznych, niezbyt urodziwe przedstawicielki płci żeńskiej postrzegane są w kategoriach ewenementu, odstępstwa od typowego wizerunku: *Она была плоская, некрасивая, и Кузьме непонятно отчего часто ее бывало жалко. Он знал, что с ветеринаром они живут плохо, и она, казалось была доказательством того, что бывает с женщиной, когда в семье нет мира* (R, D: 666)²⁸. Brak urody w analizowanym materiale utożsamiany jest z brakiem szczęścia, o czym świadczy w przytoczonym poniżej przykładzie kolekcja przymiotników *некрасивые, несчастные*: *„Развратничать” собрались диковинные люди: большие, пожилые. Были и женщины, но какие-то все на редкость некрасивые, несчастные* (Sz, KK: 458).

Wyeksponowanie określonych cech właściwych kobiecie to wynik zakorzenionego w świadomości ogółu stereotypu, który na plan pierwszy wysuwa

27 D. Ostaszewska (2001), analizując wizerunek pięknej i brzydkiej kobiety w literaturze staropolskiej, zwraca uwagę na to, że brzydka kobieta jest jeszcze bardziej odrażająca niż mężczyzna, gdyż – w przeciwieństwie do mężczyzny – w parze z jej szpetotą występuje głupota (Ostaszewska 2001: 59). Zatem już w czasach średniowiecznych stereotyp kobiecej urody rzutował na jej walory wewnętrzne.

28 Trafne w tym miejscu wydaje się spostrzeżenie, którego autorem jest J.-P. Roux: „To męskie pożądanie czyni kobietę piękną albo, jeśli kto woli, miłość – czyli iluzja, w znacznie większym stopniu niż jej własne starania, żeby się stroić, dbać o siebie, podkreślać urodę” (Roux 2010: 192).

piękno obok słabości (por. synonimiczne określenia *пѣть пѣкна, слаба пѣць*), która również znajduje odzwierciedlenie w analizowanym materiale: *Женщины, они слабые, правильно? Они без нас не могут* (R, D: 640), *Все, что умел Спирька, все что безотказно всегда действовало на других женщин, все хотел бы он обрушить сейчас на это дорогое, слабое существо. (...) Он повлек к себе женщину* (Sz, R: 194).

Kolejną nazwę popularną kobiet w analizowanych utworach stanowi rzeczownik **баба**. Leksem ten używany jest w odniesieniu do przedstawicielek płci żeńskiej, których charakter i postępowanie składają się na obraz kobiety typowej. Obraz ten (w odróżnieniu od obrazu kobiety „prawdziwej”), jest nachylony w stronę opisowości, czystego informowania, jaka, w opinii mówiących, kobieta jest naprawdę. O ile konteksty z leksemem *женщина* niosą z sobą zdecydowanie pozytywny ładunek emocjonalny (kobieta jest postrzegana jako wzorcowa gospodyni oraz opiekunka ogniska domowego), wyraz *баба* w tym kontekście znaczeniowym zawiera w sobie element lekceważenia i pogardy. Jako przykład niech posłuży następująca wypowiedź jednego z Szukszynowskich bohaterów:

С той стороны, с женской, оттуда ждать нечего. Это обман сплошной. Я тоже думал об этом же... Почему же, мол, люди жить-то не умеют? Ведь ты погляди: что ни семья, то разлад. Что ни семья, то какой-нибудь раскосяк. Почему же так? А потому, что нечего ждать от бабы... Баба, она и есть баба (Sz, R: 291).

Naruszenie postulatu informatywności w tautologicznej wypowiedzi *Баба, она и есть баба*²⁹ – jak zauważa Elena V. Padučeva – zmusza odbiorcę do szukania prawdziwego znaczenia w asocjacjach związanych z pojęciem *баба*, co pociąga za sobą następujące interpretacje: ‘Na kobietę nie można liczyć w kluczowych sprawach’, ‘Kobieta ma wiele wad’, ‘Kobieta to uosobienie słabości’ (Padučeva 1992: 57).

Podobna tautologiczna konstatacja dotycząca rodzaju żeńskiego pojawia się u Bielowa w wypowiedzi Iwana Afrykanowicza (*Привычное дело*): *Вот ты говоришь, баба. Баба, она, конечно, баба и есть. Только у меня баба не такая, она в отряховку даст кому хошь. А мне ни-ни с пьяным. Пьяного она меня пальцем не тронет* (B, P: 13). Znamienne jest jednak w przywołanym przykładzie skontrastowanie funkcjonującego w świadomości społecznej stereotypowego obrazu silnej i używającej swej siły kobiety (*в отряховку даст кому хошь*) z obrazem konkretnej reprezentantki tej płci, której postępowanie, zdaniem jej mężczyzny, którego chroni (*Пьяного она меня пальцем не тронет*), odbiega od zachowań innych kobiet.

29 Por. z przywołanym wyżej stwierdzeniem: *хозяйка есть хозяйка, а также: она же женщина; она женщина, как все женщины; на то она женщина, чтобы...* (s. 54–55).

Баба w badanym materiale językowym to wyraz nacechowany stylistycznie, odnoszący się do tradycyjnych form chłopskiej mowy, przeniesiony do tekstu literackiego i zastosowany w języku postaci – mieszkańców wsi. Często występuje w połączeniu z przymiotnikiem *деревенская*, przy czym należy zaznaczyć, że *деревенская баба* w rzeczywistości przedstawionej w analizowanych utworach to nie tylko mieszkanka wsi, ale również kobieta pracująca w kołchozie, typowa chłopka³⁰. Wyróżnia się ona określonymi cechami. Od dziecka przyzwyczajona do wywiązywania się ze spoczywających na niej obowiązków domowych i wdrożona do ciężkiej pracy fizycznej w kołchozie wykonuje czynności uznawane tradycyjnie za typowo męskie: pracuje w polu, kosi. Na przykład: *Снова в деревне протопяты печи, бабы выгонят на траву скотину и, посадачив о Мишкиных и своих делах, уйдут в поле косить на силос* (В, Р: 61), *Бабы еще с вечера бросились топить печи, а ночью с фонарями кинулись на лесные покосы* (В, Р: 93), – *Хватит! (...) Привыкла барыней жить (...) Районная аристократия... Нет, ты вместе с бабами навоз поворочай* (А, О: 214).

Kobietę wiejską cechuje chęć posiadania domu, głęboka potrzeba bycia gospodynią, posiadania własnego terytorium, o czym świadczą następujące konstrukcje: *готова была приковать себя к этой квартире* ‘gotowa była przykuć się do tego mieszkania’, *пушилась* ‘puszyła się’, *почиталась хозяйкой* ‘uważała się za gospodynię’/ ‘była uznawana za gospodynię’, *выступить хозяйкой* ‘wejść w rolę gospodyni’/ ‘wystąpić jako gospodyni: (...) она как вошла в дом – в квартиру теперь надо говорить, не в дом, ахнула (...) готова была, кажется, приковать себя к этой квартире. А ведь тоже *деревенская баба*, с князьями да дворянами не возжалась, красивой жизни не нюхала, но вот поди ж ты! – *распушилась*, откуда что и взялось (R, М: 125), Тут она жила в своей избе, все кругом на десять рядов было своим, идущим от нее, и над всем почиталась хозяйкой. (...) там хозяйкой выступить Соня (R, М: 193).

Деревенская баба w analizowanych tekstach stanowi część motywującej do działania, opiniotwórczo-oceniającej grupy kobiet³¹, dla której ważne są tradycyjne wartości: (...) *в магазине стоял шум, бабы говорили все сразу, жалели Ивана Африкановича и ругали Мишку* (В, Р: 19), – *Ну и дела председатель. Осатанел народ! Меня бабешки из постели выволокли* (А, О: 220). W połączeniu z deprecjonującymi określeniami *деревенская*

30 Warto podkreślić, że w języku postaci opisywanych w twórczości pisarzy nurtu wiejskiego nie przyjął się wyraz *колхозница*, dlatego w odniesieniu do współczesnej typowej chłopki używana jest nazwa *деревенская баба*.

31 O kanonicznym obrazie rosyjskiej chłopki w kontekście twórczości Rasputina pisze D. Gierczyńska (1988): *Писателем необыкновенно верно схвачен тип, национальное своеобразие характера, проявленное в судьбе простой деревенской бабы. В сибирских деревнях автор постоянно встречал женщин с сильными характерами. Их знают односельчане, к ним идут советоваться, жаловаться, просить поддержки* (Герчиньска 1988: 121).

баба to kobieta krzykliwa, chamska, wywołująca skandale (*шумная*), nietrzeźwa, nadużywająca alkoholu (*пьяная*), zbyt swobodna, bezceremonialna w zachowaniu (*развязная*): *Она и до войны была бабенкой шумной, и не напрасно не ужилась со свекровью, которая невзлюбила ее за строптивый характер* (R, P: 289), *Наяривала гармошка в верхнем конце деревни (...), голосили пьяные бабы (эти теперь ни в чем не уступят мужикам)* (A, P: 52), *Я так и эдак всматриваюсь в пьяную, развязную бабенку, незванно, нежданно ввалившуюся в избу и нет ничего не могу отыскать в ней от той черноглазой, смуглолицей девочки с гладкозачесанной головкой и пышной косой, которую мы звали Поля Открой Глаза* (A, G: 400).

Zmieniająca się tradycyjna obyczajowość podlega wartościowaniu poprzez porównanie zachowań kobiecych do męskich (*пьяные бабы [эти теперь ни в чем не уступят мужикам]*). Warto zaznaczyć, że pojawiający się w przytoczonych przykładach w zestawieniu z negatywnymi określeniami słowotwórczy wariant *бабенка* traci swoje pozytywne konotacje.

Oprócz wyrazu *бабенка* w analizowanych utworach spotkać można inne *deminutiva* nazwy podstawowej *баба*: *бабёшка, бабонька, бабочка*³², które w funkcji ekspresywnej mają najczęściej zabarwienie pozytywne: wyrażają sympatię do osoby nimi określanej (por. *Она бабочка-то ничё, с карахтером, правда, но такая-то лучше, чем размазня как-нибудь* [Sz, R: 235]) lub w przypadku ich użycia w formie apelatywów podejmowane są próby zdobycia takowej sympatii (por. *Лиза легко повинулась. – Ой, не судите меня, бабоньки, я че-то не то сказала* [R, P: 294]).

Leksem *баба* pojawia się także w analizowanym materiale w znaczeniu *жена* i oznacza tym samym 'kobietę związaną z mężczyzną', na co wskazują zarówno epitety w formie zaimków dzierżawczych *моя, твоя, своя*, zaimka nieokreślonego *чья-то*, jak i antonimiczne względem siebie określenia przymiotnikowe *родная – чужая*. Potwierdzają to następujące konteksty: *Никон сказал полушепотом, зябко прикрывая рукой рот: – Барана смотри не заморозь. А то моя баба... Знаешь* (A, T: 347), (...) *думаешь, приятно, когда с твоей бабой, хоть и разведенной другой живет? Все равно, что кусок мяса от тебя от живого отдирают* (R, D: 661), *На бабу свою покрикивай. Я к тебе не нанималась* (R, D: 630), *баба чья-то умерла в вашей деревне* (B, P: 101), *пофартилось с родной бабой поластиться* (R, P: 249), *В деревне (...) все на виду. Там если мужик на чужую бабу взглянул, в тот же миг вся деревня знает* (R, D: 642).

32 W kwestii statusu rzeczowników tworzących synonimy o tym samym rdzeniu przy pomocy sufiksów słowotwórczych, zdaniem J.D. Apresjana „warianty wyrazu należy widzieć tam, gdzie można sformułować dostatecznie prostą i ogólną regułę użycia tego czy innego wariantu”. W wypadkach, których nie można opisać za pomocą prostych i ogólnych reguł (co zdaje się nie dotyczyć przywołanych powyżej jednostek leksykalnych), zdaniem badacza należy widzieć nie warianty wyrazu, lecz różne – choć dokładnie wobec siebie synonimiczne – wyrazy (Apresjan 1980: 294).

W przytoczonych przykładach uwagę zwraca niezwykle obrazowe porównanie byłej żony, która znalazła sobie nowego partnera, do kawałka mięsa, odrywanego od ciała byłego męża: (...) *думаешь, приятно, когда с твоей бабой, хоть и разведенной другой живет? Все равно, что кусок мяса от тебя от живого отдирают* (R, D: 661). Wskazywać ono może na ogrom bólu doświadczanego przez mężczyznę po rozwodzie z kobietą, która na nowo układa sobie życie, a także na tradycyjne pojmowanie małżeństwa: mimo rozstania była żona dla mężczyzny jest wciąż „jego babą”.

Niewątpliwie postawa taka ściśle wiąże się z charakterystyczną dla całej prozy wiejskiej idylliczną wizją rodziny chłopskiej, o której wartości decydowały silne więzi uczuciowe współmałżonków. W wymiarze transcendentnym, mającym swe źródło w chrześcijańskich korzeniach kultury ludowej, miłość postrzegana była jako najwyższa wartość, zaś rodzinę uważano za idealną formę realizacji miłości w życiu i dowód łaski Boga (*Семья человеку нужна; это уж как ни крутись. Без семьи ты пустой нуль* [Sz, R: 292]). Łączyła się z tym surowa obyczajowość ludzi wsi, czego wymownym przykładem jest następujący fragment utworu Biełowa:

Бабы как взглянули, так и заплевались, заругались: картина изображала обнаженную женщину.

– Ой, ой, унеси лешой, чего и не нарисуют. Уж голых баб возить начали! Что дальше-то будет? (B, P: 21).

Odchodzenie od obowiązujących od wieków norm obyczajowych wzbudza w mieszkańcach wsi niepokój (*Что дальше-то будет?*). Choć nie negują istnienia sfery seksualnej w życiu rodzinnym, z dezaprobatą odnoszą się oni do stosunków pozamałżeńskich (por. Wawrzyńczak 2005: 60–61), co potwierdza kolejny z cytatów:

В деревне (...) все на виду. Там если мужик на чужую бабу взглянул, в тот же миг вся деревня знает. Там боятся.

– Не потому, – возражает Кузьма. – Там сходятся, чтобы вместе жить (R, D: 642).

Rozmyślenia Kuźmy, głównego bohatera utworu Rasputina *Деньги для Марии*, wskazują na silną więź łączącą go z małżonką. Spytany, czy kiedykolwiek zdradził swoją żonę (*А ты, Кузьма, от своей бабы бегал или нет*), nagle uświadamia sobie, jak bardzo mu jest ona potrzebna: *Остро, до боли почувствовал, как она ему нужна* (R, D: 642). Bez niej nie wyobraża sobie swojego życia:

Все, что было у них хорошего и плохого, теперь куда-то пропало, они остались одни, будто еще не начинали свою жизнь, но, он, Кузьма, уже знает, что без Марии ему жизни не будет. Он хотел еще выяснить для себя, отчего так бывает, что человек так прикипает к человеку, и не мог. Неужели только ребятишки, как звезды, сколачивают их вместе? Нет. Сейчас, когда старик

и старуха спорили с парнем, он забывал о ребятах, они оставались где-то за спиной, а Мария будто сидела все время у него на коленях, так что Кузьма чувствовал ее дыхание, и все слышала (R, D: 642).

W przywołanym fragmencie uwagę zwraca metafora związku, który scalałą dzieci porównane do gwoździ: *ребятишки, как гвозди, сколачивают их вместе*. Okazuje się jednak, że relacja Kuźmy z Marią nie opiera się wyłącznie na byciu rodzicami, ale na łączącym ich uczuciu, potrzebie psychicznego wsparcia i fizycznego kontaktu, który pozwala osiągnąć wewnętrzny spokój i daje poczucie spełnienia.

Na głęboką więź emocjonalną łączącą małżonków wskazuje również wyznanie miłosne (stanowiące rzadkość u *дериwиевщизиков*), które bohater utworu Rasputina *Живи и помни* – Andriej, kieruje do swojej żony Nastii: *Ты уж и не жена мне – с женой дома живут, ты для меня весь белый свет, все на тебе сошлось-съехалось* (R, P: 398). Nastia jest dla Andrieja czymś więcej niż żona, bo rola żony w potocznym rozumieniu ograniczona jest do obowiązków domowych, co zwięźle charakteryzuje zdanie *с женой дома живут*, a tu w grę wchodzi wielka miłość, stanowiąca sens istnienia.

Podobne odczucia towarzyszą Iwanowi Afrykanowiczowi z utworu Biełowa po stracie żony: *Никого больше не будет, ничего не будет, потому что нет Катерины. Все осталось, ее одной нет, и ничего нет без нее...* (B, P: 116).

W rzeczywistości, jaka wyłania się z poddanej analizie twórczości, nie każda osoba płci żeńskiej może być określana mianem *баба*. Nazwa ta nie obejmuje wkraczających w dorosłość dziewcząt i kobiet w podeszłym wieku, które życie mają już za sobą.

Wśród nazw najmłodszych przedstawicieli płci pięknej można wyróżnić leksemy *девушка, девка, невеста*. Znaczenie każdego z tych leksemów wnosi cechy semantyczne o wartości dystynktywnej. Poza młodością, która jest charakterystyczną cechą leksemu *девушка*, ważnym epitetem tego wyrazu w przywołanych cytatach jest określenie *на выданье*: *Больше всего я боялся, что не застану дома Зину. Девушка молодая, на выданье, а сегодня была суббота* (A, N: 304).

W analizowanych przykładach z leksemem *девушка* uwagę zwracają ponadto nacechowane stylistycznie związki nominalne *девушка на все сто процентов, стопроцентная девушка*, występujące w znaczeniu 'z nikim niezwiązana', 'niezameżna':

До тридцати лет жила, ни разу с парнем не поцеловалась. С худым, мозгляком каким не хочу, а хорошие-то где они? (...) Вот так я и жила до тридцати лет девушкой на все сто процентов. А тут спохватилась: да что же это я делаю-то? Ведь так я и зачахну стопроцентной девушкой ха-ха. А где любовь? (A, G: 401).

Zarówno w przypadku wyrazu *невеста*, jak i *девка* wyraźnie wyodrębniony jest okres tuż przed zamążpójściem, kiedy młoda kobieta przykuwa uwagę swoją urodą: – *Выросли девчоночки... – вздохнула Катерина. – Давно ли в школу бегали? Вот и наша Танюшка скоро невеста будет* (B, P: 60) *Из недавнего чучела вышла невеста хоть куда* (R, P: 242). Należy ją wówczas lepiej ubrać, gdyż atrakcyjny wygląd może pomóc w znalezieniu męża: *Дочери ещё не невесты – чего-ничего надеть можно – износят* (Sz¹, S: 147). Zwraca przy tym uwagę czasownik *подберут*, wskazujący na podmiotowe traktowanie kobiety, postrzeganej w kategoriach towaru: (...) *девка (...) не дождется Витку (...) такую девку подберут с руками-ногами – хорошая девка* (Sz, R: 152). Świat młodzieńców, wkraczających w dorosłość dziewcząt przeciwstawiany jest światu bogatszych w doświadczenia kobiet dojrzałych, spełnionych w sferze seksualnej, macierzyńskiej, rodzinnej, przy czym punktem granicznym, oddzielającym od siebie oba światy, jest zamążpójście³³. Wymownie wydaje się to potwierdzać pojawiająca się wielokrotnie opozycja **девки – бабы**: *Доколе будешь жить не бабой, не девкой* (A, L: 115), *Алёша за всю войну не коснулся ни одной бабы. Да и до войны-то тоже горе: на вечеринках только целовался с девками* (Sz, R: 324), *Шестнадцать лет мне было, когда я по своему Гордеюшку-то сохнуть стала. (...) он Гордя-то на участке за старшего. Смотрю, все грабят за него – и бабы и девки. А я чем хуже, думаю* (A, F: 440).

Leksemy nazywające kobiety „w kwiecie wieku” oraz kobiety w wieku podeszłym tworzą ze sobą kolekcje: **старуха (старушонка) + баба** – zarówno *старухи*, jak i *бабы* przekroczyły magiczną granicę, którą wyznacza zamążpójście, łączą je zatem wspólne doznania, obowiązki, podobny system wartości, a jedynym czynnikiem różnicującym jest w tym wypadku upływający czas, wyznaczający liczbę przeżytych lat: *Это ты старухе, бабам сказки рассказывай, а не мне* (R, P: 412), (...) *лошади эти вызывали у меня чувство жалости (...) Редкая старушонка, редкая баба, оказавшись на лугу, проходила мимо них безучастно* (A, C: 402).

Najczęściej używaną nazwą pospolitą w odniesieniu do kobiet starych³⁴ jest **старуха**³⁵ – [*За четыре года Авдотья извелась начисто – совсем старухой стала* [A, R: 353]], wraz z derywowanymi od niej wariantami słowotwórczymi (spieszczeniami): *старушка, старушонка, старушоночка,*

33 Inna droga życiowa w tradycyjnym widzeniu świata, jaki odnaleźć można w twórczości pisarzy nurtu wiejskiego, dla kobiety przewidziana nie jest, co kształtuje zasadniczo ubogi obraz młodej kobiety w opisywanym przez pisarzy *dieriewienszczików* społeczeństwie.

34 Kobiet starych jako jednego z typów kobiet w twórczości *dieriewienszczików* dotyczą wcześniejsze rozważania (por. s. 51–53).

35 Warto zaznaczyć, że w odróżnieniu od polskiego rzeczownika *starucha*, który za sprawą pejoratywnego w polszczyźnie przyrostka *-ucha* (por. Puzynina 1992a: 117) ma charakter pogardliwy, występujący w języku rosyjskim leksem *старуха* jest neutralny i oznacza kobietę, która osiągnęła starość (por. БТСРЯ 1261).

stanowiącymi wyraz aprobaty i czułości wobec przedstawicielek starszego pokolenia: *Мимо шла какая-то старушка с сумочкой, остановилась* (Sz, KK: 422), *Старушка ушла в свои думы, они пригнули ее ниже к земле, спина сделалась совсем покатою; она шевелилась, только голова все покачивалась и покачивалась* (Sz, R: 394), *Выскочили мы на угор из поскотины, как на ракете, а впереди старушонка бредет с котомкой, глухая вся, не чует как шофер дудит* (B, P: 98), *Это была маленькая и ветхозаветная³⁶ старушоночка!* (A, W: 291).

Dodatknie zabarwienie emocjonalne niosą z sobą występujące zazwyczaj w zwrotach apelatywnych leksemy **бабушка**, **бабуся** (w znaczeniu 'kobieta w podeszłym wieku'): *Что, бабушка, на солнышко погреться вышла?* (A, Z: 454), – *Ты бы, бабушка, шла сюда, тут лучше тебе будет* (B, P: 78), – *Сни, спи, бабуся, свои, – шепчет парень* (R, D: 659)³⁷.

W charakterze pozytywnie nacechowanego zwrotu adresatywnego skierowanego do przedstawicielek starszego pokolenia pojawia się również w zebranym materiale leksem *девка*. Daria z utworu *Прощание с Матёрой* autorstwa Rasputina mianem tym określa swoje rówieśniczki, co odzwierciedla bliskość, przyjaźń łączącą te starsze kobiety: *...Схоронить меня, поди-ка, схоронют, поверх земли не бросют, а боле мне niche и не надо. Так, нет, я, девки, говорю? „Девки”, не зная, хорошо ли соглашаться, отмолчались* (R, M: 187).

Lekceważący, pozbawiony szacunku stosunek do starych kobiet wyraża natomiast forma apelatywna **бабка**: – *Да, отцепись ты, бабка!* – *взревел мужик. Ответишь. Мне приказали я делаю* (R, M: 74), – *А как же, – говорила Олена Даниловна, – бельчат по ночам кто у вас стереж? Разве кокошачье это дело? Я начну кому рассказывать – врешь бабка. А за грибами – слышно, чтобы кот ходил? А Василий Иванович ходил* (A, Z: 397).

Niezależnie od nacechowania stylistycznego i emocjonalnego, a także użyć zaprezentowanych nazw kobiecych, wyodrębnić wśród nich można trzy podstawowe grupy. Pierwszą stanowią leksemy *женщина* i *баба*, które pozwalają odtworzyć funkcjonujące w rzeczywistości przedstawionej w analizowanej twórczości stereotypy: stereotyp kobiety „prawdziwej” (*она же женщина; она женщина, как все женщины; на то она женщина, чтобы*),

36 Przymiotnik *ветхозаветная*, utworzony od związku wyrazowego *Ветхий завет*, prymarnie występuje w znaczeniu *ветхозаветный* 'starotestamentowy, dotyczący Starego Testamentu'. W przytoczonym kontekście w odniesieniu do przedstawicielki starszego pokolenia wykorzystane zostało sekundarne znaczenie tego wyrazu – 'staroświecka' (por. БТСРЯ 123).

37 Niektóre formy stosowane przez pisarzy odzwierciedlają niestaranną wymowę dopuszczalną w ruszczyźnie mówionej. Jedną z takich form jest wyraz **баушка**, w którym dochodzi do charakterystycznego dla mowy potocznej zjawiska ściągnięcia samogłosek, opisanego w monografii *Русская разговорная речь*, którą zredagowała Земская (Баринова 1973: 64–72). Na przykład: *Строгости ноне нету, баушка, вот где закавыка-то* (A, H: 410), *Степановна засмеялась: – Гляди не простудись. Баушка-то дома? Но Гришка уже не слушал Степановну...* (B, P: 109).

stereotyp kobiety typowej (*ничего ждать от бабы... Баба, она и есть баба; Баба, она, конечно, баба и есть*), stereotyp współczesnej chłopki (*деревенская баба*). Kolejną grupę leksemów stanowią wyrazy odnoszące się do młodych kobiet (*девушка, невеста, девка*), które pozostają w opozycji do nazw kobiet dojrzałych, spełnionych w sferze seksualnej, rodzinnej, macierzyńskiej (w tym kontekście dominujący jest leksem *баба*), ze względu na wyraźną cezurę, jaką stanowi zamążpójście. Ostatnią grupę nazw kobiecych, jaką można wyodrębnić w analizowanym materiale, stanowią leksemy określające kobiety w podeszłym wieku (*старуха, старушонка*), które tworzą kolekcje z nazwą *баба* ze względu na fakt, iż zarówno *старухи*, jak i *бабы* mają za sobą moment przełomowy, wyznaczony przez zamążpójście, a zatem jednoczą ich wspólne doświadczenia.

2.4. Kobiecość ucieleśniona

Nie sposób przedstawić stereotyp kobiety bez odwołania się do podstawowej, najbardziej namacalnej sfery istnienia – cielesności (Hornung, Jędrzejczak, Korsak 2001, Wiśniewski 2001, Brytek-Matera 2008). O tym, jak ważny jest to dla językoznawcy obiekt badawczy, przekonuje chociażby J. Maćkiewicz: „Po pierwsze – argumentuje – nazwy ciała stanowią istotną (podstawową) część słownictwa potocznego każdego języka. (...) Po drugie, nazwy części ciała są we wszystkich chyba językach niewyczerpanym źródłem neosemantyzmów, powstających zazwyczaj w procesie metaforyzacji, rzadziej – metonimizacji. (...) Po trzecie (...) ciało – co dokumentuje frazeologia – stanowi punkt odniesienia przy wyrażaniu relacji przestrzennych (*mieć coś pod nosem, pod ręką*) [oraz jest podstawą] porządkowania i aksjologizacji przestrzeni... (...) Po czwarte, ciało, a właściwie cielesność czy ucieleśnienie (embodiment), stanowi doświadczeniową podstawę rozumienia (...) [oraz] specyficznie ludzkiego postrzegania świata” (Maćkiewicz 2006: 11–15).

Jak pisze jeden z badaczy: „Doświadczenie człowieka jest w dużym stopniu ucieleśnione. Społeczna historia człowieka jest także i historią jego ciała, z kolei historia ciała ma swoje wymiary społeczne” (Melosik 1996: 61). Podkreśla on zarazem znaczenie, jakie przypisywane jest w kulturze ciału, a w szczególności ciału kobiecemu, które podlega nieustannej ocenie ze względu na jego atrakcyjność. Melosik określa tę sytuację mianem „estetycznej dyskryminacji kobiet” (Melosik 1996: 188). Wolf natomiast opisuje „mit piękna” (*beauty myth*), skłaniający kobiety do mierzenia własnej wartości w aspekcie ich wyglądu fizycznego, jako sposób uprzedmiotowienia kobiety w celu jej kontrolowania (Wolf 1991).

Troska o wygląd zewnętrzny towarzyszy bohaterkom utworów pisarzy nurtu wiejskiego niezależnie od tego, czy są to dopiero rozkwitające dziewczycy-

ny (Abramowska Алька), dojrzałe kobiety (Настья – *Живи и помни* Rasputina), czy też kobiety, na których czas odcisnął już swoje piętno (Дарья – *Прощание с Матёрой* Rasputina, Баба Соха – *Мамониха* Abramowa). Świadczą o tym fragmenty przedstawiające niesłabnące mimo upływu lat zainteresowanie kobiet własną cielesnością, a zarazem ukazujące, jak wielką wagę przywiązują kobiety do tego, jak są postrzegane przez otoczenie: *Алька стояла перед зеркалом и с удовольствием разглядывала свои зелёные бесшабашные глаза, свой жаркий ненасытный рот, полный крепких зубов, свои высокие литые груди...* (А, L: 115), *она (...) разделась – голой, в чём мать родила, встала у окна под луну и принялась внимательно, с нетерпеливой жадностью осматривать себя, пытаясь глазами найти в себе какие-то перемены. Тело её, сильное и крепкое, полное не лишней а своей собственной полнотой, светилось теплой, парной белизной, подрагивало от волнения и внимания* (R, P: 309), *она (...) отозвалась о себе: – Ох, свежий человек поглядел бы: и вправду баба-яга. Ни кожи, ни рожу...* (R, M: 187).

Wśród środków językowych, jakimi posłużyli się pisarze, główną funkcję spełnia komentarz odautorski (narracja), opisujący zachowanie kobiet: *стояла перед зеркалом, разглядывала свои (...) глаза, (...) рот, (...) груди, разделась (...) встала у окна под луну и принялась (...) осматривать себя.*

Odzwierciedlone są w nim, obok samego faktu zwrócenia uwagi na własną cielesność, uczucia i różnego rodzaju stany psychofizyczne, towarzyszące kobietom w takich sytuacjach, a więc zadowolenie, przyjemność, satysfakcja z patrzenia na siebie (*с удовольствием*), kryjąca się w kobietach ciekawość, zainteresowanie własnym ciałem (*с жадностью*), skupienie się i koncentracja na swym wyglądzie (*внимательно*).

Przejawy przywiązywania przez kobiety dużej wagi do swego wyglądu, zewnętrznego wizerunku, odnaleźć można również w partiach dialogowych. W przywołanym wyżej fragmencie utworu Rasputina Daria wykazuje się dużą dozą samokrytycyzmu i autoironii, określając się wywołującym negatywne asocjacje mianem *баба-яга*, a swą powierzchowność charakteryzując krótko, acz dosadnie przy pomocy frazeologizmu *Ни кожи, ни рожу*, który w języku potocznym używany jest w odniesieniu do bardzo brzydkich, zniszczonych osób. Świadoma zmian, jakie w jej wyglądzie poczynił upływający czas, jest również *баба Соха* (Abramow), która nie protestuje, gdy zostaje nazwana *Бабушка Яга*:

Клавдий Иванович обнял старуху, прослезился, а Виктор, тот вдруг выпалил: – Здравствуй, Бабушка Яга!

Клавдия Ивановича в пот бросило от такой бойкости сына, но баба Соха – так по-новому – окрестил для себя старуху Клавдий Иванович – и не думала обижаться.

– Яга, Яга, милый. Как не Яга. Хромая, горбатая, бывалошная, вся мохом обросла (А, M: 240–241).

*Баба-яга*³⁸, czyli – jak definiują słowniki, np. СФСРЯ – ‘bardzo brzydka, szpetna’, a w przytaczanym tekście jeszcze kulawa, garbata, z minionej epoki (*бывалошная*). Zwraca też uwagę metafora *мохом обросла* – w znaczeniu ‘zdziczała, zaniedbała się’.

Można tu przytoczyć słowa Milana Kundery na temat starości, która nie uwalnia kobiety od troski o własny wygląd. Jej ciało wciąż podlega ocenie i „im bardziej staje się niepotrzebne, tym bardziej staje się ciałem ciężkim i obecnym, przypomina starą manufakturę przeznaczoną do rozbiórki, przy której jednak ja kobiety zmuszone jest tkwić w roli stróża” (Kundera 1990: 114).

W patriarchalnej społeczności wiejskiej poza ciężką fizyczną pracą, która wydaje się tu kwestią bezdyskusyjną, przewidywanymi dla kobiety dwoma podstawowymi typami aktywności są macierzyństwo i seksualność. *Мне – mówi jeden z bohaterów Abramowa – девка нужна такая, чтобы спереди была баба* (uroda, seksualność), *а со спины лошадь* (predyspozycje do ciężkiej pracy) (...) *Да, чтобы каждый год по мужику рожала* (aspekt macierzyński) (A, J: 373–374), *Психопат между делом отметил, какая она статная, пора вообще-то замуж – хорошая, наверно, мать будет (...) Только детей и рожать – здоровые хоть будут. Мужа хоть аккуратно кормить будет... Нет, поперлась в медсестры – в люди вышла, называется* (Sz, R: 395).

W obliczu jasno sprecyzowanych wymagań reprezentantów płci męskiej co do fizycznych właściwości idealnej życiowej partnerki nie budzi zdziwienia fakt, że opis kobiecego ciała, jaki można odnaleźć w analizowanych utworach (których autorami, co warto podkreślić, są również mężczyźni), zawęży się do elementów eksponujących głównie funkcje seksualne. Spojrzenie mężczyzny skierowane jest przede wszystkim na piersi i nogi: *Спирьку обеспокоило вдруг, что Ирина Ивановна сидит в нижней рубашке, что одна ленточка съехала с плеча и грудка, матово-белая, крепенькая, не кормившая детей, вся видна до соска* (Sz, R: 198), *бабы (...) раздевались до голых грудей, с отчаянным и разбойным видом выступали перед мужиками (...) даже гонялись за ними, чтобы столкнуть в воду* (R, M: 135), *У Нюры была высокая красивая грудь и надо полагать, что это обстоятельство имело немаловажное значение в выборе одежды* (A, O: 182), *И Верка коротконогая живая бабочка, по секрету негромко рассказала* (Sz, KK: 453).

38 Badając historyczne korzenie bajki magicznej, W. Propp zauważa, iż Baba Jaga jest postacią trudną do zanalizowania, gdyż na jej obraz składa się wiele szczegółów. Obok negatywnie wartościowanego typu Baby Jagi-Porywacza, która porywa dzieci i próbuje je upiec, Baby Jagi-Wojowniczkę, przylatującą do chatki bohaterów i wycinającą z ich pleców rzemień, badacz wyodrębni również wywołujący pozytywne konotacje typ Baby Jagi-Ofiarodawczynie, od której bohater otrzymuje konia bądź inne dary. Jednocześnie Propp zaznacza, że często w języku rosyjskim typową Babę Jagę nazywa się po prostu staruszką, babuleńką, mieszkającą w głuszy (Propp 2003: 49–50).

W obrazie piersi i nóg odzwierciedlenie znajduje również siła fizyczna, zgodnie z preferowanym przez opisywane postaci ideałem piękna, jaki stanowi kobieta mocnej budowy: *Вот уж девка, и красивая и работница. А ноги возьми, что вырублены* (B, P: 15), *Красивая, крепконогая Надежка сверкнула на них яблоками своих глазищ* (B, P: 72). Zachwyty budzą piersi i nogi przedstawione w kontekście porównania z barką. *Tertium comparationis* stanowi więc tutaj znaczna siła fizyczna: *Грудина, а ноги-то, девка что баржа* (B, P: 15), w innym przykładzie – silna, masywna budowa: (...) *тут вперед с визгом вылетела коротконогая женщина с могучим торсом* (Sz, R: 352).

W obrazie warg, w ich kształcie, miękkości zawarte jest odbicie świata wewnętrznego kobiety: emocji (*всплыло перед глазами её лицо с шевелящимися, что-то спрашивающими губами* [R, P: 343]), namiętności (*прильнула наголодавшимися вдовьими губами к его (...) губам* [Sz, R: 42], *Губы её мягкие, полураскрытые, помнились* [Sz, R: 197]), ale i zawziętości (*Первой [...] двигалась Дарья с сурово поджатыми губами* [R, M: 73]), nieśmiałości (*сидит молодая женщина (...) губки бантиком* [Sz, R: 347]).

Ważnym elementem kobiecego wizerunku są oczy, opisywane przede wszystkim ze względu na ich walory estetyczne, takie jak kolor czy wielkość. Kolor uwydatniany jest przy pomocy przymiotnikowych nazw barw (*зелёные, голубые, синие, серые, чёрные*) w połączeniu z rzeczownikiem *глаза*: *Поиграла кокетливо голубыми глазками* (A, T-M: 545), *глаза у неё синие, как цветочки* (Sz, R: 41), *Глаза у её были (...) не глаза, а два омутка, то синие, то чёрные, глядят куда-то сквозь тебя, и не поймешь, что думают. будто забыли чего, а вспомнит не могут* (B, R: 156), *старуха с серыми нахальными глазами* (A, DK: 23), *высокая тучная старуха с чёрными весёлыми глазами* (A, Z: 387). Pojawiają się też związki nominalne charakteryzujące kobiety pod względem koloru oczu: *молодая синеглазая бабенка (...)* *села напротив нас* (A, F: 437), *Валя Постникова, беленькая, голубоглазая девчонка, второй год работает на скотном дворе* (A, O: 182), *худая черноглазая женщина на сносях* (A, B: 175).

Warto zwrócić uwagę, że *голубые, синие глаза* identyfikowane jako kolor kwiatów, nieba, wód (*глаза синие, как цветочки; не глаза, а два омутка, то синие, то чёрные*) przedstawiane są zwykle jako oczy dziewcząt bądź ładnych, młodych kobiet: *молодая синеглазая бабенка, голубоглазая девчонка*. I tu rosyjscy pisarze nurtu wiejskiego nie oddalają się zbyt od utartych schematów wykorzystywanych w opisie słowiańskiej urody (por. Kulpina 1999: 84–85).

Wielkość oczu jest wyrażana najczęściej poprzez przymiotnikowe nazwy wielkości towarzyszące leksemowi *глаза*: *Девушка опять подняла на него большие серые глаза* (Sz, KK: 455), *Её большие доверчивые глаза были широко раскрыты* (A, N: 310).

Natomiast chwilowy nastrój, stan ducha, emocje, usposobienie przedstawianych kobiet oddają wyrażenia typu: *сердитые глаза* (Sz, R: 367), *печальные глаза* (A, G: 472), *испуганные глаза* (Sz, R: 48), *веселые глаза* (A, Z: 387), *живые глаза* (A, S: 454), *умные глаза* (Sz, R: 367), *нахальные глаза* (A, DK: 23)³⁹.

Szeroką gamę cech uznawanych za typowo kobiece przedstawiają konstrukcje syntaktyczne typu *смотреть (как)*, gdzie z czasownikiem łączą się wyrazy odsyłające odbiorcę do cech ujętych w stereotypie kobiety, tj.: serdeczność, łagodność, delikatność (*смотреть ласково*), ufność, oddanie (*смотреть доверчиво*), ciekawość, zainteresowanie tym, co dzieje się wokół (*смотреть с интересом*): *девушка, прежде чем зарычать, смотрела на него ласково* (Sz, KK: 455), *смотрела она до слёз доверчиво* (Sz, R: 397), *она вдруг повернула в мою сторону морщинистое лицо и с интересом посмотрела на меня* (A, S: 454).

Niezależnie od tego, jaki fragment intymnego świata kobiety odbija się w jej oczach, nie ulega wątpliwości, że warunkiem koniecznym do wzbudzenia zainteresowania ze strony mężczyzny jest fizyczna uroda. Tak jak wzrok jednego z bohaterów Abramowa przykuwają piękne kobiece oczy: *я залюбовался её прекрасными голубыми глазами* (A, G: 472), bardziej intrygujące są kobiety, których uroda odpowiada określonym kanonom piękna. W odniesieniu do takich kobiet najczęściej stosowaną nazwą jest *красавица*, występująca w stałych sfrageologizowanych połączeniach z przymiotnikami *писаная, первая*:

– *писаная красавица* – ‘bardzo ładna, piękna kobieta, podobna do starannie (misternie) wykonanego rysunku’ (БТСРЯ 466): *Девка красавица писаная, кровь с молоком* (A, Z: 465);

– *первая красавица* – ‘najlepsza ze wszystkich piękności, pierwszorzędną, doskonałą’ (БТСРЯ: 792): *Ах, как нравился ей тогда Серёжа! Да ли только ли ей одной (...) Аня Таборская ихняя первая красавица даже учится после десятого класса не поехала* (A, L: 119), (...) *парни, мужики, которые помоложе, – жеребцами резвились вокруг молодой синеглазой бабенки*

³⁹ Zazwyczaj oczy, zwłaszcza oczy kobiece, traktowane są jako zwierciadło ich wewnętrznego świata. W. Kopaliński w *Słowniku symboli* utożsamia oko z charakterem i duszą, a w ramach uzasadnienia przywołuje ewangeliczną sentencję „Oko jest światłem ciała” (Mt 6, 22), która w sposób niezwykle trafny, przy tym niebanalny, oddaje sens funkcjonującego w powszechnej świadomości potocznego metaforycznego zwrotu ‘z oczu patrzy komuś dobrze lub źle’ (Kopaliński 1990: 273). J.E. Cirlot w swoich rozważaniach nad symboliką oczu odwołuje się do powiedzenia Plotyna, że oko nie mogłoby ujrzeć słońca, gdyby samo nie było poniekąd słońcem, i proponuje następującą interpretację tych słów: „Ponieważ słońce jest ogniskiem światła, ono zaś z kolei symbolizuje inteligencję i ducha, akt widzenia wyraża korespondencję z aktem ducha, symbolizuje zatem rozumienie” (Cirlot 2000: 284). W przywołanych wyżej przykładach w obrazie kobiecych oczu preferowana jest raczej uroda, i to uroda „banalna”, jak to ujął J. Iwaszkiewicz w *Pannach z Wilka*, określając niebieskie oczy jednej z panien jako „ładne, ale banalne”. Co ciekawe, w przekładzie utworu na język rosyjski oczy te określone są jako *кукольные*.

с гладко зачесанной головой – сразу было видно, что она тут первая красавица (A, F: 437).

Definicję pojęcia *красавица* uzupełniają porównania *как картиночка*, *как игрушечка*, *как куколка*: *Весной приехала домой (...) Писаная красавица! (...) Чистенькая, гладенькая, как картиночка* (A, Z: 461), *На семнадцать килограмм похудела. А такая была красавица. Как игрушечка. Сюда зайдет, не верят, что у меня дочь такая* (A, T-M: 540), *она женщина, как все женщины, но к тому же изящная, как куколка* (Sz, R: 280).

Za istotę godną pożądania uważana jest dziewczyna rumiana (określana jako *кровать с молоком* [A, Z: 465]), o obfitych, kobiecych kształtach, tryskająca życiową energią i swym wyglądem zadowolająca wszystkie zmysły: *Была у них в селе девка Марья Ермилова, красавица. Круглолицая, румяная, приветливая... Загляденье. О такой невесте можно только мечтать на полатях* (Sz, R: 355), *В кабинете сидела красивая полная женщина с родинкой на шее* (Sz, R: 203).

Zdrowie, energię, żywotność kobiecego ciała, a tym samym jego atrakcyjność, konotuje w wyekscerpowanych przykładach kolor czerwony, przy czym podstawowy przymiotnik *красный* podlega tu niejednokrotnie słowotwórczej modyfikacji (*Ее поддержала баба Мара [...] здоровущая, краснолицая старуха*) [A, DK: 23]), bywa zastąpiony synonimicznym określeniem *румяный* (*У старухи было румяное, морщинистое личико* [Sz, KK: 423], *высокая старуха, еще довольно крепкая, прямая, с гладкими румяными щеками* [A, O: 194]) bądź jego znaczenie wyraża związek frazeologiczny (*Танька стала сама как ягода* [B, R: 156]). Jak zauważa jednak Irena Vaňková: „Frazeologizmy nigdy w takich wypadkach nie oznaczają wyłącznie zdrowego koloru, ale odnoszą się do całego wyglądu osoby – przeważnie dziewczyny lub młodej kobiety – jej (zdrowego) fizycznego piękna, atrakcyjności, bądź świeżości” (Vaňková 2000: 108).

Ideałowi męskiego pożądania osoby kipiącej zdrowiem, z rumieńcem na policzku, przepelnionej energią przeciwstawiony jest typ bohaterki z bladą, pozbawioną koloru twarzą, sygnalizującą niekorzystny stan zdrowia lub/i ducha. Bładość wyrażona jest przy pomocy przymiotników *бледная*, *бесцветная*, *белая*. Stopień bladości w przypadku wyrazu *белая*, zostaje uściślony dzięki zastosowaniu sfracologizowanego porównania *белая, как сметана*: *По худому, бледному лицу старухи скользнула чуть приметная улыбка* (A, H: 410), *Горничная. Сгорбленная, бесцветная, худая, без зубов, старуха старухой* (A, T-M: 540), *А вот сама Антонина Петровна будто из войны вынырнула. Худенькая, тоненькая и белая – белая, как сметана, – не льнет на солнце* (A, P: 76). W opozycji do rumianej, pełnej życia twarzy pozostaje *бескровное лицо* – twarz, w której ustało życiodajne krążenie krwi, która jako prototypowy nosiciel koloru czerwonego konotuje żywotność, ciepło i energię, niezbędne do prawidłowego funkcjonowania organizmu (por. Tokarski 2004:

31, 83): *Старуха Дарья, высокая и поджарая (...), чему-то согласно кивала, уставив в стол строгое бескровное лицо с провалившимися щеками* (R, M: 67). Według Szmielowa *кровь* zawsze pozostaje nośnikiem życiowej energii, napiętności. W młodości płynie w nas *горячая кровь*, która *кипит, играет, горит*, w wyniku czego człowieka rozpieiera energia, odczuwa pragnienie aktywnej działalności, miłosnych uniesień. Z wiekiem krew stygnie, jest jej mniej i płynie wolniej, w związku z czym energia, pragnienie miłości i aktywności opuszczają człowieka. Ale nawet na starość, kiedy krew nie jest już tak gorąca, pozostaje najcieplejszym elementem organizmu człowieka i w dalszym ciągu jej zadaniem jest ogrzewanie go, choć zdarza się, że nie wypełnia tej funkcji w pełni satysfakcjonująco (Шмелев 2002: 312).

W rzeczywistości odzwierciedlonej w analizowanych utworach nie tylko starość, bezlitosny upływ czasu powoduje, że kobiety tracą zdrowie i urodę. Tracą je również z powodu ciężkiej pracy, przekraczającej ich fizyczne możliwości, wyczerpującej ich siły do cna, sprawiającej, że choć metrykalnie nie przekroczyły wieku średniego, z wyglądu przypominają staruszki: *Как! Это на сорок-то третьем забеременеть? Да что она – с ума сошла? Без зубов, руки и ноги ревматизмом разворочены* (A, R: 351), *Бабушкой – то меня жизнь сделала* (A, T-M: 540).

*Так уж устроены все девочки на свете – с рождения тряпичницы*⁴⁰ (A, L: 101) – konstatuje w jednym ze swoich utworów Abramow, podkreślając zarazem, jak istotnym elementem kobiecego wizerunku jest strój. W zebranym materiale niewiele wprawdzie można znaleźć opisów, które w sposób całościowy ukazywałyby typowy ubiór mieszkanek północnosyberyjskiej wsi, ale na podstawie dostępnych informacji, pochodzących z poddanych analizie utworów, można odtworzyć poszczególne części codziennej kobiecej garderoby. Wiejska kobieta ma głowę zwykle przykrytą chustką, co ma znaczenie praktyczne, ze względu na klimat i rodzaj wykonywanej przez nią pracy, ale też jest to zgodne z tradycją. Do typowych nakryć głowy należą:

платок 'kawałek tkaniny albo rzecz zrobiona na drutach, zazwyczaj w kształcie kwadratu, składana po przekątnej i nakładana na głowę albo narzucana na ramiona' (БТСРЯ 839): *Олена Даниловна, высокая тучная старуха (...)* *в чистейшем белом платке, повязанном по-деревенски, концами наперёд, повела меня по усадьбе* (A, Z: 387), *Обходя ивовый куст, он вдруг увидел висевший на ветке бумажный женский платок* (B, P: 115), *Не знают, как деньги вы манить, – возмущается толстая, с красным лицом и в красном платке тетка* (R, D: 591), *И вот когда она вышла из дому, –*

40 *Тряпё* (*тряпки*) – to wyraz nacechowany potocznością, stanowiący nie tylko nazwę kobiecego stroju, ale też wyrażający lekceważący stosunek do niego. Nie jest to zjawisko nowe, МАС poświadcza jego istnienie przykładami z tekstów Hercena, Sałytkowa-Szczedrina. Reasumując: mężczyzna ma odzież, a kobieta szmatki (*тряпье, тряпки*).

первым делом за изгородь: серый клетчатый платок все еще нырял там (A, L: 116);

косынка 'trójkątna chustka na głowę bądź szyję' (БТСРЯ 463): (...) её облик никак не вязался с тем, что говорила о ней Зина. Маленькая, худенькая, невзрачная. На голове пестрая шерстяная косынка, как повязка, стягивающая щеки при зубной боли (A, N: 308);

повойник 'dawne nakrycie głowy rosyjskich zamężnych chłopek w postaci opaski nakładanej pod chustkę' (БТСРЯ 853), któremu często towarzyszy inny tradycyjny element ludowego kobiecego stroju – **сарафан** 'sukienka bez rękawów nakładana na koszulę' (БТСРЯ 1149): Баба Мара (...) с смешкой качала своей крупной головой в красном сатиновом повойнике (A, ДК: 23), одета она была по современному (...) от прошлого разве что полинявший бордовый сарафан, да домотканый пояс с кистями да синий повойник, выглядывающий из-под тёплого бумазейного платка, по-старинному повязанному концами наперёд (A, W: 291), маленькая утоптавшаяся, усохшая, в старушечьем повойнике и сарафане (A, H: 408).

Wśród rodzajów obuwia na pierwszy plan wysuwają się **валенки** 'miękkie zimowe obuwie z wysoką cholewą, sfolowane z wełny' (БТСРЯ 110): Я долго их носила. Бережливо. Первые-то пять лет только как выходные, а потом уж каждый день. Вот какие у меня эти валенки (A, W: 423), кто (...) сейчас в деревне шлепает в валенках летом? (...) А Лидка ходила в валенках (A, L: 122), она шлепая по дому в старых разношенных валенках (...), всегда стонала и охала, жаловалась на лому в ногах, поясине (A, ДК: 8).

Należy zaznaczyć, że u Rasputina pojawia się w odniesieniu do tego typu butów nazwa **катанки**, charakterystyczna dla nienormatywnej potocznej mowy z obszaru Syberii, na co wskazuje Kuzniecowa, uzupełniając słownikową definicję tego leksemu wyrażeniem высокие сибирские катанки (БТСРЯ 421): Настена быстро собралась, сменив обутые утром чирки на катанки (R, P: 300).

W ostatnim przykładzie pojawiają się również **чирки** (według słowników чирики, por. БТСРЯ) – *prstorieczna* nazwa trzewików, pantofli (lekkiego obuwia noszonego latem lub w domu, por. БТСРЯ 1481: *летние ч., стоптаные ч.*).

Wymieniając rodzaje kobiecego obuwia, należy uwzględnić również tytułowe **сапожки**, które bohater z opowiadania Szukszyna⁴¹ postanawia kupić żonie w prezencie:

Ездили в город за запчастями... И Сергей Духанин увидел там в магазине женские сапожки. И потерял покой: захотелось купить такие жене. Хоть

41 Оповиdanie *Сапожки* pod względem językoznawczym wnikliwie analizuje M. Szymoniuk (Szymoniuk 1982: 95–96).

один раз – то, думал он, надо сделать ей настоящий подарок. Главное, красивый подарок... Она таких сапожек во сне не носила (Sz¹, S: 146).

Okazują się one jednak nieprzydatne w wiejskiej rzeczywistości, a poza tym nie sposób je włożyć na zdeformowane, przywykłe do typowych wiejskich butów nogi.

Nieodłącznym elementem stroju kobiety wiejskiej jest **фуфайка**⁴² 'ciepła, robiona na drutach, wełniana albo flanelowa koszula albo bezrękawnik, sweter' bądź ' pikowana waciana kurtka' (БТСРЯ 1437): *Катерина (...)* ещё без фуфайки, скорехонько покормила меньшого (В, Р: 39), *Старуха в фуфайке и в валенках открыла ворота* (В, Р: 16).

Wśród kobiecej garderoby jest również **кофта** 'krótka (zazwyczaj do pasa albo do bioder) odzież żeńska, noszona ze spódnicą bądź spodniami' (БТСРЯ 464): *Из разных ворот завыходили работальницы в ситцевых летних кофтах* (В, Р: 46), a także **юбка** 'spódnica': (...) *я и гола осталась (...)* В одной юбочке, в какой и на работу ходила, и праздники справляла (А, Т-М: 486), *Нюшка, качавшая зыбку, одернула новую шерстяную юбку* (В, Р: 125).

Warto podkreślić, że najbardziej charakterystyczny, wydawać by się mogło, podstawowy element kobiecego ubrania – **платье** 'sukienka', pojawia się rzadko, a jeżeli już się pojawia, to przede wszystkim przy opisie kobiet niecodziennych (niepospolitych), wyróżniających się na tle ogółu pod jakimś względem i tą swoją odmiennością intrygujących: *Клара была в сиреновом платье с пышными рукавами, на груди медальон – часы на золотой цепочке...* (...) *из всех-то она выделалась за столом, гордая сидела, умная, воспитанная – очень и очень непростая* (Sz, R: 313), *Три гармониста сменилось за это время (...)* а эта тончавая бабенка в голубом платишке, перетянутом черным лакированным пояском, все била и била ногами, и дешевенькое серебрянное колечко ярко вспыхивало у нее на черной тяжелой руке (А, R: 443).

W opisie wyglądu tego typu kobiet obecna jest biżuteria. W przypadku Katarzyny z utworu Abramowa niezbyt wprawdzie wyszukana, ale przykuwająca męski wzrok. Kobiety typowe natomiast (zapracowane, zmęczone, zabiegane) są całkowicie pozbawione jakichkolwiek ozdób. Ich jedyną możliwością na zrzucenie nieatrakcyjnych, niezbyt kobiecych, ale jakże praktycznych, z uwagi na charakter ich codziennych zajęć, ubiorów i zaprezentowania się w nieco bardziej szykownych strojach, są określone okoliczności, tj. wyjście do cerkwi, spotkanie z mężczyzną, zaręczyny. Wygląd kobiet w tego typu sytuacjach charakteryzowany jest za pomocą epitetów *нарядные, празднично одетые/разодетые*: (...) *в избу вломилась празднично разодетые девки в сопровождении трёх военных* (А, Р: 42), (...) *гуськом, одна за другой, вы-*

⁴² Należy zaznaczyć, że *фуфайка*, *валенки* i *платок* składają się na typowy strój roboczy kołchoźnicy, i to głównie on jest w utworach pisarzy nurtu wiejskiego eksponowany.

шагивало целое отделение старух. Все нарядные, празднично одетые – так бывало, отправлялись в церковь (A, O: 193), *В фуфайке идти через Ангару было бы, пожалуй, даже удобней, но хотелось показаться на глаза мужику поаккуратней* (R, P: 300). Pojawia się też w tym kontekście określenie *как царевна разодета* (A, T-M: 487) – konotujące okazałość i dostatek (niekoniernie wykwinność) na miarę carskiej córki.

Niecodzienny, odświętny jest również strój zmarłej. Przygotowując nieboszczkę do uroczystości pogrzebowych, najbliżsi ubierają ją w rzeczy eleganckie, prezentujące dużą wartość (bardziej sentymentalną niż materialną), używane wyłącznie na specjalne okazje:

*– Да как положили-то Катерину во что? – спросила Степановна.
– А положили-то, матушка, в это шерстяное платье. Что отрез-от ей в прошлом году выдали, да боты в светлые. А на голову-то косынку плетеную, кружевную-то, что в девках-то, солнышко красное, ходила (...)* (B, P: 112).

Jak wynika z przywołanych przykładów, sposób ubierania się, wbrew pozorom, ma dla bohaterki prozy wiejskiej niebagatelne znaczenie. Atrakcyjny strój dodaje sił, pewności siebie, poprawia samopoczucie, zmienia kobietę nie tylko zewnętrznie, ale przyczynia się również do jej metamorfozy duchowej, o czym wymownie świadczy fragment z *Живи и помни* Rasputina, opisujący odczucia Nastii po nałożeniu odświętnego ubrania:

Она сама в выходном чувствовала себя праздничней и опрятней, вместе с одеждой снимался какой-то рабочий груз, какая-то тягловая, будто сбруя, зависимость от работы, когда не помнишь, кто ты – женщина или нет, в какой ты поре и что у тебя на душе – ничего не помнишь, только давай и давай, нажимай и нажимай (R, P: 300).

2.5. Językowy obraz kobiety w porównaniach

W tworzeniu obrazu kobiety w twórczości *dieriewienschczików* istotną funkcję spełnia porównywanie, stanowiące środek poznania rzeczywistości świata przedstawionego dzięki ustalaniu podobieństw i różnic między składnikami tej rzeczywistości. Porównanie lub zestawienie różnorodnych obiektów, ich własności bądź jakichś czynności służy przede wszystkim ich uwypukleniu, pełniejszej charakterystyce, a następnie ustalaniu odniesień między porównywanymi obiektami rzeczywistości oraz tworzeniu sądów (Руднев 1948: 191). Porównanie to „uwydatnienie jakiejś właściwości opisywanego zjawiska przez wskazanie na jego podobieństwo do innego zjawiska (...). W wyniku porównania przedstawione zjawisko zostaje zinterpretowane przez pryzmat zjawiska, z którym je zestawiono” (STL: 176–378).

2.5.1. Kobieta jako *comparandum*

W porównaniach, w których kobieta występuje w charakterze *comparandum*, jako *comparans* są użyte nazwy zwierząt, roślin i przedmiotów materialnych.

2.5.1.1. Porównania do zwierząt

Porównania zawierające motywy animalne wskazują na niezwykle silną więź mieszkańców północnosyberyjskich wsi z otaczającą ich przyrodą. Jak zauważa G. Skommer, to antropocentryzm językowy każe postrzegać ludzkie ciało i umysł w odniesieniu do świata zewnętrznego, najczęściej do świata innych istot żywych. Nie dziwi więc fakt, że wiele wyrażen porównawczych opisuje dostrzegalne lub tylko domniemane relacje między człowiekiem a zwierzęciem, rośliną czy przyrodą w ogólności. Gdzie szukać referencji porównawczej ludzkich odczuć, jeśli nie w świecie istot, które potrafią czuć podobnie lub przynajmniej sprawiają takie wrażenie? Potrzeba szukania takiej referencji nie wypływa jednak z prekonceptualnej organizacji doświadczenia, lecz, jak przekonują wyniki badań z zakresu psycholingwistyki, z postrzegania zjawisk pod postacią analogii ich struktur pojęciowych. Wynajdywanie analogii jest podstawą porównywania, dostrzegania podobieństw, ale i różnic, równorzędności i identyczności, ale także ich braku (Skommer 2006: 127).

Bliskość obu światów – ludzkiego i zwierzęcego, ich wzajemne przenikanie się podkreślają struktury uwydatniające zewnętrzne podobieństwo kobiety i zwierzęcia (konkretnie: niedźwiedzicy, klaczy, ryby, ptaka, gęsi) pod względem sposobu chodzenia, poruszania się w różnych okolicznościach (w wodzie, w tańcu), gestykulacji, specyficznych ruchów: *А если непогодь, ветер, прижимающий все живое к земле, тогда Клавдия похожа на медведицу, выгнанную из логова* (A, O: 184), *Она (...), шумно, как лошадь опрянулась и пошла направо, в обход озерины* (A, O: 181), (...) *баба Соха (...)* *Как старая лошадь мотает головой* (A, M: 255), *А мама – знать никого не хочу! – хлоп-хлоп по середине дороги. Как перегруженная лошадь. В теле баба* (A, M: 234)⁴³, *Облитая розовыми лучами солнца, она как семга, играла в кипящей воде...* (A, B: 140), *Ах, как она плясала. Она умела. Не размашисто, нет, а четко, легко, с большим тактом. Вроде вколачивала каблучками в гроб свою калеку жизнь, а сама, как птица, была крыльями – чтоб отлететь* (Sz, KK: 428–429), *Луда, как гусыня, переваливаясь в своих растоптанных валенках, пошла собирать на стол* (A, L: 124).

Reprezentatywną grupę stanowią też porównania, ukazujące pewne właściwości charakterologiczne kobiet poprzez zestawienie kobiety ze stereotypowym носителем danej cechy w świecie zwierząt: *Она – как кукушка. В од-*

43 W przykładzie uwagę zwraca poszerzenie predykatu nominalnego *лошадь* przymiotnikiem *перегруженная* – ‘przeciążona’, wskazującym, iż koń postrzegany jest jako ciężko pracujące zwierzę (por. Skommer 2006: 193, Wysoczański 2006: 148–149).

ном гнезде обогреется – в другое летит. Все чего-то ищет, как потеряла (A, N: 305), Он готов был выбросить Комариху за дверь. Почуяла. Как ворона на падаль (R, D: 595), Маленькая, худущая, вечно жалующаяся по болезни, она как оса, кружилась вокруг своего мужа-великана: и то не так и то не так (A, T: 347–348), (...) она и в лес тропку проторила. Прибежит это к сосне, заблеет как коза... (A, OL: 423), (...) а вот как она истосковалась по своей деревне – козой запрыгала от радости, когда спустилась с крыльца (A, L: 92), Феня, и без того застенчивая, робкая, приткнувшаяся к столу с краешка от дверей, как серая утушка, тут растерялась так, что слезы выступили на глазах (A, T-M: 544), (...) грузная, тупая баба уткнулась носом в свои проклятые пальцы, как лошадь в торбу с овсом, и ни черта ей не надо – хоть пожар кругом (A, O: 215).

Właściwością analizowanych porównań jest obrazowość nośnika porównania, co pozwala odnieść przywołane struktury do wyróżnianych przez niektórych badaczy tzw. porównań obrazowych (Назарян 1965: 11–12, Биренбаум 1966: 131, Кунин 1969: 80, Покровская 1986: 42–44), odzwierciedlających dziejową tradycję narodu, jego kulturę materialną i duchową, ponadto otaczającą przyrodę, warunki geograficzne. Tak więc obraz (nośnik) służy tu nie porównywaniu, a metaforycznej charakterystyce denotata, stanowi niejako uzupełnienie, a więc wspólne dla danej wspólnoty językowej, oczywiste i całościowe wyobrażenie o zjawisku bądź własności prezentowanej w porównaniu. Dlatego też ze względu na jak największą wyrazistość i adekwatność wybór obrazu (nośnika) jest zawsze zdeterminowany przez konkretny desygnat (Wysoczański 2006: 44–45).

W zebranych materiale egzemplifikacyjnym pojęcie *женщина* zestawione zostało z utożsamianym z wolnością, a zatem wywołującym zdecydowanie pozytywne asocjacje pojęciem *птица*, z negatywnie wartościowaną kukułką – symbolem niestałości, braku stabilizacji, wroną, która według ludowych wyobrażeń uznawana jest za mściwego, ograniczonego, pozbawionego uroku, żywiącego się padliną ptaka, z natrętną, rozdrażnioną osą, ze swawolną, rozbrykaną kozą, z nieśmiałą, pozostającą w cieniu kaczka.

Uwagę zwraca obecność stałego związku skojarzeniowego *лошадь – женщина*, zarówno w sferze podobieństwa wizualnego (charakterystyczne kręcenie, potrząsanie głową, ociążały sposób chodzenia, będący konsekwencją ciężkiej pracy, jaką wykonuje), jak i na płaszczyźnie intelektualnej (wąskie horyzonty myślowe, brak podzielności uwagi, ograniczenie intelektualne). Rosyjska badaczka Jelizawieta W. Iwanowa, analizując funkcjonowanie tych dwóch pojęć w rosyjskich przysłowiach, dochodzi do wniosku, że znajduje w nich odzwierciedlenie typowo męski punkt widzenia, męska mentalność, przy czym *лошадь i женщина (жена)* zestawione są ze sobą jako równorzędne pojęcia, istniejące na parytetowych zasadach:

*В ссуду жена никогда не даётся, а лошадь, смотря по человеку.
Не давай коня в соху, не пускай жену в свахи.*

Chociaż żony nie można pożyczać, a konia można, w zależności od okoliczności, nie świadczy to o większej wartości tej pierwszej: w przysłowiaach oba pojęcia rozpatrywane są jak dwie ważne dla mężczyzny odmiany własności, z tym, że pierwsza z nich wymaga szczególnego traktowania (Иванова 2002: 131).

2.5.1.2. Porównania do roślin

Kobieta bywa porównywana również do reprezentantów świata roślin (szczególnie kwiatów). Porównania tego typu uwydatniają głównie estetyczne walory wyglądu kobiet: (...) *больно уж жалок, больно уж невзрачен был он в своей новой, не по росту длинной солдатской гимнастерке по сравнению с пышной, как яблоня в цвету, красавицей невестой* (A, M: 238), – *Ну, баба, ты как аленький цветочек у меня, как маргаритка прекрасная* (A, OL: 428–429).

2.5.1.3. Porównania do przedmiotów materialnych

Zewnętrzny urok, zjawiskową urodę niektórych przedstawicielek płci pięknej eksponują porównania, których motywacja odwołuje się do przedmiotów, w powszechnej świadomości funkcjonujących jako symbol piękna. Jednym z takich przedmiotów jest lalka: *она женщина, как все женщины, но к тому же изящная, как куколка* (Sz, R: 280).

Przypisywana kobiecie kruchość, delikatność, wywołująca odruch chrońnięcia jej, otaczania jej troską, odnajduje wyraz w sfrageologizowanym porównaniu *носиться как с писаной торбой* (por. z podobnym polskim porównaniem *obchodzić się jak kura z jajkiem*): *Лидку тут оберегают. С Лидкой носят тут как с писаной торбой. Чтобы ни одна пылинка на нее не упала, чтобы ни одно худое слово не коснулось ее уха* (A, L: 124).

Wśród porównań odnoszących się do różnorodnych realiów życia społeczniego uwagę zwraca struktura, w której jako nośnik porównania pojawia się stanowiący jeden z najistotniejszych elementów syberyjskiego domu, identyfikowany z jego duszą, tradycyjny piec rosyjski, wokół którego skupia się życie domowe:

Она засыпала на его руке тотчас же, бездушная, как нетопленная печь... У них была холодная любовь: дети не рожались (...) через год жена сама ушла в свои заозерные места, вышла замуж и, как слышал Иван Африканович, с другим народила четверых ребятишек (...) с Катериной любовь горячая (...) уйдет она в поле, на ферму ли, ему будто душу вынет (B, P: 24).

W przywołanym przykładzie kobieca oziębłość zestawiona jest z piecem, w którym się nie pali. Tak jak dom pozbawiony ciepła, jakie daje piec, nie jest pełnowartościowym domem, tak i brak żaru między małżonkami nie pozwala im stworzyć pełnej rodziny.

2.5.2. Kobieta jako *comparans*

W zebranym materiale egzemplifikacyjnym, w którym kobieta występuje jako *comparans*, można wyodrębnić:

2.5.2.1. Porównania, w których mężczyzna posiada pewne kobiece cechy, np. przypisywaną powszechnie kobietom (zwłaszcza będącym pod wpływem alkoholu) słabą orientację w terenie, bądź przejmuje od kobiety pewne zachowania, np.: *спуска скромние очи, как то mają в zwyczaju мłode niezamężne dziewczęta: Олеша и сам... как пьяная баба: не знает, в какую сторону комлем лежит (B, R: 125), Глаза, как девица на выданье, опустит (A, T-M: 531).*

2.5.2.2. Porównania, w których pewne przedmioty (dom, pieniądze), zwierzęta (koń), pory roku (wiosna), stany uczuciowe (tęsknota) i fizyczne (spuchnięte nogi) postrzegane są poprzez pryzmat kobiecości: *У Косовых дом розодет, как невеста (A, I: 416), Денег у меня много. Они меня, бабуся, любят. Они – как бабы: чем меньше на них внимания обращаешь, тем больше они тебя любят (R, D: 638), С этого льну он и лошадь – Карюху – завел новую, хорошую, Бывало, берег ее, как невесту, даже из пустого воза слезал, ежели в гору (B, R: 140), И пришла весна – добрая и бестолковая, как незрелая девка (Sz, R: 39), По воскресеньям наваливалась особенная тоска (...) Максим физически чувствовал ее, гадину: как если бы неопрятная, не совсем здоровая баба, бессовестная, с тяжёлым запахом изо рта, обшаривала его всего руками – ласкала и тянулась поцеловать (Sz¹, W: 209), Что делать с этими ногами? (...) чуть пройдет на лыжах – (...) бастуют окаянные! А вечером, когда начнет раззуваться, страшно взглянуть: распухли, жилы нарвало, как у беременной бабы (A, E: 333).*

Zebrany materiał empiryczny unaocznia, że przeważają porównania, w których cecha relacyjna wyrażona jest eksplicytnie, co wyklucza zaistnienie jakichkolwiek dwuznaczności czy niejasności interpretacyjnych w kwestii pragmatyki użycia analizowanych jednostek językowych. Ujawniające się tu myślenie potoczne zakłada zatem nazywanie wprost wyrażanego znaczenia. Wywnioskować stąd można istotny dla problematyki językowego obrazu świata wniosek, że najbardziej typowe w myśleniu potocznym i zarazem w postrzeganiu świata zewnętrznego jest ujmowanie cech (własności, atrybutów) obiektów tego świata, nie zaś obiektów jako takich.

2.6. *Дура зеленая czy дорогушка сдобная,* czyli o wartościowaniu kobiety

Analiza użytych w tekstach Abramowa, Biełowa, Rasputina oraz Szukszyna środków językowych, za pomocą których dokonuje się wartościowania kobiety, mieści się w nurcie badań nad językiem wartości autorów. Kierunek tych badań na gruncie polskim wyznaczyła J. Puzynina, uznawana za promotorkę lingwistyki aksjologicznej w Polsce. Wychodząc z założenia (zgodnego z punktem widzenia Niny D. Arutiunowej), że wartości zawsze dotyczą najogólniej pojętych cech jakichś przedmiotów oraz stanów i zachowań ludzi (por. Арутюнова 1999: 130–272), Puzynina przyjęła rozwiniętą typologię wartości, na najwyższym piętrze hierarchii wartości umieszczając wartości transcendentne i poznawcze, a na najniższym – witalne i odczuciowe, zaś w kwestii definicji wartości i leksemów wartościujących odwołała się do teorii znaczenia w ujęciu J.D. Apresjana (1980: 94–96), wyodrębniając cechy definicyjne jako „konieczne i wystarczające”, i konotacyjne, towarzyszące, użyciowe. W opinii badaczki wartościowanie może wchodzić do ścisłej definicji, częściej jednak jest obecne jako towarzysząca znaczeniu „konotacja” (Puzynina 1992b: 59–72).

Przyjmując, podobnie jak J. Puzynina, rozszerzoną koncepcję znaczenia z podziałem na komponenty desygnacyjne, stanowiące konieczny składnik każdego użycia wyrazu, i konotacyjne, tworzące fakultatywną, aktualizowaną kontekstowo warstwę znaczenia, R. Tokarski twierdzi, że owe dwa komponenty znaczenia leksykalnego słowa, tj. desygnacja i konotacja semantyczna, tworzą dwa wzajemnie się krzyżujące, utrwalone w języku i poprzez język wyrażane sposoby kształtowania językowego obrazu świata, istniejących w nim hierarchizacji i wartościowań (Tokarski 1999: 65).

Ścisły związek języka z wartościami leży u podstaw semantyki aksjologicznej w wydaniu Tomasza P. Krzeszowskiego. W oparciu o teorię kognitywistów amerykańskich, G. Lakoffa i M. Johnsona, Krzeszowski przyznaje parametrowi aksjologicznemu, czyli wartościowaniu na osi dobry i zły, pozycję nadrzędną i uznaje ów parametr za nieodłączny element przedpojęciowych schematów wyobrażeniowych (Krzeszowski 1997: 34). Odrzucając rozróżnienie konotacji i denotacji, dochodzi do wniosku, że „wszelkie właściwości charakteryzujące „emotywnie” czy „konotacyjne” aspekty znaczenia wyrazów muszą być koniecznie uwzględnione w gestaltach tworzących wyidealizowane modele kognitywne, w relacji do których definiuje się wyrazy (Krzeszowski 1994: 30). W odróżnieniu od J. Puzyniny za podstawowe uznaje wartości somatyczne, sensomotoryczne, co wynika z założenia, iż u podłoża pojęć zarówno konkretnych, jak i abstrakcyjnych leżą doświadczenia cielesne (Krzeszowski 1994).

Abstrahując od szczegółowych typologii wartości, na wewnętrzny i całościowy związek języka z wartościami wskazuje J. Bartmiński (2003). Według niego wartości i oceny nie są dodatkiem do znaczenia, dającym się wydzielić pod nazwą „konotacji wartościującej”, przeciwnie, złożony system wartości stanowi bazę dla całego procesu kategoryzacji językowej. Innymi słowy, „JOS jest zależny (wywodliwy, pochodny) od założonego, w sposób jawny lub ukryty, systemu wartości (...). Wartości są czynnikiem sterującym konstruowaniem wizji rzeczywistości przez subiekt doświadczający (*eksperiencera*) i konceptualizujący, tj. przez wspólnotę nosicieli języka lub twórczą jednostkę, a w kolejności stanowią czynnik integrujący elementy obrazu świata utrwalonego w tradycji i mającej obieg społeczny” (Bartmiński 2003: 63). Warto zaznaczyć, że badacz skupia uwagę nie tylko na języku jako narzędziu wartościowania, lecz przede wszystkim jako źródle informacji o systemie przyjętych ocen i kulturowych wzorów, o ideałach wyznawanych przez wspólnotę językowo-kulturową (Bartmiński 2003: 64–65).

O wartościująco-oceniającej postawie wobec kobiety w naszych rozważaniach była już mowa przy opisie sposobu zachowania kobiet przedstawianych jako matki wyrodne (por. s. 54), przy analizie ujemnie nacechowanych epitetów określających leksem *баба* (por. s. 63), przy omawianiu niektórych zwrotów apelatywnych skierowanych do przedstawicielek płci żeńskiej (por. s. 68).

Wśród środków językowych, za pomocą których poddawane są wartościowaniu cechy charakteru, a także postawy społeczne i moralne, składające się na wizerunek kobiety w analizowanych utworach, należy wyróżnić: afektonimy, ekspresywizmy, czasowniki w funkcji predykatu łączące się z leksemem *kobieta*, frazeologizmy.

2.6.1. Afektonimy

Wyjątkowy stosunek do kobiety, przepełniony czułością, tkliwością, nierzadko podziwem i bezwzględną akceptacją, wyrażają wyrazy lub zwroty stosowane w sytuacjach szczególnej zażyłości (najczęściej, choć nie wyłącznie) w stosunkach między małżonkami, narzeczonymi, kochankami oraz w relacji rodzice – dzieci (Perlin, Milewska 2000: 165). Mowa oczywiście o *afektonimach*, określanych też mianem „imiona intymne”, z uwagi na to, że jako nazwy dodatkowe (fakultatywne), wtórne i zastępcze (zdolne do przyjmowania kategorii nazw z innych kategorii antroponimicznych) stanowią szczególny rodzaj przerwisk, funkcjonujących w zasadzie jedynie w relacjach dwuosobowych, choć „zdarza się, że ich użycie wykracza poza kontakt „on–ona” ku szerszemu kręgowi rodzinnemu i towarzyskiemu” (Wolnicz-Pawłowska 1998: 102).

Użyte w analizowanym materiale afektonimy kierowane pod adresem kobiet⁴⁴ można podzielić na kilka grup ze względu na charakter uczuć, jakie wyrażają.

2.6.1.1. Afektonimy konotujące miłość, czułość

Голубушка 'gołąbko, kochana, kochanie, moja miła' (БРПС I 220): *Ох, Катерина, Катерина... – Иван Африканович почти бежал, волнение опять на растало где-то в самом нутре, около сердца. – Увезу, голубушку, домой, унесу на руках. Нечего ей там маяться. Дома родит не хуже...* (В, Р: 24);

Дорогушка моя (сдобная) 'kochanie moje (pulchne)' (БРПС I 283): *Ты за это не беспокойся! Да, дорогушка моя! (...)* – У Егора это вырвалось так искренне, так душевно, что Михайлыч даже перестал изображать смех (Sz, КК: 457);

Зоренька ясная 'jasny poranek' (БТСРЯ 370): *В сердце толкнуло – она! И пошел к ней. – Ё-моё, – говорил он себе негромко, изумленный, – да она просто красавица! Просто зоренька ясная...* (Sz, КК: 434);

Красное солнышко 'riężne/prześliczne słońeczko/słonko' (БРПС II 497, БТСРЯ 467): (...) *больно девку-то жаль, красное солнышко, поехала-то, дак мне говорит: бабушка, я тебе кренделей пошлю...* (В, Р: 37);

Лапушка 'koteńku, kochanie' (БРПС I 531) / **Любушка** 'kochaneczka, ukochana' (БРПС I 556) / **Оладушек ты мой сибирский** 'placuszku / racuszku ty mój sybirski'): *...И говорил дорогой: – Ах ты, лапушка ты моя! Любушка-голубушка... Оладушек мой сибирский! Я хоть отъежся около тебя. Хоть волосы отрастут. Дорогушка ты моя сдобная!* (Sz, КК: 434);

Милая, светлая моя 'miła, ukochana moja' (БРПС I 591), *Катя... Ты Катя, где есть-то? Милая, светлая моя, мне-то, мне-то чего... Ну... что теперече... вон. Рябины тебе принёс...* (В, Р: 127).

2.6.1.2. Afektonimy konotujące troskę o kobiety

Выражая one sposób traktowania jej jak cennego, a zarazem kruchego, delikatnego skarbu, o który trzeba zadbać.

Дорогое, слабое существо 'droga, słaba istota': *Все, что умел Спирька, все что безотказно всегда действовало на других женщин, все хотел бы обрушить сейчас на это дорогое, слабое существо* (Sz, R: 194);

Драгоценный подарок судьбы 'drogocenny prezent od losu' / **Счастье** 'szczęście': *Сергея молил бога, чтобы ему как-нибудь не выронить из рук этот драгоценный подарок судьбы. Порой он даже страшился: по праву ли свалилось на его голову такое счастье, достоин ли он его...* (Sz, R: 310);

Сокровище 'skarb': *Он всегда любовался Марией и втайне завидовал тому, кому достанется это сокровище* (А, U: 435).

⁴⁴ Należy zaznaczyć, że w kwestii tej prym wiedzy Szukszyn: najczęściej (jak pokazuje analiza materiału) to jego bohaterowie okazują kobiecie czułość.

2.6.1.3. Afektonimy wyrażające współczucie

Бедная 'biedna, nieszczęśliwa' (БРПС I 54): (...) *все за рублями, бедная, гонилась, а ведь и как, Степановна, сама посуду, семеро ребят и барина съедят, их поить-кормить надо* (В, Р: 110);

Сердешная 'biedactwo, biedaczka' (БРПС II 437): – *Не много и помучилась, сердешная* (В, Р: 112).

W funkcji przymiotników intymnych występują pojedyncze rzeczowniki (*голубушка, ланушка, сокровище*) i przymiotniki (*бедная, сердешная, милая*), a także związki nominalne typu: *красное солнышко, зоренька ясная, дорогое, слабое существо*. Spotkać można także bardziej rozbudowane, kilkuwyrazowe konstrukcje, w których pojawiają się dodatkowo zaimki dzierżawcze *мой, моя*, często w połączeniu z zaimkiem osobowym *ты*, na przykład: *дорогушка ты моя сдобная, оладушек ты мой сибирский*. Formy rzeczownikowe mają często postać derywatów hipokorystycznych z typowymi, wyspecjalizowanymi, właściwymi słownictwu apelatywnemu formantami: *-ушка (любущка), -ушек (оладушек), -ышко (солнышко), -енька (зоренька)*. Na poziomie fleksyjnym w przypadku rzeczowników pełniących rolę przymiotnika intymnego nie ma znaczenia rodzaj gramatyczny: na równi z nazwami żeńskimi funkcjonują m.in. nazwy *солнышко, счастье, подарок*.

2.6.2. Ekspresywizmy

Specyfikę nominalizacji ekspresywnej określił P. Guiraud następująco: „Nazywanie poznawcze opisuje rzecz, aktualizując cechy przedmiotowe (formę, funkcję, relację) określające jej byt, a nazywanie ekspresyjne natomiast omawia przez wzgląd na tego, kto o niej mówi, i wyraża wartość uczuciową, życzeniową, estetyczną, moralną, którą jej przypisuje osoba mówiąca. Chodzi więc nie tylko o identyfikację przedmiotu, lecz o jednoczesne wyrażenie zabarwiających go, pozajęzykowych wartości (Guiraud 1976: 58).

Stanisław Grabias w swoich rozważaniach na temat ekspresywności języka wskazuje na obecność w językowym znaku ekspresywnym obok dowolnych komponentów intelektualnych komponentu emocjonalnego, w którym ekspresywność bądź tkwi implicite (*guzdracz, offerma*), bądź jest motywowana formalnie (przy pomocy ekspresywnie nacechowanych morfemów lub fonemów – *tyśol, ptaszuś*) lub znaczeniowo (zmianami w sferze znaczenia leksykalnego – *pień* 'głuchy' oraz procesami skojarzeniowymi, aluzjami – *dręcznik* 'podręcznik') (Grabias 1980: 29–40).

Z uwagi na to, że większość ekspresywizmów zawiera wartości oceniające, wyrastające z realiów kulturowych, w których wzrastał „twórca” i użytkownik tych konstrukcji językowych, Józefa Kobylińska postuluje powiązanie tego typu wyrazów z aspektem aksjologicznym (Kobylińska 1997: 135). Z podobnego założenia wychodzi Józef Kaś, który ekspresywizmy gwarowe,

„szczegółowo a nawet drobiazgowo punktujące cechy negatywne”, uznaje za „swego rodzaju niepisany kodeks moralny i społeczny, obowiązujący w zamkniętej (...) społeczności wiejskiej, w minimalnym zakresie korzystającej ze zinstytucjonalizowanych form regulujących stosunki społeczne” (Kaś 1994: 121).

Funkcjonujący w zebranych materiale system nazw obraźliwych, dotyczących żeńskiej części społeczności, zaskakuje bogactwem i różnorodnością. Dominują wyrazy nazywające niski poziom intelektualny, rozmaite przywary i niedostatki, postawy etyczne, które spotykają się na ogół z brakiem społecznej akceptacji. Pokazną grupę stanowi słownictwo związane ze światem przyrody, w szczególności pejoratywne terminy zwierzęce, których „można używać w odniesieniu do ludzi, ale wtedy tych ludzi deprecjonujemy, podkreślając naszą antypatię w stosunku do nich” (Kempf 1985: 125–126). Obecne są też wyrazy odwołujące się do zjawisk wrogich człowiekowi, do których można zaliczyć choroby, złe duchy, siły nieczyste. Nierzadko w związku nominalne z rzeczownikami pełniącymi funkcję wyrazów obraźliwych wchodzą przymiotniki, które dodatkowo wzmacniają negatywną ekspresję.

2.6.2.1. Ekspresiva-peiorativa

Na pierwszy plan wysuwają się ekspresiva-peiorativa, przypisujące kobiecie cechy w powszechnej świadomości użytkowników języka ujemnie wartościowane, tj. głupota (brak równowagi psychicznej), nieprzyzwoitość (rozwiązłość), nieporadność (roztargnienie), przebiegłość, cwaniactwo, wyrachowanie, nikczemność, podłość, złośliwość, bezczelność.

2.6.2.1.1. Nazwy przypisujące kobiecie głupotę

Дура – obelżywa potoczna nazwa dziewczyny, kobiety, która zdaniem mówiącego, postępuje w niewłaściwy sposób, jest nierozgarnięta, głupia, tępa (БСРПП 158): – *Дура. По субботам-то она знаешь какие песни поет? На могиле у мужа* (А, N: 309–310), *Дура ты дура, Путанка, да ведь у тебя бы уж было два раза по семеро и все в разную масть, кабы не аборт* (В, Р: 41), – *Дура баба, – похрипел он. – Ты что, с ума сошла?* (R, D: 589), – (...) *Умру – не дам Ванькой назвать! Сам как Ваня-дурачок... – Сама ты дура! Счас в этом деле назад повернули к старому* (Sz, R: 140).

Negatywne konotacje leksemu *дура* potęgują towarzyszące mu epitety: *круглая, зелёная, стоеросовая, слепая, пучеглазая, толстопятая, шпаклеванная, пьяная, старая: Она не сомневалась – придет Алька. Ведь не дура же она круглая* (А, Р: 88), *Совсем дура – решил Кондрашин – зелёная* (Sz, R: 309), – *Староверки! – презрительно фыркнула Маня – большая. – У нас та, дура стоеросовая, тоже в эту компанию записалась* (А, L: 104), – *Дура слепая! В углу-то у ей Ленин* (А, Р: 39), – *Дура! Дура ты пучеглазая!.. Что ты сидишь квакаешь?! Что?!* (Sz, R: 385), *Надежка и не думала с ней из-за*

Мишки ругаться, взяла да пошла от Путанки, а Дашка в нее щепкой кинула и кричит во всю деревню и руками машет. Вот дура толстопятая! (В, Р: 76), *Дуры шпаклеванные. Видал я такую интеллигенцию* (В, Р: 14), (...) *та дура пьяная кинулась обнимать да целовать ее...* (А, Р: 54), *Приехала, погостила... Дура старая, так мне и надо – поперлась* (Sz, R: 392).

Полуграмотная – ‘półanalfabetka’, przymiotnik zawierający negatywną ocenę predyspozycji umysłowych kobiety: *Он не скрывал, что не равна ему полуграмотная Марья спорить, неглубоко берет баба своим рассудком* (Sz, R: 301). W przytoczonym przykładzie skromne zdolności intelektualne przedstawianej kobiety podkreśla metafora *неглубоко берет баба своим рассудком* (por. *niegłębokie, płytkie myśli*).

2.6.2.1.2. Nazwy przypisujące kobiecie nieprzyzwoitość, rozwiązłość

Бесстыдница – etymologia tej potocznej nazwy nie jest skomplikowana: rdzeń stanowi wyraz *стыд*, a przedrostek *бес-* konotuje, iż osoba określana w ten sposób narusza zasady przyzwoitości (por. СРЯ I 86):

– *Я вся шелковая, – хвастливо объявила Алька и, придерживая руками подол платья, игриво повернулась на высоких каблуках.*

– *Алька, Алька, бесстыдница!* – крикнула из-за занавески Анисья. – *Разве так баско?* (А, Р: 39).

Срамница – określenie synonimiczne do nazwy analizowanej powyżej. Wywodzi się ono od słowa *срам*, pochodzącego bezpośrednio od cerkiewnosłowiańskiego *срам*, tożsamego ze słowem *сором* w języku ukraińskim i bułgarskim oznaczającym *wstyd* (ЭСРЯ III 724):

– *Ты ошалела тут, срамница!* – вспыхнула Пелагея. – *Давай уж и это долой!* – *Она кивнула на Алькин лифчик и трусики из пестрого ситчика.*

– *Жарко ведь, – огрызнулась Алька.*

– *Жарко не жарко, да не забывайся: ты девушка* (А, Р: 60).

Шлюха – obelżywe wyzwisko o nieustalonej etymologii, pod adresem rozpustnej kobiety, kobiety lekkich obyczajów (БСРРР 736): *Он посмотрел на жену. – Што молчите? Что побледнела?! – Крик – злой, резкий – как бичом стегнул женщину. – Шлюха!.. Успела?! – Муж шагнул к ней...* (Sz, R: 195).

Wyzwiska piętnujące niestosowne, nieprzyzwoite zachowania kobiet w sferze seksualnej mają swoje źródło w zakorzenionym głęboko w powszechnej świadomości przekonaniu o kobiecej bierności seksualnej. Kobieta o ponadprzeciętnej energii seksualnej, aktywna płciowo budzi lęk, a zarazem pogardę i dezaprobatę, co stanowić ma zabezpieczenie przed upowszechnianiem się negatywnie ocenianych zachowań (por. Kaś 1994: 121).

2.6.2.1.3. Nazwy przypisujące kobiecie nieporadność, roztargnienie

Размазня – określenie człowieka ospałego, niezdecydowanego (СРЯ III 613): *Она бабочка-то ничё, с карактером. Правда, но такая-то лучше, чем размазня какая-нибудь. Хозяйка* (Sz, R: 235).

Растепа – nazwa stanowiąca najprawdopodobniej wariant wyrazu *растяпа*, którym w języku potocznym określa się osobę roztargnioną, nieustannie gubiącą bądź zapominającą swoich rzeczy (fajtłapa, ciamajda, oferma) (БСРПП 531): *Лидка растепа, Лидка дура, у Лидки с детства куриные мозги – все так. И, однако ж не от кого-нибудь, а от Лидки узнала она про другую жизнь* (А, L: 130).

2.6.2.1.4. Nazwy przypisujące kobiecie przebiegłość, cwaniactwo, wyrachowanie

Выжига – synonim wyrazu *шельма* ‘плут, мошенник с большим криминальным опытом’ (БСРПП 96):

– *Пришла та, выжига.*

– *Ну зачем ты так, Зинаида? – заговорил я, как только за мальчиком захлопулась дверь. – Разве можно так о матери при ребенке?* (А, N: 306).

Шельма – ‘ловкий, хитрый человек’ (БСРПП 728), wyraz wywodzony od niemieckiego słowa *Schelm* w znaczeniu ‘плут’ – ‘szachraj’, ‘kanciarz’, ‘spryciarz’, ‘cwaniak’ (por. z polskim *szelma*, ukraińskim i bułgarskim *шельма*, czeskim *šelma*) (ЭСРЯ IV 426): *Зина облегченно вздохнула: – Аркаша это. А я-то подумала, он у той шельмы...* (А, N: 313).

2.6.2.1.5. Nazwy przypisujące kobiecie nikczemność, podłość, złośliwość, bezczelność

Курва – synonim wyrazu *шлюха* w znaczeniu ‘развратная женщина’ (БСРПП 285) – ‘kobieta rozwiązła’. Co ciekawe, etymologia tego słowa wskazuje na fakt, iż początkowo było ono używane w znaczeniu *курица*, później dopiero nabrało obelżywego charakteru i zaczęło być stosowane wymiennie z określeniem *потаскуха* (‘dziwka’, ‘ladacznicą’) (ЭСРЯ I 423): *Нашли дурачка!.. Сволочи. Еще по милициям бегают! Курва* (Sz¹, M: 68), *Всю жизнь жила, и всю жизнь злилась. Курва... На кой черт тогда и родиться такой?* (Sz¹, M: 67),

– *А говорят, с вина сгорел...*

– *Кто сгорел? Олеша-то сгорел? Сам-то не сгори! Та, курва черноглазая, сгубила. Ксаночка с Украины...* (А, OL: 421–422).

Jak wynika z przytoczonych powyżej definicji słownikowych, epitet *курва* w ogólnym języku rosyjskim stanowi wyzwisko piętnujące nieprzyzwoite zachowanie kobiety przede wszystkim w sferze seksualnej. Jednakże przytoczone przykłady bynajmniej nie podkreślają aspektu rozwiązłości. Na plan

pierwszy wysuwa się złośliwość, podłość, nikczemność przedstawielek płci pięknej, określanych tym mianem, dlatego wyraz *курва* nie znalazł się w grupie ekspresywizmów odnoszących się do kobiet lekkich obyczajów.

Стерва – nazwa związana bezpośrednio ze słowem *стерво* ('padlina, ścierwo'), wywodzona od staroruskiego *тьрва* – ('trup') (ЭСРЯ III 756), 'о женщине с неуживчивым, склочным, скандальным или подлым характером' (БСРРР 586): *Не знаешь, сколько она, стерва старая, народу перепортила? Тому килу послала, того к бабе присушила. У того корову испортила...* (А, М: 256).

Халда – według definicji słownikowych wulgarne określenie kobiety chamskiej, bezczelnej: 'грубая, наглая женщина' (СРЯ, t. IV: 590) 'о грубой, неряшливой, неприятной женщине, девушке (обычно непричесанной, небрежно одетой)' (БСРРР: 662). Według Maksa Fasmera nazwa związana jest ze słowem *нахал* ('arrogant', 'impertinent') (ЭСРЯ, t. IV: 217). A oto przykład z analizowanego tekstu: (...) *Вот это отчебучила дочь! (...) – (...) ну, халда! – сокрушилась старуха. – Ну, че я могла с халдой поделатъ? Ниче же я не могла...* (Sz, КК: 439).

2.6.2.2. Kolejną grupę stanowią **deprecjonujące nazwy odzwierzęce**, oparte głównie na metaforyzacji, która wydobywa cechy odbierane przez ogół jako niekorzystne lub niepożądane. Dotyczy to zarówno hiperonimów **зверь**, **сука**, konotujących okrucieństwo, bezlitosność, bezdusność, nieczułość, brak wrażliwości i wyrzutów sumienia, co dodatkowo intensyfikują przymiotniki *бездушный*, *бессовестный*: (...) *она кляла и ругала дочь самыми последними словами: Сука! Зверь бездушный! Мало тебе смерти отца, дак и мать хочешь в могилу свести* (А, Р: 68), (...) *у правленья бабы сидят. Солнышко на полдник поворачивает, а за рекой-то журавель надрыгается, истошным голосом кричит: Что вы, суки бессовестные, вставайте. Страда* (А, О: 202), jak i nazw gatunkowych, które uwypuklają szczegółowe przywary i niedoskonałości właściwe kobiecej naturze.

W przypadku leksemu **кошка** jest to kapryśność, swawolność (nierządki rozwiązłość), skłonność do udawania: *Не кошка ли ты? Не кошка ли ты пакоштливая, блудливая?* (R, Р: 408). **Курица** to epitet stosowany w odniesieniu do kobiet niezbyt błyskotliwych, o niskim poziomie intelektualnym: (...) *женщина смотрит на него, но соображает что-то свое, далекое от тетрадей, – как их посылат (...) И именно теперь, когда труд закончен, когда позади бессонные ночи, волнения... Даже и теперь эта курица сидит и смотрит жалостливо* (Sz, R: 384), *Глупость человеческую не мог больше вынести. Я ей одно, она мне: Давайте пока не посылат – давайте подумаем. Она подумает! Курица* (Sz, R: 387). **Сорока** – eksponuje i piętnuje zarazem kobiece zainteresowanie plotkami, bezsensowną, czczą, niczemu niesłużącą gadaniną: *Зачем ему добрую птицу на сороку менять? Ты*

же сорока, тебе лишь бы пострекотать (R, P: 293). Podstępność, przebiegłość, chytryść piętnuje nazwa **змея**: – *Ну и змея же ты, Галья! Еще не выросла, чтобы со мной на таком тоне разговаривать* (R, D: 630), *О, господи! Теща!.. Теща – змея и дура, она не три года, а готова пять выхлопотать для зятя, и все равно это можно понять* (Sz¹, M: 75).

W stosunku do kobiet młodych, których podstawowym atutem jest uroda, świeżość, witalność, niekoniernie idąca w parze z przymiotami intelektualnymi i duchowymi, stosowane są określenia **кобыла, телка**: (...) *ее, кобылу, все киномеханики бесплатно пускают. И ей вся деревня ухажеры. Доброго человека с рублем не пустят, а она, откуда ноги растут, вертанет, и денег не надо* (R, D: 632–633), *И сердился на Нинку: „Телка гладкая!.. Рази же она скоро отпустит!”* (Sz, R: 101).

2.6.2.3. Wyodrębnić też można **выразы одвоўжające się до зjawиск wrogich człowiekowi**. Do tej kategorii zaliczyć można konotujące nieuczciwość, nieczystość nazwy złych duchów i sił nieczystych oraz obraźliwe leksemy motywowane nazwami chorób.

2.6.2.3.1. Назвы злых duchów i sił nieczystых

Бес – potoczna obelżywa nazwa przebiegłej, podstępnej, niesfornej kobiety (БТСРЯ 72): *Бес, не девка. В ухо плюнуть да заморозить* (B, P: 18).

Окаянная (сила) – ‘przekłeta, nieczysta, grzeszna’, negatywnie wartościowana nazwa, zgodnie z ludowymi wyobrażeniami oznaczająca ‘siłę nieczystą’, stanowiąca synonim leksemów *бес, черт* (БТСРЯ 707). Według БСРРР obelżywa nazwa człowieka wzbudzającego pogardę (БСРРР 393):

„(...) До чего дошлые, окаянные” – думал про баб (Sz, R: 136),

– *Неохота при людях с тобой займоваться, а то бы я тебе показала, как с родной теткой разговаривать, я бы тебя научила...*

– *Где уж там!*

– *Ой, окаянная сила! Ой, окаянная сила – запричитала Степанида...* (R, D: 631).

Черт – podstandardowa nazwa zawierająca negatywną charakterystykę osób, do których jest adresowana (БТСРЯ 175). W przykładzie przytoczonym poniżej leksem ten piętnuje kobiecą skłonność do plotkowania: *У нас не больница, а монастырь какой-то! Откуда их понагнало, черт и знает – одно бабье. (...) Я же знаю их. (...) Сразу вся деревня узнает, начнут потом языки чесать, черти* (Sz, R: 201).

2.6.2.3.2. Назвы chorób

Зараза – w znaczeniu podstawowym to ‘болезнетворное начало, распространяемые микроорганизмами’ (БСРРР: 220) bądź potoczne określenie chorób infekcyjnych. W analizowanym materiale językowym stanowi

potoczne obelżywe określenie kobiety niegodziwej, przebiegłej, wywołującej silne niezadowolenie u osoby mówiącej, w tym konkretnym przykładzie u mężczyzny: *Только на улице сообразил Ефим, что ему теперь делать. „Пойду Маньке шлык скатаю. Зараза”* (Sz, R: 138).

Холера – obraźliwa nazwa kobiety wywołującej gniew, rozdrażnienie jakimiś swoimi cechami, działaniami, motywowana nazwą ostrej infekcyjnej choroby, której towarzyszą wymioty, biegunka, drgawki, konwulsje i spadek temperatury ciała (БТСРЯ 1449). Ujemne wartościowanie określenia *холера* wiąże się ze zdecydowanie negatywnym stosunkiem człowieka do określanej tym mianem choroby, której symptomy są dla niego przykre (БСРРР 679): *И за что меня господь бог покарал такой холерой?* (R, D: 631).

Язва – wyraz sekundarnie obraźliwy, prymarnie nazywa ‘trudno gojącą się, zaognioną ranę na skórze lub błonie śluzowej’ (БТСРЯ 1531). W poddanych analizie tekstach stanowi potoczne obelżywe określenie kobiety drwiącej, szyderczej, złośliwej (БСРРР 750): – *Разбирайся, разбирайся Иннокентий Иванович, – (...) отвечала Настена, – кула шепну, что ребенок – то однако, на тебя будет походить. – Тьфу, язва! – сплюнул он и пригрозил, отходя: – Ниче-че, выясним, на кого он будет походить* (R, P: 415).

2.6.3. Związki werbalne i frazeologiczne oznaczające zachowania kobiet

2.6.3.1. Cechy charakteru, sposób zachowania i postępowania kobiety odzwierciedlają również **czasowniki** należące do grupy semantycznej ‘wydawać dźwięki, używać aparatu mowy’ występujące w funkcji predykatu obok wyrazu *женщина* wraz z całym jego polem leksykalnym. Wyróżnić wśród nich można:

2.6.3.1.1. Opisujące kobiecą krzykliwość, hałaśliwość, skłonność do głośnego wyrażania uczuć czasowniki oznaczające używanie aparatu mowy do wyrażania emocji:

кричать ‘wydawać głośne dźwięki’ (БТСРЯ 471): *Бабы кричали ему что-то насчет растягнувшейся ширинки (...)* (B, P: 50), *Снова закипятились, закричали старухи* (R, M: 79);

голосить ‘głośno krzyżeć’ (БТСРЯ 216) / ‘zawodzić, wydzierać się, wrzeszczeć’ (БРПС 220): *И тут все старухи и бабы (...), вдруг заголосили, завыли как на похоронах (A, F: 444), бабы, бросаясь друг к другу, закричали, заголосили, вынося на люди и счастье, и горе, и вмиг отказавшее, надсадившееся терпение* (R, P: 372);

выть ‘wydawać dźwięki przypominające wycie’ (БТСРЯ: 186), tu w znaczeniu ‘głośno płakać’: *Бабы завыли, мужики всполошились, схватили бичи и стали гонять коров по улицам* (Sz, R: 124);

галдеть 'hałasować, wrzeszczeć, wszczynać hałas, podnosić harmider' (БРПС, t. I: 202): *Старухи враз загалдели, размахивая руками, перебивая друг друга* (R, M: 76);

верещать 'jazgotać, skrzeczeć' (БРПС, t. I: 106), 'wydawać piskliwe, skrzekliwe dźwięki' (БТСРЯ 119): *верещали бабешки, кого-то успокаивая* (R, M: 188);

взвизгивать 'popiskiwać, wydawać piski' (БРПС, t. I: 114): *взвизгивали в кустах девки, выдумывались забавы, горел костер* (R, P: 348).

2.6.3.1.2. Czasowniki oznaczające używanie aparatu mowy w akcie komunikacji, wskazujące na przypisywane kobietom gadulstwo, wścibstwo i plotkarstwo:

переговариваться 'wymieniać się słowami, krótkimi frazami' albo 'przegadywać się, głośno albo zbyt dużo mówić, zagłuszając się nawzajem' (БТСРЯ 798): *полно баб (...) тихо переговариваются между собой, вздыхают* (Sz, R: 203), *Бабы у колодца всегда смотрели. И переговаривались* (Sz, R: 320);

стрекотать 'mówić szybko, bez przerwy, paplać' (БТСРЯ 1278): *Пускай стрекочут – на то и бабам язык дан* (A, R: 351);

митинговать 'prowadzić jałowe rozmowy, debaty, dyskusje, nie chcąc albo nie będąc zdolnym zajmować się pracą' (БТСРЯ 546): *бабы – сидят, митингуют на весь луг, так этак отводят свою душеньку* (A, O: 218);

обсуждать дела / новости 'omawiać sprawę, powiny': *бабы (...) со смаком обсуждали новость* (B, P: 18), *Вот только врозь Митька спал с Нюшкой или вместе – этого никто не знал, и бабы (...) на все лады обсуждали этот вопрос* (B, P: 83);

допытываться 'dowiadować się o czymś, o kimś, wybadać coś' (БТСРЯ: 276): *А куда друга-то девал, свата-то? – как бы всерьез допытывались бабы* (B, P: 19);

судачить 'zajmować się obgadywaniem, rajcować, plotkować' (БТСРЯ 1287): *Бабы, еще посудачив, во главе с Иваном Африкановичем пошли в поле* (B, P: 46).

2.6.3.2. Frazeologizmy w badanym materiale uwypuklają głównie kobiecą skłonność do szerzenia plotek:

мести-скрести (длинным языщем) dosł. 'zamiatać-skrobać (długim językiem)', 'plotkować': *Маня большая (...) как начала мести-скрести длинным языщем – со всех знакомых сплетни собрала* (A, L: 127);

не держать рот на запоре dosł. 'nie trzymać buzi na kłódkę' / 'dużo mówić, paplać': *девчонки не будут на запоре рот держать* (A, L: 98);

перемывать косточки 'obgadywać, oczerniać kogoś, plotkować o kimś' (БТСРЯ 811): *перемывали ей потом бабы косточки за этого офицера*

(A, P: 57), *Бабы собирались даже тогда, когда им ничего не надо было покупать. Стоят у прилавка, выстроившись очередью, обсуждают свои дела или перемывают кому-нибудь косточки* (R, D: 610);

чесать языки – zgodnie z definicjami słownikowymi ten związek frazeologiczny oznacza ‘mleć językami, strzepić sobie języki’ (БРПС II 780), ‘zajmować się pustą gadaniną’ (БТСРЯ 1476); w badanym materiale pojawia się w znaczeniu ‘plotkować o kimś, obgadywać kogoś’: *У нас не больница, а монастырь какой-то! (...) одно бабье. (...) Я же знаю их... (...) Сразу вся деревня узнает, начнут потом языки чесать* (Sz, R: 201).

Przeanalizowany materiał językowy ilustruje zakorzenioną głęboko w kulturze niejednorodność wizerunku kobiety. Dodajmy, że zaobserwować można zdecydowaną przewagę wartościowań negatywnych nad pozytywnymi.

Pozytywny wizerunek kobiety kształtują przede wszystkim afektonimy, za sprawą których kobieta postrzegana jest jako drogi skarb, uosobienie szczęścia, czułości, wyrozumiałości, troskliwości. Przy czym nierzadko towarzyszy temu przekonanie o jej słabości, kruchości i wynikającej stąd konieczności otoczenia jej opieką.

Zdecydowanie negatywny stereotyp tworzą wyrazy obraźliwe, związki werbalne i frazeologiczne, piętnujące kobiecą głupotę połączoną z nieporadnością, gadulstwem, plotkarstwem, ciekawością, złośliwością, przebiegłością, zachowania nieszczerze, obliczone na korzyści własne osiągnięte kosztem innych. Przy czym, zgodnie z koncepcją Bartmińskiego, rozpatrując język nie tylko jako narzędzie wartościowania, ale także jako źródło informacji o wartościach utrwalonych w języku, możemy pokusić się o zrekonstruowanie na podstawie wyodrębnionych danych obrazu ideału kobiety, stanowiącego miarę ocen i podstawę wartościowania. W takim rozumieniu wartościowanie należałoby uznać za pochodną utrwalonego w analizowanych tekstach JOS, w którym pewne zachowania przyjęto traktować jako zgodne z normą, inne jako odbiegające od normy. Na zasadzie opozycji do cech ośmieszanych poprzez słownictwo obelżywe i negatywnie wartościujące związki syntaktyczne i frazeologiczne, preferowana byłaby zatem sprawność intelektualna i fizyczna kobiet, ich zaradność życiowa, uczciwość, życzliwy stosunek do innych ludzi.

3. Językowy obraz mężczyzny

3.1. Kulturowo-asocjacyjny portret mężczyzny

Według biblijnej Księgi Rodzaju pierwszy był Adam – mężczyzna. Dopiero później Bóg, widząc smutek i samotność Adama, stworzył kobietę i przysłał mu ją. W społeczeństwie patriarchalnym, które ukształtowało się najprawdopodobniej po rozpadzie wspólnoty pierwotnej, miejsce kobiety było przy mężczyźnie, to jemu była posłuszna i podległa, to względem niego określano ją jako żonę, matkę, obiekt seksualny, to on – pan domu, władca świata, twórca kultury: myśli i rzeczy, ustalał jej tożsamość. Kobiecość łączona była z daniem, uległością, pasywnością, wyznacznikami męskości stawało się zaś posiadanie, branie, dominowanie, potwierdzanie się, a także w razie konieczności siła (May 1993: 93). Zgodnie z teorią Sigmunda Freuda postrzeganie aktywności w kategoriach zachowania typowo męskiego prowadzi do wniosku, że nasza kultura, oferująca kobiecie mniejsze szanse na odgrywanie w społeczeństwie znaczącej roli, jest zdecydowanie zmaskulinizowana (Horney 1994). Idea biernego podporządkowania się kobiety mężczyźnie wydaje się zakorzeniona tak głęboko w tradycyjnym modelu społecznym, że stanowiąca znak naszych czasów, a zarazem przynosząca kres erze patriarchy ekspansja kobiet we wszystkie dziedziny życia traktowana jest jako zjawisko niosące zagrożenie i dla kultury, i dla samych mężczyzn, którzy tracą pozytywną „Zeusową energię”, pozwalającą pokonywać trudności życiowe, być stanowczym i konsekwentnym w działaniu (por. Bly 1993).

Nadrzędną rolę mężczyzny w stosunku do kobiety wydają się potwierdzać badania asocjacyjne poświęcone pojęciu mężczyzna w języku polskim (Grabka 2000). W obszernym zbiorze asocjacji paradygmatycznych, w których słowo-reakcja należy do tej samej kategorii co słowo-bodziec, na plan pierwszy wysuwają się reakcje synonimiczne wchodzące w zakres pola asocjacyjnego mężczyzna → człowiek, przywołujące tradycyjny, mocno utrwalaony w świadomości społecznej obraz mężczyzny – *męża, ojca, głowy rodziny, przyjaciela*. Pozostałe reakcje, najczęściej syntagmatyczne, w których słowo-bodziec i słowo-reakcja należą do różnych kategorii gramatycznych, ukazują cechy tak zwanego porządnego człowieka (np.: *bohaterski, odważny, odpowiedzialny, sprawiedliwy, uczciwy*), które w większości przypadków odzwierciedlają uniwersalny system wartości moralnych. Mężczyzna jako swoiste „dobrodziej-

stwo” niezbędne kobiecie do pozbawionej zagrożeń, stabilnej egzystencji to obraz, jaki tworzą asocjacje wchodzące w skład pola mężczyzna → OSTOJA. Asocjacje te mają charakter atrybutywny mimo paradygmatycznego związku z bodźcem. Są one odbiciem relacji zależności kobiety od mężczyzny (*podpora żony, oparcie/ wsparcie dla kobiety*), a zarazem ukazują mężczyznę jako swego rodzaju tarczę, która chroni kobietę, zapewnia jej poczucie bezpieczeństwa. Uwagę zwraca również pole asocjacyjne mężczyzna → SIŁA, w którym utrwalony został obraz mężczyzny pewnego siebie, zdecydowanego, odpornego psychicznie, utożsamianego z władzą, stanowiącą zgodnie z tradycją domenę mężczyzny zarówno na gruncie relacji z kobietą (*pan i władca*), jak i szerszym kontekście – z rodziną (*pan domu*) (Grabska 2000: 335–346).

3.2. Mężczyzna w świetle systemowych danych językowych

Konsekwencje kulturowej dominacji mężczyzn odnaleźć można w językowym obrazie świata poszczególnych języków. Wskazuje na to chociażby wciąż jeszcze przeważające zjawisko zmiany nazwiska przez kobietę po wstąpieniu w związek małżeński, znacznie częstsze nadawanie dziecku nazwiska ojca i wypełnianie na nazwisko ojca dokumentów dziecka, szeroko rozpowszechnione w wielu językach zjawisko patronimii.

„I język, i tradycja – zauważa Kate Millet – utożsamia człowieczeństwo z mężczyzną. W narzeczeniach indoeuropejskich jest to zgoła nawyk myślowy: wbrew pozorom terminy „człowiek” i „ludzkość” nie odnoszą się do obu płci w równym stopniu; codzienna praktyka dowodzi męskiego monopolu lub przynajmniej wyraźnego przesunięcia znaczeniowego w tę stronę” (Millet 1982: 98). Patriarchalna spuścizna szczególnie widoczna jest w językach, w których nazwy mężczyzna i człowiek mają charakter homonimiczny (por. ang. *man*, franc. *homme*). Do tej kategorii można zaliczyć też język rosyjski. Choć rozróżnia się w nim (podobnie jak w języku polskim) hiperonim *человек* i hiponim *мужчина*, sytuacyjnie dość często używa się słowa *человек* ze znaczeniem ‘мужчина’ (*По улице шел какой-то человек*). Jeszcze wyraźniej odzwierciedla to klisza językowa *молодой человек*, która nigdy nie jest stosowana w odniesieniu do kobiety (por. БТСРЯ: 1470)⁴⁵. Zazwyczaj w językach, w których za pomocą środków słowotwórczych ma miejsce dyferencjacja płciowa w nominacji istot, zauważyć można rodzajową homonimiczność nazw. Dotyczy to zarówno nazw ludzi ze względu na wykonywany zawód, poglądy, status społeczny, jak i nazw wielu zwierząt. Większość kategorialnych (uogólniających) kontekstów w tego typu językach wyrażana jest właśnie przy

45 W języku japońskim jedno słowo oznacza mężczyznę (*otoko*), inne – kobietę (*onna*), a jeszcze inną istotą ludzką (*ningen*) i niedopuszczalne jest użycie pierwszego bądź drugiego z nich w znaczeniu takim, jakie posiada to ostatnie (Millet 1982: 110).

pomocy form rodzaju męskiego, choć ma się na względzie, oczywiście, nie tylko mężczyzn i samców (*студент должен знать, учитель это призвание, работник предприятия имеет возможность, волк водится, ходит на медведя*). W niektórych przypadkach możliwy jest paralelizm typu *конь – лошадь, пёс – собака* (oba warianty tylko zewnętrznie wydają się dystrybuowane ze względu na płeć, w rzeczywistości obie są nazwami rodzajowymi). Odmienna sytuacja ma miejsce w przypadku zwierząt w gospodarstwie rolnym, gdzie istotne znaczenie ma produktywność samic (jaja, mleko, potomstwo), co prowadzi do tworzenia rzeczownika rodzajowego motywowanego nazwą samicy (*курица, утка, корова, овца, коза*).

Obok językowych jednostek leksykalnych ważny komponent językowego obrazu świata stanowią teksty precedensowe (przysłowia, porzekadła, krótkie wstępy do bajek, aforyzmy, anegdoty) w zawołany sposób kształtujące światopogląd i modelujące codzienne doświadczenie człowieka. Wyjątkowa ranga społeczna mężczyzny szczególnie wyraźnie przejawia się w folklorze. Wystarczy przyrzeć się niektórym przysłowiom: *Дуракам закон не писан* (żeński odpowiednik *дурака – дыра* nie jest brany pod uwagę), *Всякий дом хозяином хорош* (przy całkowitym pominięciu roli gospodyni), *На вкус и цвет товарища нет* (brak odniesienia do wyrazu *подруга*), *Кто долго живет, тот стариком сльвет* (a dlaczego nie *старухой?*), *Конь о четырех ногах, и то спотыкается* (a *лошадь* o ilu nogach?), *Мне с ним детей не крестить* (a przecież do chrztu potrzebny jest nie tylko ojciec chrzestny, ale i matka chrzestna).

Niekiedy pojawiają się nawet dziwne z logicznego punktu widzenia konstrukcje *Для милого дружка и сережку из ушка* (W jakim celu przyjacielowi potrzebny jest kolczyk? Logiczniej byłoby *для подружки*, ale wówczas nie byłoby rymu i nie byłby osiągnięty efekt pełnego uogólnienia), *Заварил кашу, так не жалея масла* lub *Что испек, то и кушай* (Przygotowywanie posiłków tradycyjnie jest zajęciem kobiet, logiczniej byłoby użyć czasowników rodzaju żeńskiego *заварила и испекла*).

Przysłowia dotyczące ludzkich właściwości, w których pojawiają się bohaterowie płci żeńskiej, rzadziej mają charakter uogólniający i znacznie częściej dotyczą wyłącznie kobiecej sfery doświadczeń (tj. dziewictwo, zamążpójście, macierzyństwo, typowo żeńskie cechy osobowościowe). Bez wątpienia szczególne zainteresowanie z kulturologicznego punktu widzenia może wywołać ludowa mądrość, wyrażona w przysłowiach: *Курица не птица, баба не человек, Девки не люди, козы не скотина, Жена без мужа всего хуже, Искони так ведется, что жена мужу поддается, Жену не бить и милу не быть, Люби жену как душу, трясги ее как грушу, Бей жену к обеду, а к ужину еще, Вино пей, жену бей, ничего не бойся, Больная жена мужу не мила,*

*Дал муж жене волю, не быть добру*⁴⁶, która w dobitny sposób wskazuje na patriarchalny charakter językowego obrazu świata Rosjan.

Już samo odniesienie się do męskiego początku w świetle danych zawartych w języku znacznie częściej wiąże się z pozytywnymi konotacjami niż w przypadku kontekstów dotyczących początku kobiecego. Wyrażenia *он стал мужчиной* i *она стала женщиной* są zupełnie niesymetryczne, wyrażenie *потерять девственность* w stosunku do młodego mężczyzny odbierane jest w całkowicie odmienny sposób niż w odniesieniu do dziewczyny. Fraza *мужественная женщина* traktowana jest jako pochwała, w przeciwieństwie do epitetu *женственный* określającego przedstawiciela płci brzydkiej (por. znaczenie pejoratywnie nacechowanego czasownika *обабиться* – o mężczyźnie pozbawionym charakteru, drobiazgowym [БТСРЯ: 661]). *Мужской характер* u kobiety jest powodem do dumy, *женский характер* u mężczyzny jest poddawany krytyce. *Настоящий мужик* – to aprobata, *настоящая баба* – obraza. Frazy *девичья память*, *баба базарная*, *кисейная барышня* – to bez wyjątku inwektywy, a *мужи науки*, *государственные мужи*, *сыны отчизны* – panegiryki. Nawet takie określenie jak *девственный лес/ почва* metaforycznie odnosi się do cechy płciowej, która będąc właściwością kobiety, historycznie stanowiła zawsze wartość typowo męską, jako że *девственность* oznaczała czystość potencjalnej żony w relacjach seksualnych z płcią przeciwną.

W polskim zasobie frazeologicznym również odnajdujemy potwierdzenie stereotypowego przeciwstawienia mężczyzny kobiecie (babie), polegające na przeciwstawieniu odwagi, śmiałości, zdecydowania, mądrości, precyzji myślenia – tchórzliwości, niezdecydowaniu, głupocie, nielogiczności. Wystarczy porównać tylko wartościowania niesione przez następujące związki: *męska decyzja*, *męski czyn*, *po męsku*, *ktos jest* albo *okazał się mężczyzną*; *babskie gadanie*, *kobieca* albo *babska logika*, *kurzy* albo *ptasi mózdzek*, *kura domowa*, *babska robota*, *babski węzeł*. Bez trudu można zauważyć, że to mężczyzna jest nosicielem wartości; wszystko, co wiąże się z kobietą, jest gorsze (Pajdzińska 1991: 27).

3.3. Typy męskie w analizowanych utworach

Obraz mężczyzny utrwalony w języku potocznym (Długosz 2000: 121–131, Peisert 1994: 97–109), w środowisku wiejskim (Kaś 1994a: 119–131) czy w tekstach artystycznych (Balowski 1994: 131–149, Wojciechowska 1994: 149–159, Witosz 2003: 137–148, Jędrzejko 2004: 119–136) coraz częściej stanowi przedmiot zainteresowania językoznawców.

46 Przykłady przysłów z opracowań Dala (ТСЖВЯ I 32–34, II 356–357).

Podejmując próbę zrekonstruowania obrazu mężczyzny w twórczości Abramowa, Biełowa, Rasputina i Szukszyna, a zarazem mając na uwadze, że wizerunek mężczyzny zawarty w konkretnych utworach literackich jest rezultatem wyboru dokonanego przez autora względem cech utrwalonych w systemie językowym, warto zastanowić się, w jakim stopniu właściwy dla pisarzy nurtu wiejskiego sposób widzenia mężczyzny i jego wartościowania pokrywa się z danymi zawartymi w zaprezentowanym powyżej ogólnym językowym obrazie świata.

Wbrew stereotypowym wyobrażeniom o męskiej aktywności, stanowczości i skuteczności w działaniu mężczyzna w analizowanym materiale językowym to niejednokrotnie **typ pasywny**. Do tej kategorii można zaliczyć Iwana Afrykanowicza Drynowa z utworu *Привычное дело* Wasilija Biełowa. Aktywność Drynowa ogranicza się wyłącznie do pracy w kołchozie, do podejmowania działań rutynowych, wyuczonych przez lata i poruszania się po znanych sobie ścieżkach. Nie potrafi przejąć odpowiedzialności za dom i rodzinę, dlatego bez żony czuje się bezradny niczym dziecko osierocone przez matkę. Obrazowo wyraża to określenie *хуже всякой сироты*, opisujące stan bohatera w momencie, gdy jego małżonka pojechała do szpitala rodzić: (...) *жену его, Катерину, увезли в больницу родить, жены не оказалось, и будто он сказал теще, старухе Евстолие, что, мол, все равно, он, Иван Африканович, задавится, что он без Катерины хуже всякой сироты* (B, P: 19).

Kondycja psychiczna Drynowa znajduje odzwierciedlenie w jego wygładzie: *С того дня, как ее увезли в больницу, он похудел и оброс, (...) осутулится (...) Глубже стала тройная морщина на лысеющем крутобоком лбу, пальцы на руках все время чуть подрагивали* (B, P: 49), jak również wpływa na percepcję otaczającego go świata, który raptem kurczy się, przytłacza, rodzi poczucie dyskomfortu, ograniczenia, wyrażonego pojawiającym się w monologu wewnętrznym bohatera i przywołującym obraz spętanego konia porównaniem: *самого будто стреножили* (B, P: 49). Wrażenie ciasnej, zamkniętej przestrzeni oddaje również metafora wiejskiej bani: *ходишь как в тесной, худым мужиком срубленной бане* (B, P: 49), podobnie jak *белый свет*, tu przedstawiony jako niski i wąski, a więc jako przeciwieństwo tego, co określane jest mianem *русское раздолье*⁴⁷: *белый свет стал низким да нешироким* (B, P: 49).

Ważną rolę w opisie jego zachowania, jego odczuć po tym, jak żona znalazła się w szpitalu oraz po jej śmierci, spełniają charakterystyczne dla języka

47 *Раздолье* uznawane jest przez badaczy za słowo kluczowe zwłaszcza dla Rosjan utożsamiających się z kulturą wsi. W definicjach tego pojęcia zwraca się uwagę na właściwą mu ideę braku ograniczeń, dzięki czemu człowiek czuje się swobodnie i dobrze, zarówno w wymiarze dosłownym – przestrzennym, jak i przenośnym – doświadczając wolności wyboru, mając możliwość podejmowania działań zgodnie z własną wolą (por. Шмелев 2002: 348–349).

rosyjskiego konstrukcje bezosobowe, takie jak zdania bezpodmiotowe z czasownikiem na *-ся*: *В руках ничего не держится* (B, P: 49), a także konstrukcje z predykatami na *-о*: *Худо мне без тебя* (B, P: 127). Niektórzy badacze, do których należy między innymi A. Wierzbicka, twierdzą, iż konstrukcje tego typu wykazują ścisły związek z tradycyjnym rosyjskim fatalizmem, tzn. uwypuklają właściwą rosyjskiej tradycji kulturowej tendencję do rozpatrywania świata jako zbioru zdarzeń, pozostających poza ludzką kontrolą i zrozumieniem, przy czym zdarzenia te, których człowiek nie jest w stanie do końca pojąć i którymi nie może w pełni kierować, częściej bywają dla niego złymi niż dobrymi. Tak jak i los (Вежбицка 1996: 76) (por. s. 16). Pogodzenie się z losem, który, według Drynowa, należy przyjmować takim, jaki jest, wyrażają słowa: *Жись она и есть жись*⁴⁸ (B, P: 125).

Na pasywną postawę wobec życia, zdeterminowanego, zdaniem bohatera opowiadania Szukszyna *Думы*, przez wydarzenia, na które nie ma się wpływu, wskazują powtarzające się w opisie jego losu predykatywy *надо было, пришла пора*:

Всю жизнь Матвей делал то, что надо было делать: сказали, надо идти в колхоз, пошел, пришла пора жениться – женился, рожали с Аленой детей, они выросли... Пришла война – пошел воевать (...). Сказали: „Становись, Матвей, председателем. Больше некому”. Стал. И как-то втянулся в это дело, и к нему тоже привыкли, так до сих пор и тянет эту ляжку (Sz, R: 99).

Potoczne metaforyczne wyrażenie *тянет ляжку*⁴⁹, odwołujące się do szerokiego rzemienia nakładanego na ramię w celu przemieszczania ciężkich ładunków, odzwierciedla podporządkowanie się bohatera monotonnej, żmudnej pracy, której dominująca rola w jego życiu uwypuklona zostaje także poprzez kilkakrotne powtórzenie leksemu *работа*: (...) *всю жизнь была на уме только работа, работа, работа. И на войне тоже – работа. И все заботы, и радости, и горести связаны были с работой* (Sz, R: 99).

Bierny stosunek do losu cechuje również Szukszynowskiego cudaczka – bohatera opowiadania *Чудик*, który *обладал одной особенностью: с ним постоянно что-нибудь случалось. Он не хотел этого, страдал, но то и дело влипал в какие-нибудь истории* (Sz, R: 102). Po niefortunnym zgubieniu pieniędzy w sklepie z rozgoryczeniem zadaje sobie pytanie: – *Да почему же я такой есть-то?* (Sz, R: 105). W pytaniu tym za pomocą konstrukcji syntaktycznej: *я такой есть* ‘jestem, jaki jestem; nic ode mnie nie zależy’ od-

48 Struktura składniowa *Жись она и есть жись* ma charakter kliszy językowej (por. *Баба, она и есть баба, хозяйка есть хозяйка* – s. 54, 57) funkcjonującej na zasadzie tzw. mądrości ludowych powtarzanych w języku potocznym. Analogicznie można by powiedzieć: *судьба есть судьба*. Jeden z punktów wymienionych przez A. Wierzbicką przy eksplikacji wyrazu *sud'ba* brzmi: „różne rzeczy dzieją się różnym ludziom, nie dlatego, że ktoś tego chce...” (Wierzbicka 1991: 12).

49 Por. z opisem życia kobiet – s. 45–47.

zwierciedlenie znajduje pasywność bohatera. *Чудик* nie przejmuje inicjatywy, która zmieniałaby bieg wydarzeń na jego korzyść i pozwoliła odzyskać banknot. Jedyne wyjście dostrzega w powrocie do domu (czyli podobnie jak bohater Biełowa swój świat ogranicza do wsi i dobrze mu znanej społeczności): *Надо было возвращаться домой. Подошел к магазину, хотел хоть издалека посмотреть на бумажку, постоял у входа... и не вошел* (Sz, R: 105).

Bierność bohatera, skłonność do podporządkowania się znajduje odzwierciedlenie również w konstrukcjach syntaktycznych, opisujących jego relacje z żoną, której musi tłumaczyć się z tego, że zgubił pieniądze (*набирался духу: предстояло объяснение с женой* [Sz, R: 105]), bez której nie może ponownie sam podjąć pieniędzy w banku (*Сняли с книжки еще пятьдесят рублей* [Sz, R: 105]), która co jakiś czas utwierdza go w przekonaniu o jego nieporadności (*Чудик, убитый своим ничтожеством, которое ему опять разъяснила жена (она даже пару раз стукнула его шумовкой по голове), ехал на поезде* [Sz, R: 105]). Naiwność i prostoduszność nie tylko nie pomagają mu w relacjach z ludźmi w mieście, ale wręcz stają się powodem jego cierpienia, o czym świadczą frazy: *ему стало/было больно*. Na przykład: *Опять ему стало больно. Когда его ненавидели, ему было очень больно и страшно. Казалось: ну, теперь все зачем же жить? И хотелось куда-нибудь уйти подальше от людей, которые ненавидят его или смеются* (Sz, R: 110).

Kolejny typ mężczyzny, który spotkać można w utworach przedstawicieli rosyjskiej prozy wiejskiej, to **typ refleksyjny** – typ zastanawiającego się chłopca-poszukiwacza prawdy, który uważa za swój obowiązek *знать, что почему и что для чего, самому докапываться до истины* (R, M: 124).

Taki typ prezentuje Paweł, syn Darii, z utworu *Прощание с Матёрой* Rasputina. Choć rozum mu podpowiada, że elektrownia, którą budują, jest potrzebna, co wyraża konstrukcja syntaktyczna *Надо – значит, надо*, Pawłowi nie jest łatwo rozstawać się z wsią, która ma zostać zatopiona: (...) *вспоминаю, какая будет затоплена земля, самая лучшая, веками ухоженная и удобренная дедами и прадедами, вскормившая не одно поколение, недоверчиво и тревожно замирало сердце...* (R, M: 123).

W przytoczonym fragmencie uwagę zwracają frazeologizmy z komponentem *сердце*, postrzeganym jako stanowiący opozycję dla rozumu niewidoczny organ „zarządzający” ludzkimi emocjami⁵⁰. Pod wpływem emocji Pawłem targają wątpliwości, wyrażone następującymi po sobie pytaniami retorycznymi: (...) *не слишком ли дорогая цена? Не переплатить бы?* (R, M: 123). Pawła niepokoi, dlaczego młodzi tak bezmyślnie odnoszą się do domu ojcowskiego, dlaczego fakt zatopienia rodzinnej wsi nie wywołuje w nich ani żalu, ani wątpliwości: *Старую, если не могу понять. Молодые вон понимают. Им и в голову не приходит сомневаться. Как делают – так и надо* (R, M: 124).

Ma świadomość, że utrata szacunku do ziemi, do domu ojcowskiego grozi niebezpieczeństwem naruszenia życiowych punktów orientacyjnych, może się odbić na ważnych socjalnych stronach osobowości człowieka (por. Зайцев, Герасименко 2004: 215), co odzwierciedla porównanie człowieka do drzewa, które nie zapuściwszy korzeni, narażone jest na zgubne, niszczyielskie działanie wiatru: *Только при этой облегченности и себя чувствуешь как-то не во весь свой вес, без твердости и надежности, будто любому дурному ветру ничего не стоит подхватить тебя и сорвать – ищи потом, где ты есть* (R, M: 125).

Podobne problemy nurtują innego Rasputinowskiego bohatera – starszego kierowcę przedsiębiorstwa przemysłu leśnego Iwana Pietrowicza Jegorowa z utworu *Пожар*. W jego rozmyślaniach pojawia się krytyka otaczającej go rzeczywistości. *Свет переворачивается* – konstatuje w jednym ze swych monologów wewnętrznych, a sam proces następujących całkowitych przewartościowań w ocenach tego, co dobre, a co złe, przedstawia za pomocą antynomii tworzonej na zasadzie: *было-стало: Было не положено, не принято, стало положено и принято, было нельзя – стало можно, считалось за позор, за смертный грех – почитается за ловкость и добродетель* (R, O: 28).

Swój bunt przeciw zmianom moralno-obyczajowym wyraża w stanowiącym konkluzję, nacechowanym emocjonalnie pytaniu: *И до каких же пор мы будем сдавать то, на чем вечно держались?* (R, O: 28). Pytanie to za sprawą czasownika *сдавать* obrazuje również postawę opisywanej społeczności wobec następujących przemian, postawę, która polega na rezygnacji. Uważa on, że w opanowaniu chaosu, który powstaje wokół człowieka i w jego duszy, człowiek powinien liczyć tylko na siebie. I Iwan Pietrowicz, początkowo buntujący się, dochodzi do wniosku: *все равно надо жить* (R, O: 60) (por. wyżej *Жись она и есть жись*)⁵¹.

Stawiając pytania o sens ludzkiej egzystencji: *Для чего же, спрашивается, мне жизнь была дана?* (Sz, R: 26), bohater opowiadania *Одни* nie w pełni zgadza się z odpowiedzią żony: *Для детей* (Sz, R: 26). Według niego: (...) *не только для детей надо жить. Надо и самим для себя немножко* (Sz, R: 26). Jego największą namiętnością jest bałałajka, która pozwala mu uciec od szarej rzeczywistości, wypełnionej monotonna, żmudną pracą: *Тебе что требуется? Чтобы я день и ночь только шил и шил? А у меня тоже душа есть. Ей тоже попрыгать, побаловаться охота, душе-то* (Sz, R: 23) – mówi Antip Kałaczikow do żony, która nie rozumie jego zamiłowania do gry na tym instrumencie:

51 Wyrażenie typu *все равно надо жить* (podobnie jak wcześniejsze *Жись она и есть жись*) służy tworzeniu tzw. osobowości językowej (*языковая личность*), którą J.D. Караулов definiuje jako *совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание им речевых произведений (текстов)* (Караулов 1987: 3).

Это была страсть Антипа, это была его бессловесная глубокая любовь всей жизни – балалайка. Антип мог часами играть на ней (...), если бы не бдительная Марфа. Марфе действительно нужно было, чтобы он целыми днями только шил и шил: страсть как любила деньги, тряслась над копеейкой. Она всю жизнь воевала с Антиповой балалайкой (Sz, R: 24)⁵².

Do grupy mężczyzn refleksyjnych, poszukujących, starających się zrobić coś dla siebie, oderwać się od ciągłej pracy i szarości życia należy z pewnością Alosza Bezkonwojnyj z utworu Szukszyna pod takim samym tytułem: (...) *пять дней в неделю он был безотказный работник, больше того – старательный работник (...) но наступала суббота, и тут все: Алеша выпрягался* (Sz, R: 318). Wywalczone w kołchozie prawo do wolnej soboty przedstawione zostało w tekście przy pomocy kolejnej już w analizowanym materiale metafory „końskiej” *выпрягался*, czyli ‘wyprzęgał się, uwalniał z uprzęży, z zaprzęgu’ (por. *самого будто стреножили* – s. 131). Wolny dzień poświęca na łaźnię. Czas ten jest dla niego źródłem radości, na którą wskazują metafory z leksemem *душа*⁵³: *В субботу он просыпался (...) И сразу у него распускалась в душе тихая радость. Он даже лицом светлел* (Sz, R: 319). Jest to jego ulubiony, a zarazem najważniejszy dzień w tygodniu, ponieważ poświęca go wyłącznie sobie, na dalszy plan schodzi praca, rodzina, a on w samotności może spokojnie oddawać się wspomnieniom, rozmyślać o życiu, marzyć:

Никто бы не поверил, но Алеша серьезно вдумывался в жизнь: что в ней за тайна, надо ее жалеть, например, или можно помирать спокойно – ничего тут такого особенного не осталось? (...) А вдруг да потом, в последний момент, как заорешь, что вовсе не так жил, не то делал? Или так не бывает? (Sz, R: 323).

W ten sposób lepiej rozumie samego siebie, swoje namiętności i osiąga wewnętrzny spokój: (...) *он вполне понимал, что он – любит. Стал стучаться покой в душе* (Sz, R: 329).

Uciec od codziennej rutyny próbują (choć nie do końca jest to próba udana) i inni bohaterowie opowiadań Szukszyna, których postawę można określić jako **тип мужчины з пасją**. Andriej Jerin *столяр маленькой мастерской при „Заготзерне”* – bohater opowiadania *Микроскоп*, dzięki kupionemu za oszczędności, wbrew woli żony, tytułowemu mikroskopowi: *Неделю (...)*

52 W przywołanym przykładzie uduchowanie mężczyzny stoi w opozycji do zdrowego rozsądku kobiety, co przeczy ogólnie funkcjonującemu stereotypowi twardo stąpającego po ziemi mężczyzny i irracjonalnej, intuicyjnej kobiety. Konflikt pomiędzy duchowością mężczyzn a racjonalnością kobiet obrazuje również fragment monologu wewnętrznego, który może jednocześnie stanowić komentarz odautorski: *С бабой лучше не говорить про всякие догадки души – не поймет. Ей, дура, пока она молодая, неси не стыдись самые дурацкие слова – верит; старой – скажи попробуй про самую свою нечаянную думу, – сам моментально дураком станешь* (Sz, R: 131).

53 Por. wyżej *У меня тоже душа есть* (Sz, R: 23) (por. Урысон 1995: 192; a także Шмелев 2002: 303–304).

жил, как во сне. (...) Вдвоем с сыном сидели они у микроскопа, исследовали (Sz, R: 168). Przemożna chęć zrobienia czegoś dla siebie (swojego dobąć się), zrealizowania swych marzeń charakteryzuje również niestrudzonego bohatera opowiadania Упорный: (...) идея эта, какая в него вошла, подчиняла себе всего Моню: больше он ни о чем не мог думать (...) И своего добивался. Так и тут, с этим двигателем: Моня перестал видеть и понимать все вокруг, весь отдался великой изобретательской задаче (Sz, R: 332).

Postawa obu bohaterów scharakteryzowana została przez skonfrontowanie wykonywanych przez nich rutynowych, codziennych czynności z opisem działań podporządkowanych pasji: Приходил с работы, тщательно умывался, наскоро ужинал... Косился на микроскоп (Sz, R: 168), Что бы он ни делал – ехал на машине, ужинал, смотрел телевизор – все мысли о двигателе (Sz, R: 332).

Wśród bohaterów Szukszynowskich wyodrębnić można ponadto **тип mężczyzny rozdartego wewnętrznie**. Tkwi on niejako w zawieszeniu pomiędzy wsią, z której emigruje, ale z którą mentalnie nadal jest związany, a nie do końca aprobowaną i rozumianą przez niego cywilizacją miejską. Taki typ reprezentuje Kolka w opowiadaniu Szukszyna *Жена мужа в Париж провожала*. Gdy nie układa mu się wspólne życie z żoną, wraca myślami do rodzinnych stron. Natężenie i częstotliwość owych myśli oddaje wielokrotne powtórzenie czasownika *думать*: *И чтобы не вглядываться в это отвратительное „дальше”, он начинал думать о своей деревне, о матери, о реке... Думал на работе, думал дома, думал днем, думал ночами* (Sz, R: 237), *Люди давно разошлись по домам... А Колька сидит, тихонько играет (...). И думает, думает, думает. Мысленно он исходил свою деревню, заглянул в каждый закоулок, посидел на берегу стремительной чистой реки* (Sz, R: 237).

Nie bez znaczenia jest aspekt niedokonany czasownika *думать*. Rozmyślenia te nie prowadzą bowiem do żadnych konkretnych rozwiązań, pogrążają go w jeszcze większej beznadziei: *И ничего не мог придумать, только травил душу* (Sz, R: 237), od której ucieczkę stanowi alkohol *и хотелось выпить* (Sz, R: 237). O cierpieniu Kolki, o jego tęsknocie za rodzinnymi stronami świadczy wyrażenie *болит душа*, uwypuklające doznawany przez niego ból psychiczny, który może być porównywalny z cielesnym: *Мысли от машины перескакивали на родную деревню, и начинала болеть душа* (Sz, R: 237)⁵⁴.

54 W innym opowiadaniu autorstwa Szukszyna – *Рыжий* stan bohatera owładniętego nostalgią opisują konstrukcje zbudowane według schematu X-owi jest jakoś na duszy: (...) *хотел сам сбежать домой... Почему-то я очень любил свою деревню. Пожил я месяц на стороне и прямо изумился: деревня снится, дом родной, мать... Тревожно на душе, нехорошо. И вот ехал домой. Сердце петоухом поет – славно! (...) Ах, и прекрасно же ехать! И прекрасная моя родина – Алтай: как бываю там, так вроде поднимаюсь несколько к небесам* (Sz, R: 403). W przytoczonym przykładzie przysłówki *тревожно* bezpośrednio odsyła do uczucia niepokoju, natomiast wyraz *нехорошо* określa zdecydowanie negatywny charakter stanu emocjonalnego bohatera.

Nie chce zawieść matki (*Он знал, если он приедет один, мать станет плакать (...) станет просить вернуться* [Sz, R: 237]), czuje się odpowiedzialny za swoje dziecko (*это большой грех – оставить дитё родное* [Sz, R: 237]), ale nieudana relacja z żoną (*Стали они с Валюшей жить-поживать, и потихоньку до них стало доходить, что они напрочь чужие друг другу люди* [Sz, R: 234]), brak satysfakcji z życia, określanego przy pomocy negatywnie nacechowanych epitetów (*то, как он живет – это не жизнь, это что-то очень нелепое, постыдное, мерзкое...* [Sz, R: 237]), popychają go do samobójstwa. Gdy znajdują go teściowie z żoną *У Кольки не успели еще высохнуть слезы* (Sz, R: 237).

Тип mężczyzny spełnionego odnaleźć można w obrazie Szukszynowskich i Abramowskich bohaterów w podeszłym wieku, nierozzerwalnie związanych ze światem przyrody, nieodrywających się od swoich korzeni, prowadzących unormowany tryb życia, cierpliwie i godnie znoszących wszelkie trudy, spokrewnionych duchowo z otaczającymi ich ludźmi i dzięki owej bliskości (owemu pokrewieństwu) mających poczucie związku z całym mikro- i makrokosmosem (Шевченко 2002: 65).

Bohater opowiadania Szukszyna *Дядя Ермолай* jest ucieleśnieniem najlepszych cech starszego pokolenia: *вечный был труженик, добрый, честный человек* (Sz, R: 216). Sens jego życia nadawały praca i rodzina: *была одна работа, работа... Работали да детей рожали* (Sz, R: 216).

Pozytywnie wartościowana jest także postawa starca w utworze *Как помирал старик*, który umiera tak, jak żył, prosto i mądrze, dokładnie wykonując to, co musi zrobić przed śmiercią: udziela rad żonie, jak ma postępować z dziećmi (*Перво-наперво подай на Мишку на алименты, Маньке напиши, чтоб парнишку учила, Петьку не трогай – он сам едва концы с концами сводит* [Sz, R: 114]), jedna się z Bogiem (*Господи... может, ты есть, прости меня, грешного* [Sz, R: 115]), prosi żonę o wybaczenie (– *Агнюша (...) прости меня... я маленько заполошный был* [Sz, R: 115]). Martwi się o to, jak będą mu „dłubać” grób przy pięćdziesięciostopniowym mrozie, czy wytrzymają ozime zasiewy (*Морозы, а снега в полях мало*). Do ostatniego tchu jest związany ze światem żywych, tych, którzy pozostają na ziemi (Зайцев, Герасименко 2004: 167–168).

Wśród starców z opowiadań Abramowa (*Сказание о великом коммунаре, Михей и Иринья*) szczególną uwagę zwraca Paweł Wasiliewicz, tytułowy *Последний старик деревни*. W opisie bohatera uwagę zwraca odniesienie do przeszłości przy pomocy określenia *уходящая порода русских мужиков: Он был из той уходящей породы русских мужиков, которые умели и жить с размахом, и работать власть, и чудить* (A, D: 451). Takich mężczyzn jak Paweł Wasiliewicz wśród Abramowskich bohaterów nie ma.

3.4. Мужик он был хороший – nazwy osób płci męskiej

Nazwę neutralną określającą osobę płci przeciwnej w stosunku do kobiety stanowi leksem **мужчина**. W analizowanym materiale wyraz ten pojawia się przede wszystkim w prozie Szukszyna w partiach narracyjnych w celu nazwania najczęściej mało znanego, drugoplanowego uczestnika zdarzeń przedstawianych w utworze, osoby obcej w stosunku do jednego z bohaterów. Niekiedy nominacja tego typu męskiej postaci wzbogacona jest o jakiś charakterystyczny szczegół wyglądu, np. *мужчина с розовым лицом, мужчина в тапочках* bądź epitet określający wiek (*молодой*): *Мужчина мгновение решал, как поступить... Из глубины квартиры ему что-то сказали. Мужчину резко захлопнул дверь* (Sz, R: 351), *Мужчина поспешно подошел к кабине и заговорил: (...) О-о! (...) Старый знакомый* (Sz¹, M: 76), *Мужчина с розовым лицом попятился от них... Мужчину в тапочках тоже резко осадил бег* (Sz, R: 352), *Судья, молодой мужчина, усталый, долго смотрел в бумаги* (Sz, R: 133).

Niewiele jest przykładów, w których leksem **мужчина** odnosiłby się do osoby płci męskiej jako uosobienia określonych cech i właściwości, uznawanych powszechnie za typowo męskie (surowość, twardość, uczciwość) (por. БТСРЯ: 562). Przywołany poniżej cytat charakteryzuje mężczyzn przez pryzmat ich relacji z kobietami – zakodowane w powszechnej świadomości uleganie ich urokowi, czarowi, implikuje retoryczne pytanie *Какой же мужчина будет против?*

Подошел уполномоченный, какой-то мятый весь, подержанный мужичонка с пучками волос на голове, и заворковал, заглядывая Настене в глаза:

– Какой же мужчина будет против? Я даже мечтаю о таком провожатом не надеялся (R, P: 261–262).

Stereotypowym sądom podlegają mężczyźni, którzy nie posiadają potomstwa (*бездетные*). W opinii ogółu nie przejawiają oni wystarczającej troski o swój dom, nie wykazują należytej dbałości o swoje gospodarstwo: *Максим (...) довольно равнодушный к своему хозяйству, как большинство бездетных мужчин, в последний выходной не разгибал спины...* (A, DK: 4).

Na typowo męskie właściwości wskazuje natomiast derywowany od rzeczownika *мужчина* przymiotnik *мужской*, odnoszący się do niektórych aspektów męskiego wyglądu i oznaczający cechy identyfikowane jako męskie, także wtedy gdy odkrywane one są w kobiecie, np.: *Наконец слышались шаги – тяжелые, мужские. Дверь опять открылась (...) выглянуло розовое мужское лицо. Мужчину боднул строгим взглядом Саньку* (Sz, R: 351), *(...) жена Филиппа, высокая старуха с мужскими руками и с мужским басовитым голосом* (Sz, R: 353).

Najpopularniejszą nazwą przedstawiciela płci męskiej w analizowanym materiale jest rzeczownik **мужик**, przybierający uwarunkowane kontekstowo różne odcienie znaczeniowe, a także odznaczający się zmiennym zabarwieniem stylistycznym oraz nacechowaniem emocjonalnym.

Wyraz *мужик* w badanych tekstach stanowi potoczną nazwę reprezentanta płci męskiej w opozycji do płci żeńskiej, której językowy wykładnik stanowi leksem *баба*: *Если смолоду человек испортился, это уже гиблое дело. Хоть мужика возьми, хоть бабу – все равно. Она иной раз и сама не хочет, а делает* (Sz, R: 317), *На что только не способны эти бабы, особо когда в раж войдут, а ежели из-за мужика, так они и совсем ничего не замечают* (B, P: 76), *Впервые оттуда, с войны (...) пришел человек, чтобы остаться с ними, – пришел как посыльный, как вестник от всех мужиков: скоро, бабы, скоро* (R, P: 290), *Дед Иван говорит: час хорошо живетса бабе, да корове, а коню и мужику плохо. И верно. Воли много, они и распустились* (Sz, R: 318).

Używany bywa w wyrażeniach, które są nacechowane oceną, na co wskazują leksemy łączące się z omawianym wyrazem. Należą do nich niosące pozytywny ładunek emocjonalny przymiotniki: *хороший* (wzmocniony w jednym z przykładów przez synonimiczny epitet *золотой* tworzący związek nominalny z rzeczownikiem *человек*), *справный, здоровый, спокойный*: *Иван Африканович еще тем летом перекладывал печи в конторе того, соседнего председателя, мужик он был хороший, заплатил тогда по два рубля на день* (B, P: 65), *Разбойник он, разбойник и есть. Я про хороших мужиков говорю. Вон Иван Козлов... Был простой солдат, а стал командиром* (Sz, R: 301), *хороший мужик был, золотой человек* (A, T-M: 494), *На что был справный мужик, иной год и трех коров держал, а прикурил от уголька, спичку сберег* (B, R: 140), *А то ты мужик здоровый, чего доброго, вагон перевернешь* (R, D: 601), *Моя очень любил спокойных мужиков* (Sz, R: 343).

W przytoczonych przykładach uwagę zwracają potoczne konstrukcje *мужик он был хороший, хороший мужик был, золотой человек* występujące w znaczeniu 'porządny, dobry człowiek'.

Związek nominalny z rzeczownikiem *мужики* w analizowanych tekstach tworzą również przymiotniki *земные* i *грешные* 'zwyczajni i nie święci', charakteryzujące właściwy mężczyznom styl życia: (...) *были они, так мне казалось, не лучше и не хуже других мужиков. Такие же земные и грешные: работать так работать, гулять так гулять* (A, K: 365).

Ważną funkcję w opisie zachowań uznawanych za męskie spełniają również czasowniki. Poza pracą, która jest nieodłącznym elementem życia (*работать так работать*), mężczyźni mają również swoje rozrywki i przyjemności (*гулять так гулять*), do których należy palenie tytoniu i picie alkoholu (*табак курит, на водку [его] тянет*). Należy zwrócić uwagę, że męska skłonność do palenia i do alkoholu, postrzegana jest przez kobiety, bohaterki

analizowanych tekstów, w kategoriach właściwości niejako wrodzonych, oczywistych, typowych dla przedstawicieli płci męskiej, z którymi trudno walczyć, na które się nie ma wpływu: *Они знаешь какие! Перво-наперво, я бы желала знать и быть в надежде, что он приставать не станет. И чтоб не матерничал. Табак курит... Ну, тут уж... все курют, тут же укоротить* (Sz¹, B: 192), *Баба иной раз скажет: „Что уж, говорит, Егор, ученые люди до всего додумались, к звездам лететь собираются, а такого не придумают, чтобы мужика на водку не тянуло”* (A, C: 300).

Stereotypowym sądom na temat męskich słabości towarzyszą uogólnione komentarze dotyczące zachowań mężczyzn pod wpływem alkoholu. Świadczą o tym frazy, które akcentują brak umiaru, nieracjonalność, niefrasobliwość, krótkowzroczność, brak troski o rodzinę: (...) *мужикам дай волю, они по-заберутся, а расплачиваться потом придется не кому-нибудь – бабам* (R, D: 609), *Мужик (...) пьяный (...) гуляет, не думает о том, что семья сидит без копейки* (R, D: 609).

Z poddanych analizie tekstów wyodrębnić można także przykłady, które odzwierciedlają właściwą mężczyźnie, do którego odnosi się tu nazwa *мужик*, umiejętność oszczędzania w celu zrealizowania własnych marzeń: *Ради того, чтобы скопить на мотоцикл, мужик будет ходить в последних штанах* (R, D: 627), *Копил, копил, елки зеленые!.. После бани четвертинку жадничал выпить (...) Хотел хоть раз в жизни кожан купить за сто шестьдесят рублей* (Sz¹, M: 67).

Мужик w kontekście analizowanych utworów, reprezentujących nurt prozy wiejskiej w literaturze rosyjskiej, to również nazwa mężczyzny mieszkającego na wsi⁵⁵ (por. *деревенская баба* – s. 58–59): *Еду, подвезжаю к деревне, в одной руке вожжа, в другой Иван при смерти, а на нас новая смерть – мужики с копьями. На самом въезде в деревню. „Убить, убить” – ревут* (A, Z: 458–460), (...) *мужики всплошились, схватили бичи и стали гонять коров по улицам. Беда пришла, стон стоял в деревне* (Sz, R: 124).

Należy zaznaczyć, że w analizowanej prozie często pojawia się obraz wsi pozbawionej mężczyzn z powodu wojny: (...) *на кого, спрашивается, тут заглядываться, когда на всю деревню один мужик, да и тот припадочный Нестор, которого и на войну-то из-за болезни этой не взяли* (R, P: 263), *У нас в деревне всех мужиков на войну забрали, а кому командовать?* (A, T-M: 483).

W ostatnim przykładzie przy pomocy konstrukcji *кому командовать* podkreślona jest rola przywódcza mężczyzn. Krąg zajęć określanych jako god-

55 Z punktu widzenia etymologii wyraz *мужик* początkowo stanowił zdrobnienie leksemu *муж*, utworzone w celu określenia ludzi znajdujących się na niższym szczeblu hierarchii społeczno-prawnej (ЭСРЯ II 671). W XVI wieku nazwa ta odnosiła się przede wszystkim do rolnika, mężczyzny mieszkającego na wsi (por. СРЯ XI-XVII вв). Według współczesnych słowników języka rosyjskiego ten aspekt znaczeniowy leksemu uznawany jest za przestarzały (СРЯ II 309).

ne mężczyzny, mieszkańca wsi, jest w sumie niewielki. Wyznaczają go zwroty (*Мужики знали только заготовить дров и припасту сена* [R, P: 243], *плотничать любит* [B, P: 43]), rzeczowniki (*Ему лес да рыба с озером* [B, P: 43]), konstrukcje w formie trybu przypuszczającego (*если бы крыша над головой упала, тоже подняли бы* [R, P: 243]). Na przeciwległym biegunie znajdują się czynności określane mianem *бабская работа*, zatem *неприличные для мужика* 'nieprzyzwoite dla mężczyzny', 'takie, których mężczyźni nie przystoi wykonywać', *засорные* 'haniebne'. Rodzaj tych zajęć opisują zwroty: *принести с Ангары воды, почистить в стайке* (R, P: 243).

Mężczyzna, który narusza ten powszechnie uznawany podział obowiązków, narażony jest na kpiny otoczenia: *Ежели бы мужик... вот ежели бы и мужика... Только чего! Разве пойдет мужик на двор? Вся деревня захохочет, скажут, Иван Африканович скотником заделался. Нет, нечего этого и думать, не пойдет* (B, P: 43), *Борис, сын, с некоторых пор стал не то, что стыдиться, а как-то неловко ему было, что ли, – стал как-то переживать, что отец его скотник и пастух* (Sz, R: 330), *Сергея поругался с родней, что они не пришли в восторг от Клары, с друзьями... Бросил совсем выпивать, купил стиральную машину и по субботам крутил белье в предбаннике, чтоб никто из зубоскалов не видел. Мать Сергея не могла понять: хорошо это или плохо. С одной стороны, вроде как-то не пришло мужику бабскую работу делать, с другой стороны... Шут ее знает!* (Sz, R: 311).

Mужик jako mieszkaniec wsi to również członek grupy mężczyzn, najczęściej mieszkających w jednej miejscowości lub niedaleko od siebie, którzy tworzą pewną społeczność (*односельчане*, tak jak *деревенские бабы* – zwykle w znaczeniu 'baby z jednej, naszej wsi').

Na przynależność do określonej społeczności wskazują epitety tworzące związki nominalne z leksemem *мужик*: *Какая-то ненависть у нашего мужика к лесу. Живет, черт худой, на хлебе да на картошке, а чтобы под окном малину, другую ягоду заиметь* (A, T: 321), *здешние мужички не брезговали одним тихим и прибыльным промыслом: проверяли идущих с Лены золотишников* (R, P: 241), *Всю землю, в газетах пишут, мужикам тамошним благословил и бумаги охранные выдал, каждому сам вручил* (B, P: 53).

Członkowie danej społeczności często się spotykają, spędzają ze sobą czas, zwierają się sobie, słuchają się nawzajem, kłóca, spierają, dyskutują na różne tematy, prowadzą ze sobą długie męskie rozmowy: *В остальное односельчане никак не могли поверить. Санька нервничал, злился... Говорил мужикам про такие поганые подробности, каких со зла не выдумаешь* (Sz, R: 348), *О Кларе никогда ни с кем не говорит. Только один раз поругался с мужиками* (Sz, R: 317), *Сергея промолчал на это. Ничего не сказал. Тогда мужики сами принялись рассуждать* (Sz, R: 300).

Obraz rosyjskiej wsi, ukazanej w twórczości *dieriewienszczyków*, współtworzą również używane tam formy adresatywne⁵⁶, tj. środki językowe stosowane w komunikacji osób należących do danej społeczności. Funkcją takiego poufalego, przyjacielskiego zwrotu adresatywnego pełni leksem **брат** (wraz z pieszczośliwym derywatem *братец*), kierowany do osoby płci męskiej, z którą rozmówca nie jest powiązany więzami krwi, ale wspólnym miejscem zamieszkania, pracą, chęcią wspólnego spędzania czasu: – *Вот так. Техника, брат* (R, D: 601), *Я, брат, в кулак шептать никогда не буду* (B, P: 70), – *Давай! Давай, братец, дело простое. Проще, чем укол сделать* (Sz, R: 398).

W charakterze potocznego zwrotu adresatywnego pojawia się nienormalny leksem *братка* (poprawna forma to *браток*):

– *Я думал, ей поглянется. Поеду я, братка.*

Брат Дмитрий вздохнул... И ничего не сказал (Sz, R: 111).

Poza zwrotem *брат* często stosowaną w komunikacji między mężczyznami formą apelatywną jest rzeczownik **друг**, tworzący związek nominalny z zaimkiem dzierżawczym *мой*. Zwrot ten kierowany do osoby bliskiej bądź znajomej pojawia się przede wszystkim u Biełowa: *Она, друг мой, еще с того разу нервы мне начала портить* (B, R: 134), *И вот, друг мой, до того мне жаль ее, что охота этому Вине в ухо треснуть* (B, R: 156), – *Вот, друг мой, на баню я больше не ходок* (B, R: 151),

Это был один из отпустников, чуть знакомый Ивану Африкановичу парень из дальней заозерной деревни. Хотя парень плохо знал Дрынова, они поздоровались. Иван Африканович закурил у парня (свое курило кончилось еще позавчера) и весело спросил: – Что, друг мой, опять к нам приезжал? Значит, влекет родимая-то сторонюшка, ежели в году не по одному разу ездить (B, P: 97).

W utworze *Привычное дело* w charakterze zwrotu adresatywnego do przedstawicieli płci męskiej pojawia się forma **робята** z nienormalnym układem fonematycznym tematu: – *Да, робята, кабы войны-то не было... – сказал Куров и завставал, засобирався домой* (B, P: 57), *Ну-к я сейчас, дайте, робята, я пойду! – Сиди, Иван Африканович, ты и плясать-то не умеешь, – сказал Мишка Петров* (B, P: 70).

56 Zgodnie z definicją R. Przybylskiej *adresatywy* to genetycznie rzeczowniki, przymiotniki lub zleksykalizowane konstrukcje nominalne, używane przez partnerów w dialogu w funkcji zaimków osobowych 2. lub 3. osoby. Są one leksykalnymi i zarazem gramatycznymi wykładnikami kategorii honoryfikatywności, która informuje o towarzysko-społecznej relacji między nadawcą a odbiorcą, między nadawcą a słuchaczem niebędącym bezpośrednim odbiorcą (tj. świadkiem wypowiedzi) oraz między nadawcą a bohaterem wypowiedzi (Przybylska 2001b: 183, 180).

Forma ta charakterystyczna jest dla twórczości Biełowa. W utworach innych pisarzy *dieriewienszczyków* pojawia się w postaci normatywnej **ребята** (por. z apelatywem *девки* – s. 63), np.:

– *А не боишься, Никитич, что снова закатают?* – *подтрунивали над ним мужики.*

– *Нет, ребята, не боюсь* (А, О: 207).

W stosunku do mężczyzny, zazwyczaj w starszym wieku, rzeczownikiem stosowanym jako zwrot adresatywny jest **дядя** (oraz jego zdrobniały, pieszczotliwy wariant *дяденька*): – *О, дядя!.. – Доктор перестал писать и с удивлением смотрел на Психопата. – Это уже интересно* (Sz, R: 399), *Спасибо, девка хорошая попалась. „Ты, говорит, дяденька, спи пока, а утром я тебя, как только остановка будет, высажу”.* *Залез я на самый верх, к трубе притулился, да и уснул. Пробудился я утром, слез. Гляжу, проводница-то новая. Ходит, а на меня ноль внимания* (В, Р: 99).

Członek wiejskiej wspólnoty, mieszkaniac wsi, który ma w niej dom, ogród, łąźnię, zwierzęta, to też w prezentowanym materiale **хозяин**: *Дверь открыл сам хозяин* (Sz, R: 210), *Хозяин бани и огорода засмеялся* (Sz, R: 223), *Глупый пес увязался за ним. Он всегда ходил с хозяином на работу* (Sz, R: 97). W tym odcieniu znaczeniowym rzeczownik *хозяин* jest określany epitetami *умный, настоящий*: *Какой же умный хозяин примется рубить дом, если заранее не прикинет, сколько у него есть чего* (Sz, R: 295), *Володька (...) начал приготавливать еду для Пухи. – Вот как хозяин-то настоящий (...) сперва собаку, а потом уж сам* (А, В: 143).

W potocznym użyciu **хозяин** to także głowa rodziny, domu (zazwyczaj mąż): *Странно, Андрей Ерин становился крикливым хозяином в доме* (Sz, R: 167), *После некоторой возни хозяин слез на пол, обул валенки. – Самовар-то поставила? Не чуёт ни шиша* (В, Р: 132).

Leksem *мужик* pojawia się w analizowanym materiale również w znaczeniu ‘mąż (partner, kochanek)’. Świadczą o tym tworzące opozycję epitety *свой – чей-то / чужой*, *Катеринин: Катерина на ходу шлепнула рукавицей своего мужика и не остановилась, побежала к скотному двору* (В, Р: 39–40), *Отдыхая, Настена испытывала неловкое и забавное чувство, будто она была не со своим, а с чьим-то чужим мужиком, на которого не имела права* (R, Р: 271), *Катеринин мужик променял ему библию на гармонью* (В, Р: 41).

Żonaty mężczyzna (w stosunku do swojej małżonki) jest również określany neutralnym leksemem **муж**, któremu podobnie jak w przypadku nazwy *мужик* w tym odcieniu znaczeniowym towarzyszą epitety w formie zaimków i przymiotników dzierżawczych *ее, свой, ваш, Марьяный*: *он невзначай стал свидетелем того, что говорится только между мужем и женой* (R, D: 637), *глядя на покойника в гробу (...) она подумала, что это ведь ле-*

жит Павел, ее муж, человек, с которым худо-хорошо – она прожила целую жизнь... (A, P: 66), (...) не было у меня молодости. И по-настоящему сказать, не любила я своего мужа (A, DK: 12), Я тут поспорил с вашим мужем... (Sz, R: 339), Филипп узнал в одном из стоявших у машины Павла, Мариного мужа (Sz, R: 357).

Wyraz *муж* określają zarówno epitety o dodatnim ładunku emocjonalnym (*преданный, покорный, бесповинный*), jak i nacechowane negatywnie (*грозный, вареный* – potocznie ‘o człowieku ospałym, powolnym, opieszalym’ (БТСРЯ 111): *В буйно разыгравшемся воображении сама собой сложилась и будущая семейная жизнь. И опять же как у Лидки. С таким же любящим свекром и с таким же преданным и покорным мужем (A, L: 134), Взмолилась жарко: господи (...) Мужу бесповинному не дай помереть, дочь нашу не осироти... (A, Z: 458–460), Только она переехала за реку да шаг какой ступила от лодки – бух выстрел в лицо. Грозный муж молодую жену встречает... (A, DK: 11), Она, оказывается, была уже замужем, но муж попался „вареный какой-то”, они скоро разошлись (Sz, R: 311).*

Mąż ma przede wszystkim zadanie prokreacyjne, ma sprawić, by jego żona została matką. Wskazuje na to pojawiający się w wypowiedzi jednej z bohatererek charakterystyczny dla nienormatywnego języka mówionego czasownik *обабить*. Aby do tego doszło, mężczyzna musi być gotowym na zbliżenie seksualne, odznaczać się sprawnością seksualną, co na poziomie językowym wyraża kolokacja *мужская сила*:

Перво-наперво у мужа мужской силы не оказалось – обабить меня не может. Год хожу порожняя, другой. Свекор и свекрова смотрят косо, мама родная грызет: доколе срамитья будешь? А я чем виновата? Мне не тошно – два года ни девка, ни баба? И мужика жалко, хороший у меня мужик был. По ночам оба плачем – подушка утонула в слезах (...) Молись, говорю мужику. День и ночь молись. И я буду молиться. Господь услышит нас. И господь услышал. Раз ночью будит меня мужик: „Проснись, Соломида, у меня мужская сила повилась”. И я проснулась, и мужик сделал свое дело (A, Z: 458).

Lista obowiązków żony wobec męża jest nieco dłuższa. Powinna ona:

кормить мужа: Мужа хоть аккуратно кормить будет (Sz, R: 395), А мужа не кормит! Придет, бедный, нахватается чего попади, и все. А то и вовсе: я, говорит, в столовку убежал (Sz, R: 392);

беречь его: (...) вижу я, милая, не век ты собралась с мужем жить, вот что. Если б жить думала, ты бы его берегла. А ты, как... не знаю, как ксплотаторша какая: заездила мужика (Sz, R: 312);

каяться перед ним: (...) ей хотелось бухнуть прямо на колени и принародно покаяться перед мужем (A, P: 66).

Z analizowanych tekstów wyłania się obraz męża, którego żona nie docenia. Nie szanuje wykonywanej przez niego pracy (*Она ни во что не ставила*

работу мужа [A, P: 66]), (...) жена, охарактеризовала всю работу – что глупость, мол бред, пустая трата... и прочее [Sz, R: 387]), nie rozumie i nie akceptuje jego pasji (Старуха не одобряла в муже его увлечение политикой [Sz, R: 353]), co więcej, pasja owa budzi często w niej tak negatywne emocje, jak rozdrażnienie (это дурацкое увлечение раздражало ее [Sz, R: 353]), nie-pawiść, wstyd (Она больно переживала эту неустребимую, несгораемую страсть мужа – писать, писать и писать; ненавидела его за это, стыдилась, умоляла – брось! [Sz, R: 371]).

Мężczyzna żonaty to zwykle mężczyzna obdarzony potomstwem, o czym świadczy kolekcja муж, отец: стало ясно – не платок за четыре рубля купил муж, отец, не мясорубку (Sz¹, S: 154). Leksem отец stanowi też zwrot adresatywny skierowany przez żonę do męża, ojca ich dzieci: Ну спи, отец, спи, завтра и тебе рано, и мне на ферму бежать (B, P: 60).

Stanowiąc nazwę pokrewieństwa i należąc do pola semantycznego семья, rzeczownik отец w naturalny sposób tworzy kolekcję z leksemem мать, z którym pozostaje w relacji znaczeniowej podrzędności wobec wyrazu родители: Конечно, семья большая, бедная. Отец-мать нас, дрисунов, не больно и нянчили (B, R: 134), Я не хочу, чтоб в тебя, в отца, в мать потом пальцем тыкали (R, P: 275), Что и за отец, что и за мать, коли до смерти детей своих недокормят? (A, H: 407), У Марьи мать с отцом крепкие, да и сама она окончательно выпряглась из передовых рядов: хочет венчаться (Sz, R: 355), Он жил с бабкой, хотя где-то были и родители, мать с отцом, но бабка еще маленького взяла его к себе от родителей (те вечно то расходились, то опять сходились) и вырастила (Sz, R: 332).

O ważnej roli ojca w wychowywaniu dziecka świadczy stosunek otoczenia do osieroconego dziecka, traktowanego z dużą dozą wyrozumiałości: Да, многое прощали Володьке: сирота, без отца растет. Но должен же быть предел! (A, B: 146).

Synonimem wyrazu отец w analizowanym materiale językowym jest potoczne określenie родитель, używane w języku gminnym (просторieczije), uznawane za przestarzałe, jednak zachowane w mowie mieszkańców wsi): (...) дал мне родитель денег, перекрестил: „Иди, говори, Олька, ищи свое счастье” (A, W: 293), Вот такой урок мне преподнес родитель. Дак я со стыда сгорел. А ведь уж женат был (A, H: 410–4110).

Wskazać też można przykłady potwierdzające sięganie przez pisarzy dieriewienszczyków po ogólnie używane spieszczienia: папа (пан), папка, папаша, a także formy potoczne o ludowej etymologii тятя (тять), тятька, татонька, które poświadczają serdeczny, pieszczotliwy sposób zwracania się do ojca: – Пан, мы тут будем ночевать? (...) – Ну, папка, ты и врун! (B, P: 62), – Здорово, тять (Sz, R: 40), А как я увидела, что он в сани садится, заревела: „О татонька, татонька, не уезжай. Не надо мне и сарафана” (A, W: 293), a także mówienia o nim: Мы с папой из лесу вместе шли, а по-

том я убежал (B, P: 63), – Ты папашу моего не трожь... Понял? (Sz, R: 23), Помню, мой тятка и давай Козонкова уговаривать, чтобы, значит, на паях подсеку в лесу рубить (B, PR: 131).

Przynależność do rodziny oznaczana jest tak jak i przy innych nazwach (баба, мужик) za pomocą zaimka dzierżawczego bądź przymiotników dzierżawczych: мой неграмотный отец (A, K: 361), (...) где-то сейчас папка-то наш? Оставил нас наш папка, на машине уехал, и сам не знает... (B, P: 92), Гляжу, невестин отец несет нашей лошади лукошко овса (B, R: 155), Козонков-отец пашет, а Винька за ним ходит да батожком навоз в бродду спехивает (B, R: 141). Stosunkowo często, szczególnie w utworach Abramowa, określającym ojca epitetem jest przymiotnik покойный 'zmarły' bądź rzeczownik покойник. Szczególną uwagę zwraca bardzo rzadko stosowane w języku rosyjskim spieszczenie покойничек 'nieboszczyчек', które nie występuje w polszczyźnie. Wymienione epitety pojawiają się w przepelnionych sentymentem wspomnieniach o ojcu, przybierających najczęściej formę wypowiedzi dziecka o ojcu lub monologu wewnętrznego: Паладьей ее назвал. По-домашнему, по-деревенски, так, как звал ее когда-то покойный отец (A, P: 86–87), Отец-покойник в ноги бы тебе поклонился, ежели бы с войны вернулся (A, T-M: 496), Татя – покойничек вспылил (A, H: 410).

Derywowany od rzeczownika отец przymiotnik отцовский w połączeniu z wyrazami порог, дом, деревня nasuwa jednoznaczne skojarzenia z ojcowizną⁵⁷, czyli domem rodzinnym i rodzinnymi stronami, postrzeganymi w kategoriach małej ojczyzny, kraju lat dzieciennych, miejsca, z którym się jest związanym od najmłodszych lat, w którym się ma swoje korzenie, swoich bliskich: (...) в запыленной бутылки самогонка, ждет, когда ступит Андрей на отцовский порог (R, P: 270), (...) снова начинается битва за отцовский дом (...) И он должен устоять, любой ценой отстоять отцовский дом (A, M: 264), – Ну, сын! Ты как иностранец в отцовской деревне... (A, M: 250).

W semantycznym portrecie ojca, kreślonym na kartach utworów Abramowa, uwagę zwraca, choć w niewielkim zakresie, aspekt dziedziczenia cech, przede wszystkim charakterologicznych. Odzwierciedlają to następujące przykłady: Он был силен, по-прежнему силен и неутомим, как все Чарносовы, и так же размашисто мечтателен и одержим, как его отец, (...) но откуда у него эта удивительная любовь и жалость, русская жалость к всему

57 O symbolice ojca i znaczeniu kategorii *pater familias* w pojmowaniu domu jako określenia ciągłości rodu i jego związku z przestrzenią pisze A. Legeżyńska (Legeżyńska 1996: 9). Odwołując się do interpretacji antropologicznych badaczka zwraca uwagę, że symbolika *domu* może wyjaśniać naturalny, biologiczny aspekt ludzkiej egzystencji (więzi pokrewieństwa w obrębie rodu), który następnie determinuje porządek społeczny (łączenie rodów, dynastii) (Legeżyńska 1996: 9–10). Na rolę pojęcia ojca w tworzeniu modeli nazewniczych ojczyzny w znaczeniu 'ziemia ojców, ziemia ojcowska, ojcowizna' w językach europejskich wskazuje również opracowanie *Ojczyzna w polskim i rosyjskim językowym obrazie świata*, którego współautorami są J. Bartmiński, I. Sandomirskaja i W. Telija (Bartmiński, Sandomirskaja, Telija 2006: 257).

живому? Нет, отец его, беспощадно прямой, мысливший мировыми категориями, не страдал этим (А, Т: 328), Не в отца ты Сережа, не в отца, – сказала Пелагея. – Нету у тебя отцовской хватки... (...) Отец-то себя с малой грамотой вон как в жизни поставил. А ежели ему бы такое образование, как у сына! (А, Р: 82).

Образ ojca w analizowanym materiale językowym⁵⁸ kreowany jest również poprzez ukazanie jego stosunku do dzieci. Mężczyzna, jako osoba odpowiedzialna za byt rodziny, nierzadko funkcjonującej w niezwykle trudnych warunkach socjalnych, często z konieczności wcześniej przekazuje swym dzieciom podstawowe umiejętności, przygotowuje je do ciężkiej fizycznej pracy, którą sam również wykonuje, zleca im określone zadania⁵⁹. Taką postawą bywa postrzegana, szczególnie z dziecięcej perspektywy, jako przymus, ograniczenie wolności, czego odzwierciedleniem są zwroty: заставляют работать, приневоливать к делу: Когда я научился читать, я много читал, хотя наживал через эту массу неприятностей себе. Отец, не одобряя мою страсть, заставлял больше работать. Но я все урывал время и читал (Sz, R: 388), Оне оба с Петьюкой лежни были, ничего им не далось. Отец к делу их особо не приневоливал (В, R: 139).

W obrazie zasad wychowania (zwłaszcza synów) istotną rolę odgrywa opis stosowanych kar fizycznych: Меня отец в его годы драл как сидорову козу (...) А мой отец, ежели напакостил, одинакого драл и своих и чужих. И мне наказывал. Понятно? (А, В: 147).

O ile negatywnie oceniane jest stosowanie kar fizycznych w stosunku do nie swoich dzieci: Нехорошо, Кузьма Васильевч! Не своего бьешь – сироту (А, В: 147), przemoc wobec własnych dzieci jest nie tylko dopuszczalna, ale i uznawana za konieczną w osiągnięciu celu wychowawczego (только так поддерживался порядок): Отца слушались... (...) Нашкодил один – отец его ремнем. А брат или сестра смотрит, как отец учит шкодника, и думают: шкодит им или нет? Так в большом семействе поддерживался порядок. Только так. Прости отец одному, прости другому – что в семье? Развал (Sz, R: 152).

58 Podejmując próbę zrekonstruowania sposobu widzenia ojca i jego wartościowania w utworach literackich dla młodzieży, M. Świąćicka zaznacza, że obraz ojca zawarty w konkretnym tekście jest rezultatem wyboru dokonanego przez twórcę względem cech utrwalonych w systemie językowym. Według badaczki w świetle danych słownikowych w semantyce wyrazu ojciec dominują głównie cechy pozytywne. Zarówno wyrazy pochodne słowotwórczo (np. *ojcować, ojcowski*), frazeologizmy (np. *być komuś ojcem, jak u ojca, być dla kogoś jak ojciec*), jak i przysłowia (np. *Do ojca po grosz, do matki po koszulę; Lepiej, że dzieci proszą ojca, niż żeby ojciec miał dzieci prosić*), poza wymienionymi już dodatnimi cechami, utrwalają znaczenie opiekowania się innymi ludźmi, dawania poczucia bezpieczeństwa i odpowiedzialności za status finansowy rodziny (Świąćicka 2002: 83–84).

59 Jak heroizm jest postawą duchową właściwą synowi, tak panowanie jest domeną ojca. Dlatego reprezentuje on dziedzinę nakazów i zakazów moralnych stawiających bariery instynktowości i tajemnej destrukcji (Cirlot 2000: 284).

Przekazywanie dziecku określonego systemu wartości, uświadamianie mu roli pracy w życiu człowieka opiera się na świadczeniu tego poprzez własną postawę, własne zachowanie. W surowej rzeczywistości północnorozyjskiej wsi nie ma miejsca na zabiegi edukacyjne polegające na rozmowach z dzieckiem, na tłumaczeniu mu świata, o czym wymownie świadczy nieco dłuższy fragment utworu *Плотницкие рассказы* Biełowa, w którym obrazowi przystosowania się dziecka do ciężkiej pracy na roli towarzyszy obraz ojca okazującego uczucia:

Отец меня только под озимое пахать выучил. Карюху запряг, меня к сохе поставил и говорит: „Вот тебе, Олеша, земля, вот соха. Ежели к обеду не спашешь полосу, приду – уши все до одного оборву”. И сам в деревню ушел, он тогда этот, нынешний, дом рубил. Я – велик ли еще – за соху-то снизу, сверху-то мал ростом. Но, милая, пошли-поехали! Карюха была умная, меня пахать учила (...) Полосу-то вспахал, да и чую, что весь выхохся, руки-ноги трясушка обняла, язык к небу присох. Лошадь остановилась сама. Я сел на землю да и пышкаю, как утопленник, воздух глоткой ловлю, а слезы из меня горохом катятся. Сижу да плачу. Не слышал, как отец подошел. Сел он рядом да тоже и заплакал. Голову руками зажал: „Ох, говорит, Олешка, Олешка”... (B, R: 141).

Językowymi wykładnikami troski o dziecko w przywołanym przykładzie są czasowniki opisujące zachowanie ojca: *заплакал, голову руками зажал* oraz nacechowany emocjonalnie język ojca (*Ох, Олешка, Олешка*). Uwagę zwraca stanowiąca przejaw ojcowskiej miłości wiara w możliwości dziecka, a także zaufanie do dziecka, któremu ojciec powierza odpowiedzialne zadania, co na poziomie językowym odzwierciedlają formy trybu rozkazującego *хозяйничай, посматривай за всем: – Сынок, ты тут хозяйничай, посматривай за всем, а я сбегаю в лес за свежим веником* (A, M: 250).

W rzeczywistości przedstawionej w twórczości rosyjskich pisarzy nurtu wiejskiego odnaleźć też można przeciwstawny do zaprezentowanego wyżej obrazu ojca wychowującego, troskliwego, stanowiącego wzór, wizerunek ojca, który nie odznacza się pracowitością, nie daje dobrego przykładu swym dzieciom: *Отец к делу их особо не приневоливал, да и сам, бывало, не переломится на работе. Все больше рассуждал да на печке зимой грелся, а летом не столько сено косил, сколько рыбу удил* (B, R: 139); jest egoistyczny, nie troszczy się o przyszłość swych dzieci: *Помню, мой тятка и давай Козонкова уговаривать, чтобы, значит, на паях подсеку в лесу рубить. Козонков ему говорит: „А на кой фур мне эта подсека? На мой век и прежних полос хватит. А ежели сыновья вырастут, так пусть сами и смекают. Я им не мальчик, об ихней доле заботиться”* (B, R: 140); nie podejmuje trudu wychowywania swoich synów, ucieka od odpowiedzialności, wszelkie zabiegi edukacyjne, nawet te związane z utrzymaniem dyscypliny pozostawia żonie:

...Такие, такие у меня дети. А отца ни во что не ставят. Да тот и сам не больно их строжит. Придет под мухой: „Ребята, давайте шалить”. Ляжет на пол: куча мала! Але кто проштрафился, проворовался, грозу надо дать – ему уж не дать. Глаза, как девица на выданье, опустит, со стыда весь сгорел, а то еще лучше: началась у матери выволочка – из избы вон. Дак с чего же такого отца будут уважать? Я, я за мужика в доме (А, Т-М: 531).

W zacytowanym powyżej fragmencie językowy obraz ojca kreowany jest także poprzez ukazanie postawy dzieci wobec ojca, który nie sprawdza się w roli opiekuna i wychowawcy. Taki ojciec nie stanowi dla dzieci autorytetu, dlatego nie liczą się z nim, z jego zdaniem, nie są z niego dumne: *отца ни во что не ставят*, nie darzą go należnym ojcu szacunkiem: *с чего же такого отца будут уважать?*

Z leksemem *отец* jest semantycznie związany rzeczownik **сын**, określający osobę płci męskiej w odniesieniu do jej rodziców: *Молодой мужчина, сын, наверно, взял Павла за плечи и повлек в кузов (Sz, R: 361), сын вообще-то каждое лето приезжает к ним сам, но нынче он был в заграничной командировке и не смог их навестить (R, D: 637), Было слышно, как в избе захлеб, горько плакал кто-то из сыновей: глядя на него, заплакал еще один, потом третий...* (B, P: 108).

Poza przymiotnikiem *родной*, wskazującym na biologiczne pokrewieństwo, *сын* w analizowanych tekstach jest określany mianem *пришей-пристебай*, który stanowi obelżywą podstandardową nazwę człowieka bezwartościowego: lenia, darmozjada, pochlebcę (БСПРР 495, 493): *Жалко, и грустно, и обидно, что родной сын – вроде уж не сын, а так-пришей-пристебай. Он давал сыну сальца, капусты... Выбирал получше. Молчал, скрепив сердце, не жаловался (Sz¹, B: 183).*

Dalekie od ideału postępowanie syna jest powodem zmartwienia rodziców, czego na płaszczyźnie językowej dowodzą w przytoczonym wyżej przykładzie wyrazy *жалко, грустно, обидно* w funkcji predykatu. Zachowanie syna bywa przyczyną wyczerpania fizycznego i psychicznego rodziców, co odzwierciedla potoczny czasownik *измаяться* – ‘zmordować się, zmęczyć się’, a także konstrukcja opisująca stan matki zmęczonej postawą syna – *жизни не рада стала*: *Матрена Васильевна вконец измаялась сыном. Жизни не рада стала (А, Т-М: 498).* Charakterystyczna dla językowego obrazu syna w analizowanych utworach jest postać syna nieobecnego, bezpowrotnie straconego, syna, który zginął na wojnie: *Мотьяка был ей как сын, даже, наверно, дороже, потому что больше теперь никого не было. Была дочь (сыновей, двух, убило на войне) (Sz, R: 334), сын, младший (старших побил на войне) (...) жил в городе (Sz¹, B: 183), старший сын ее тоже погиб на войне в 45-м году (Sz, R: 149).*

Informacja o tragicznej śmierci syna pojawia się w partiach narracyjnych, w komentarzu odautorskim, w charakterze wtrącenia, dodatkowej charakte-

rystyki bohatera, co na poziomie graficznym wyraża nawias. Można odnieść poprzez to wrażenie, że w rzeczywistości przedstawionej w analizowanych utworach śmierć syna to fakt na tyle spowszedniały, że przechodzi się nad nim do porządku dziennego.

W kategoriach osobistej tragedii rodzica, konkretnie matki, ukazana jest strata dziecka w utworze Szukszyna *На кладбище*:

Сынок у меня тут, – сказала она, глядя на ухоженную могилку. – Сынок... Спит. – Она молча поплакала, молча же вытерла концом платка слезы, вздохнула. Все это она проделала привычно, деловито... Видно, горе ее – давнее, стало постоянным, и она привыкла с ним жить (Sz, R: 389).

Smutek i ból po stracie ukochanej osoby można oswoić i nauczyć się z nim żyć: *горе ее – давнее, стало постоянным, и она привыкла с ним жить*, lecz nie można pogodzić się z przedwczesną śmiercią swojego dziecka, gdyż jest to sprzeczne z prawami natury: *Мне надо там лежать-то, мне, а не ему (...). Мне надо лежать там, а он бы приходил да сидел тут – мне бы и спокойней было. Куда лучше! Только... не нам это решать дадено, вот беда (Sz, R: 390).*

W odniesieniu do mężczyzn w podeszłym wieku najczęściej używaną nazwą pospolitą jest rzeczownik **старик**: *Старик полез наверх проверять крышу и потолок (B, R: 128)*, wraz z derywowanymi od niego wariantami słowotwórczymi, do których należy spieszczenie *старичок*, stanowiące wyraz aprobaty i czułości wobec przedstawicieli starszego pokolenia: *Стало ясно, что своими силами, без помощи хотя бы какого-нибудь старичка, с ремонтом не справиться (B, R: 131)*, a także pogardliwie nacechowany słowotwórczy wariant *старичонко* z nienormatywną podstandardową fleksją -o, zamiast -a (por. БТСРЯ 1260): *–Ты чего, Дарья? – спросил выглянувший из задних ворот старичонко Куров. – Приснилось, что ли, чего неладно? (B, P: 44)⁶⁰.*

Epitety określające leksem *старик* uwypuklają:

– sędziwy wiek mężczyzny – *древний* ‘wiekowy, leciwy’, w przytoczonym poniżej przykładzie ujemne nacechowanie tego określenia potęguje użycie w charakterze synonimu obelżywego podstandardowego wyrażenia *старый хрыч* ‘stary pryk/piernik/grzyb’ (БРПС II 713): *Вошли два древних старика, Фотей и Мина. Матвей с надеждой воззрится на них. Может, от них перепадет какая капля! Было время – кто в Заозерье не пил за его счет!*

Нет, старые хрычи начали отогреваться чаем (A, T: 344);

– osamotnienie spowodowane śmiercią małżonki – *овдовевший*: *Говорил – как всегда говорят овдовевшие старики. Ему, правда было горько,*

⁶⁰ Jak wynika z przytoczonego przykładu, wyrazy o nienormatywnej fleksji występują nie tylko w dialogach utrzymanych w konwencji prawdopodobieństwa językowego, lecz pojawiają się również w jednogłosowej narracji wydarzeniowej (por. Szymoniuk 1982: 71).

очень горько. Но все-таки он не думал о том, „как он теперь будет“ (...) Но прошло время, год прошел, и старику и впрямь стало невмозготу (...) Дико стало одному в большом доме (Sz¹, B: 183);

– zmniejszoną sprawność fizyczną i problemy ze zdrowiem – гнилой:

– Старик-то, спрашиваю, дома или ушел куда? – снова спросил я.

– А куды ему, гнилому, идти: вон на печь утянулся (B, R: 132);

– właściwą starym ludziom nieporadność, niedołążność – беспомощный:

– Оприютил, значит, беспомощного старика? (A, T-M: 494);

Mimo że wymienione epitety deprecjonują zaradność mężczyzn w podeszłym wieku, w innych przykładach na aktywność i sprawność fizyczną przedstawiciela starszego pokolenia wskazują związki syntaktyczne opisujące wykonywane przez niego czynności: надумал старик жениться (...) невесту присмотрел (Sz¹, B: 183), Старик помогал одинокой по хозяйству: снег зимой придет разгребет, дровишек наколет, метлу на черенок насадит, крышу на избе залатает (Sz¹, B: 185).

Старик w świetle analizowanego materiału językowego to doskonały partner do rozmowy, co podkreślają konstrukcje syntaktyczne z użyciem czasownika слушать: (...) старик слушал, он умел слушать, даже любил слушать. Слушал, кивал головой, иногда только удивлялся (Sz, R: 371), Старик с интересом слушал эту умную перепалку (Sz, R: 375). Rozmowa z mężczyzną w podeszłym wieku jest interesująca również ze względu na język, jakim posługują się przedstawiciele starszego pokolenia. W ich mowie występują słowa lub wyrażenia określane przymiotnikiem забытые, a także właściwym w mowie potocznej epitetem занятные w znaczeniu ‘ciekawe, zajmujące’: (...) я слушал, стараясь не перебивать и радуясь, когда старик произносил занятные, но забытые слова либо выражения (B, R: 138).

Synonimem nazwy старик w analizowanych utworach jest potoczny wyraz дед, pojawiający się zarówno w partiach narracyjnych, jak i w dialogach w charakterze zwrotu adresatywnego: Деду Гордею было за семьдесят (...). По ночам дед сторожил в мастерских, а днем от нечего делать бродил по деревне (R, D: 618), – Я слушаю, – сказал дед неопределенно (Sz, R: 375),

Мне, старику, деньги что есть, что нету, я на них, знаешь...

– Ладно, дед, ладно, – примирительно сказал Кузьма (R, D: 619).

W utworach Biełowa wyłączenie w partiach dialogowych występują podstawowe formy wołacza pochodnych od rzeczownika дед wyrazów дедко i дедушко: – А тебе, дедко, не надо такого лекарства? (B, P: 73), – Чего, дедушко? (B, P: 73).

W opozycji do leksemu старик stoi wyraz парень⁶¹, zgodnie z definicjami słownikowymi stanowiący potoczną nazwę mężczyzny, który osiągnął

61 Należy zaznaczyć, że rzeczownik парень w materiale językowym wyekscerpowanym z tekstów Biełowa pełni także funkcję zwrotu apelatywnego skierowanego do mężczyzny w wieku sędziwym (i w tym kontekście stanowi synonim zwrotu дедушко), np.:

dojrzałość, ale nie pozostaje w związku małżeńskim (СРЯ III 23, БТСРЯ 781): *Эту Ольгу Сереевну старик Глухов когда-то тайно любил. Тогда он был не старик, а молодой парень* (Sz¹, В: 185), – *Как это может так чтобы у него семьи не было? Что он парень семнадцати годов?* (Sz, КК: 445–446).

Poza akcentującym wiek przymiotnikiem *молодой* leksemowi *парень* towarzyszy dość szeroki wachlarz epitetów o zarówno pozytywnym (np.: *хороший, умный, неглупый, грамотный, бесстрашный, мировой*), jak i negatywnym nacechowaniu emocjonalnym (*отпетый, пьяный, мрачноватый*): *Ходит где-то хороший парень и не знает, что на него уж тут петля заготовлена* (R, D: 590), *Она считала, что он умный парень* (Sz, R: 335), *он и вправду был парень неглупый* (Sz, R: 349), – *Вот ты, парень грамотный* (В, R: 157), – *Я мировой все-таки парень был!* (Sz, R: 27), *мрачноватый, бесстрашный парень, шофер совхозный (...)* его мнение (...) уважали (Sz, R: 349), *Митька отпетый парень, и голова работает, как хороший сельсовет, все ему нипочем* (В, Р: 97).

W ostatnim z przytoczonych przykładów epitet *отпетый* występuje w znaczeniu ‘zuchwały, szalony’, przy czym ujemny ładunek emocjonalny zawarty w samym wyrazie został nieco zmodyfikowany przez kontekst, który sugeruje pewien podziw dla odwagi mężczyzny nim określanego i lekką aprobatę dla jego brawury.

3.5. Чудной ты с этой бородой⁶², czyli rzecz o męskiej urodzie

Zgodnie z obiegową opinią kobietę chcącą przypodobać się mężczyźnie obowiązuje dbałość o zewnętrzny wizerunek. Nienaganna, smukła sylwetka, uwodzicielski czar, powab i wdzięk pomagają „pięknej” usidlić „bestię” (por. Rejak 2002: 163–179). „Bestia” natomiast, jak to bestia, nie musi urzekać powierzchnością. Według starego porzekadła mężczyzna powinien być tylko trochę ładniejszy od diabła i to wystarczy, by wzbudzić zainteresowanie płci przeciwnej. Często powtarzamy, czasem nawet bez zastanowienia, że wygląd nie ma znaczenia. Czy rzeczywiście tak jest?

Веня (...) не был красавцем (маловат ростом, худой, белобрысый. И вдобавок хромой (...)) и когда ему напоминали об этом, – что не красавец, – Веню трясло от негодования (Sz¹, М: 65) – trudno o bardziej wymowny dowód na to, że każdy, bez względu na płeć, chciałby wyróżnić się atrakcyj-

– *Еремиха, а Еремиха!* – зовет Куров.

– *Чего, дедушко,* – отзывается та, придержививая теленка за шею.

– *Как чего, я с тобой сколь раз уже собираюсь поговорить.*

– *Да насчет чего, парень?*

– *Да дело у меня к тебе и претензия* (В, Р: 57).

62 Cytat pochodzi z utworu Rasputina *Живи и помни* (R, Р: 269).

nym wyglądem. Atrakcyjność jest bowiem cechą powszechnie cenioną: ma siłę przyciągania, interesuje pewną niezwykłością, zachęca, stanowi urozmaicenie, niespodziankę, rozrywkę. I odwrotnie – to, co nieatrakcyjne, nie wzbudza ciekawości i pożądanego zainteresowania (Karwatowska, Szpyra-Kozłowska 2010: 91).

W niniejszym podrozdziale przyjrzymy się bliżej występującym w utworach pisarzy nurtu wiejskiego środkom językowym opisującym fizyczność mężczyzny: jego wygląd, sposób poruszania się, zachowania. Na początek warto postawić pytanie: jakie cechy dominują w opisie męskiej powierzchowności?

Do szczegółów anatomicznych, poprzez które charakteryzowany jest mężczyzna w analizowanych tekstach, należy **sylwetka**. Do jej opisu służą najczęściej określające zarówno figurę, budowę ciała, jak i wzrost przymiotniki jakościowe wchodzące w związki nominalne z leksemem *мужчина* bądź jego synonimem (np.: *большой/маленький, огромный, громадный, представительный, худощавый, щуплый, (не)высокий*), ale pojawiają się też rzeczowniki odzwierciedlające męską fizjonomię (*громадина* – pot. 'olbrzym, kolos' [БРПС I 233]).

Wymienione środki językowe układają się w spolaryzowane grupy. Jedna z nich charakteryzuje sylwetkę postawną, masywną, wysoką: *Большой мужчина, не скрывая удивления, смотрел на старичка* (Sz, R: 244), *Огромный мужчина не оглянулся на заднее сиденье* (Sz, R: 241), *О-о! – застонал громадный мужчина* (Sz, R: 242), *представительный мужчина, полный, в светлом костюме* (Sz¹, M: 73), *кандидат наук, длинный, сосредоточенный очкарик* (Sz, R: 409), *Громадина с медалью качнул укоризненно головой* (Sz, R: 241). Druga grupa epitetów określa sylwetkę drobną, wątplą, szczupłą, niską: *Он – это учитель литературы, маленький, ехидный человек* (Sz¹, D: 165–166), *Маленький, подростковый ростик* (A, T-M: 525), *Сильченко, худощавый мужчина таких же примерно лет, что и Князев, – около сорока* (Sz, R: 372), *Щуплый учитель вырывался как мот, но руки у Шурыгина крепкие* (Sz¹, K: 94), przy czym znamienne jest tu raczej negatywne wartościowanie przy pomocy przymiotników (jak *маленький*, to i *ехидный*) oraz nacechowanych emocjonalnie formantów słowotwórczych (*маленький ростик*).

Na kolejną grupę epitetów składają się przymiotniki określające sylwetkę mężczyzny silnego, odznaczającego się fizyczną krzepą, zwinnego, rzutkiego, żwawego, o zgrabnych, płynnych, skoordynowanych ruchach, choć nierzadko przy tym przysadzistego i krępego: *Ловкий, жилистый мужичок, проворный* i siebie na уме (Sz, R: 406), *Товарищи его – два двоюродных брата, оба кряжистые* (A, N: 307). Pojawia się również w tej grupie wyrazów rzeczownik *силища* – augmentativum od leksemu *сила*, intensyfikujące fizyczną moc tkwiącą w ciele mężczyzny, do którego się odnosi: *Борька Шумилов, молодой мужик, силища – двухпудовкой крестился и справа и слева* (A, T: 339).

W opozycji do ciała sprawnego i harmonijnego postawiona została sylwetka zdeformowana przez wady postawy, upośledzona przez starość lub nieszczęśliwy wypadek. Rola epitetów w tym przypadku jest marginalna: *Наконец-то Настена могла разглядеть его: вся та же корявая, слегка вывернутая вправо фигура* (R, P: 267), *Лицо еще свежее, глаза умные, ясные, а осанки никакой* (Sz, R: 358). Wśród środków językowych na plan pierwszy wysuwają się natomiast czasowniki opisujące wady postawy, które pojawiły się na starość jako konsekwencja ciężkiej fizycznej pracy bądź pozostały jako ślady ran odniesionych na wojnie (*скособочить, покоситься, приволакивать*): *Павла жизнь скособочила* (Sz, R: 358), *Деду Гордею было за семьдесят, но старел он плохо. Правда, за последний год он почему-то покосился на один бок... (...)* *Кособочность деду Гордею, видно, мешала не сильно, потому что бегал он по-прежнему бодро* (R, D: 618), (...) *за последний год он стал сильнее приволакивать ногу, подбитую еще в первую германскую войну* (R, P: 287).

W analizowanych tekstach nierzadko powraca tematyka wojny i jej skutków, np. poprzez przywołanie inwalidów wojennych: *Матвей хмуро посмотрел на свои обрубки. Неужели он, Матвей, это только руки? (...)* *Были руки-ноги целы-человек. А теперь каждый сопляк свысока на него смотрит* (A, T: 345), *Ваня Пахомов самый веселый в палате был, хотя обеих ног не было. Всех утешал, всех на жизнь наставлял. А утром, как только объявили победу по радио, выбросился из окна (...)* *Пока война была держался, а из войны в мир переступить не мог. Не за чем. Ног то у него не было* (A, T-M: 524).

W pierwszym z przytoczonych przykładów przejście do mowy pozornie zależnej⁶³, czyli przyjęcie punktu widzenia niepełnosprawnego bohatera, sygnalizuje pytanie retoryczne *Неужели он, Матвей, это только руки?*, po którym w narracji pojawia się bolesne, aczkolwiek stereotypowe spostrzeżenie dotyczące pełni człowieczeństwa: *Были руки-ноги целы-человек*. Uwagę zwraca utarta grupa wyrazowa *руки-ноги*, mająca swe źródło w folklorze ludowym⁶⁴ i pozostająca poza normą forma *целы-человек*. Brak poczucia własnej wartości, spowodowany niską pozycją społeczną osób kalekich, oddaje

63 W swoich rozważaniach nad stylistyczną warstwą utworów Abramowa M. Szymoniuk zwraca uwagę na fakt, iż w tekstach tego autora najczęściej właśnie pytania retoryczne wprowadzają inny typ dwugłosowości, który można by nazwać mową pozornie nieautorską, a która jest faktycznie komentarzem autorskim. Prowadzący narrację przekazuje swoje wypowiedzi i sądy jednej z postaci fikcyjnych, przy czym głos narratora we fragmentach wartościujących, oceniających postawę bohaterów i stosunki społeczne świata przedstawionego, nie jest wyraźny, zwykle zlewa się z głosem postaci (Szymoniuk 1982: 60).

64 M. Szymoniuk wśród utartych grup wyrazowych w stylu folkloru ludowego, które można spotkać w twórczości pisarzy *dieriewienszczików* wymienia m.in.: *встречать-привечать, матушка-деревня, девица-молодица, ни приятности, ни чинности* (Szymoniuk 1982: 77).

fraza z ostatniego zdania: *каждый сопляк свысока на него смотрит*, którą można odbierać w sposób i dosłowny, i przenośny.

Podwójny sens czasowników wykorzystuje Abramow również w drugim z przywołanych fragmentów. *Держаться* – może odnosić się do wyglądu i określać sylwetkę (np. prawidłową, wyprostowaną: *Держался он прямо, откидывая при ходьбе голову назад* (R, P: 287)), ale też oznaczać niepoddawanie się przeciwnościom losu. Podobnie czasownik *переступить* – w metaforycznym sensie oznacza ‘przekroczyć’, w tym konkretnym przykładzie ‘z wojny do pokoju’ (*из войны в мир переступить*), natomiast dosłownie określa czynność, do wykonania której niezbędne są nogi – ‘przestąpić z nogi na nogę’.

Kolejnym istotnym elementem męskiego wyglądu, który opisują w analizowanych utworach pisarze nurtu wiejskiego, jest **twarz**. W jej charakterystyce niebagatelną rolę spełniają przymiotniki bądź imiesłowy przymiotnikowe będące epitetami leksemu *лицо*, wskazującymi na charakter mężczyzny: *он с темным, прокопченным солнцем лицом, на котором шевелятся неестественно белые брови, напоминает старого лесного ведуна* (A, T: 327), (...) *я представлял его иначе. Крупнее, шире в кости и, пожалуй, помоложе – без этих непроводоподобно белых бровей на худом, словно иссушенном жаром лице* (A, T: 320), *Я поразительно близко видел его лицо: широкое, в скулах, никакое не злое, несколько даже курносое...* (Sz, R: 405), *широкое, по-азиатски приплюснутое курносое лицо* (R, P: 267), *По большому двору шел Психопат – высокий, прямой, с лицом сильного, целеустремленного человека* (Sz, R: 401).

Nierzadko męska twarz, jej koloryt, cera opisywane są przez przymiotniki odnoszące się do leksemu *мужчина* (lub jego synonimów): *мужчина, бесцветный, курносый, стареющий хмырь* (Sz, R: 239), *Больше других орал Витька Кибяков, рябой, бледный* (Sz¹, S: 149), *розовощекий, не похожий ни на кого из деревенских мужиков мужчина* (R, D: 625).

Niektórzy mężczyźni w utworach Szukszyna swoją twarz traktują jak maskę, której, za pomocą odpowiedniej mimiki, wyuczonej miny, grymasu, mogą nadać pożądany bądź efektowny, w ich opinii, wygląd. Tak jest w opowiadaniu *Мнение*, którego akcja rozgrywa się w środowisku miejskim, w biurze:

Надел пиджак, поправил галстук, сложил губы трубочкой – привычка такая, эти губы трубочкой: вид сразу становится деловой, озабоченный и, что очень нравилось Конрашину в других, – вид человека, настолько погруженно в свои мысли, что уж и не замечались за собой некоторые мелкие странности вроде этой милой ребячьей привычки, какую он себе подобрал, – губы трубочкой, и, выйдя из кабинета, широко и свободно пошагал по коридору... (Sz, R: 307).

Najważniejsze w twarzy są **oczy**, charakteryzowane pod kątem wielkości (*большие*), kształtu (*круглые, глубоко посаженные, выпуклые*), barwy (*серые, синие, голубые, налитые кровью, потухшие*), skrywanych w nich emocji (*печальные, вредные, злые, насмешливые, [не]жениховские*), właściwości intelektu (*умные/безумные*). Na przykład: *Больше других орал Витька Кибяков (...) с большими печальными глазами. Даже когда он надрылся и, между прочим, оскорблял всех, глаза оставались печальными и умными* (Sz¹, S: 149), *большие, холодно глядящие глаза* (R, D: 600), *Вредные глаза!* (Sz¹, D: 165–166), *Такие, курносые, с круглыми глазами, попадая на курорт, чудом каким-то превозмогают врожденную робость, начинают сыпать шутками-прибаутками* (Sz, R: 239), *Глубоко посаженные глаза* (R, P: 267), (...) *обернувшись, [он] встречает насмешливые глаза Геннадия Ивановича* (R, D: 600), *он, опухший, с налитыми кровью глазами* (A, T: 342), *Аркадий вяло отвел ее руку, посмотрел на нее потухшими, отнюдь не жениховскими глазами (...) вышел не попрощавшись* (A, N: 312), *умные серые глаза* (A, M: 293).

Rzeczownik *глаза* pojawia się również w związkach syntaktycznych z czasownikami, przy czym dominują konstrukcje, w których przybiera on formę mianownika i pełni funkcję podmiotu w zdaniu: *глаза смотрели/глядели: глаза смотрели вызывающе и цепко* (R, P: 267), *За столом сидел прямо, умные серые глаза из-под густых, все еще черных бровей глядели твердо* (A, M: 293); *глаза светятся и смеются: Он – это учитель литературы, маленький, ехидный человек. Глаза, как у черта – светятся и смеются* (Sz¹, D: 165–166); *глаза горели/загорелись: глаза его (...) Горели ясным синим огнем* (Sz, R: 405), *глаза его загорелись веселым насмешливым огоньком; он стал нахально-снисходителен* (Sz, R: 372); *глаза полыхали, кричали: Синие глаза его прямо полыхали нетерпением, кричали прямо...* (Sz, R: 405); *глаза пугали: пугали его не эти тычки, а близкие, злые, какие-то даже безумные глаза молодого человека* (Sz, R: 383).

We frazach z predykatami nazywającymi czynność kierowania wzroku w określonym kierunku pojawiają się okoliczniki precyzujące sposób patrzenia, a zarazem wskazujące na pewne cechy charakteru, osobowości, emocjonalności mężczyzny o takim spojrzeniu: *глаза глядели твердо, смотрели вызывающе и цепко*. Uwagę zwracają czasowniki *кричать, смеяться*. Zwykle odnoszą się one do czynności przypisywanych człowiekowi, a w przywołanych przykładach na zasadzie metaforycznego przeniesienia⁶⁵ opisują „działania” oczu. Za sprawą takich związków werbalnych jak: *глаза светятся/горе-*

65 Warto zaznaczyć, że nie wszyscy badacze utożsamiają metaforę z przenoszeniem nazwy. Według M. Krapca *метафора* jest „operacją dokonywaną na myślach” (Krapiec 1985: 239). Rozpatrując istotę metafory, autor zaznacza, iż racją utworzenia metafory jest „swoiste podobieństwo „dynamiczne”, angażujące pośredniczenie ludzkiego poznania i ludzkich emocji”. „W poznaniu metafory pośredniczy ludzkie poznanie natury i kultury, w której funkcjonują określone paradygmaty. To człowiek jest tym poznawczo-emocjonalnym pośrednikiem. Reakcje czło-

ли/ загорелись/ полыхали oczy zyskują atrybuty obiektu będącego źródłem światła i ciepła (*глаза светятся, горели ясным синим огнем*), a zarazem, oczywiście za sprawą metafory, stanowią nośnik określonych emocji: *загорелись веселым насмешливым огоньком, полыхали нетерпением*.

Istotnym szczegółem twarzy mężczyzny jest również **nos**, który niejednokrotnie jest na tyle charakterystyczny, że czyni danego przedstawiciela płci brzydkiej niepowtarzalnym, jedynym w swoim rodzaju, nieporównywalnym z nikim, bądź upodabnia go do konkretnej znanej powszechnie postaci: *Он, может быть, и походил бы на американца, этот Кондрашин, если б нос его, вполне приличный нос, не заканчивался бы вдруг таким тамбовским лапоточком, а этот лапоточек еще и – совсем уж некстати – слегка розовел, хотя лицо Кондрашина было сытым и свежим* (Sz, R: 305), *Старик похож был на средневекового пирата с рисунка из детской книжки. Горбатый его нос еще во времена моего детства пугал и всегда наводил на нас, ребяташек, панику...* (B, R: 132).

Zarost opisywany jest przede wszystkim ze względu na kolor. Zwracają uwagę twarze zarośnięte, z brodą, z wąsami, które u palaczy rudzieją od tytoniu: *Наконец-то Настена могла разглядеть его (...) лицо, заросшее черной клочковатой бородой* (R, P: 267), *Беззубный Федор долго кашляет, топорщит рыжую от курева седину на усах* (B, P: 57), (...) *он был как раз на половине к седьмому десятку своих лет. Его усы (...) выцвели до ржавого цвета* (R, P: 287). Spotkać można też opisy dotyczące długości bądź kształtu wąsów lub brody, np.: *Его усы, молодецки закрученные вверх еще перед войной, теперь обвисли* (R, P: 287), *его (...) лицо, заросшее черной клочковатой бородой* (R, P: 267), *Седая и черная щетина густо утыкала подбородок* (B, R: 132) *весь заросший черной щетиной* (A, B: 143), (R, P: 290).

Ze względu na barwę charakteryzowane są również **włosy** bohaterów: *мужчина, потряхивая светлой большой головой (...) рубил дрова* (A, B: 142), *Было ему лет тридцать, крепкий, весь рыжий-рыжий, а глаза голубые* (Sz, R: 403).

W ostatnim przykładzie, zaczerpniętym z utworu Szukszyna, intensyfikacja opisywanej barwy owłosienia następuje poprzez charakterystyczne dla folkloru powtórzenie przymiotnika *рыжий-рыжий*, a także poprzez użycie zaimka określającego *весь*. *Рыжий* jest tytułowym bohaterem opowiadania, z którego pochodzi fragment opisujący osobliwe cechy charakteru, mentalności mężczyzn z rudymi włosami, co wiąże się z zakorzenionymi wśród mieszkańców wsi przesądami:

С тех пор я нет-нет ловлю себя на том, что присматриваюсь к рыжим: какой-то это особенный народ, со своей какой-то затаенной, серьезной глу-

бинкой в душе. Очень они мне нравятся. Не все, конечно, но вот такие вот – молчаливые, спокойные, настырные... Такого не враз сшибешь. И зубы ему не заговоришь – он свое сделает (Sz, R: 406).

Wbrew stereotypowym wyobrażeniom w analizowanym materiale kształt męskiej fryzury, jej ułożenie i długość odgrywa ważną rolę. Wskazują na to charakterystyki opisujące staranne uczesanie, fryzurę z gładko uczesanymi długimi włosami czy włosy ostrzyżone jak u aresztanta: *старательно зачесанные, только что не зализанные волосы* (A, T-M: 525), *Голову с гладко зачесанными длинными волосами Геннадий Иванович поворачивает медленно с достоинством, а повернув, поправляет ее так, чтобы она сидела красиво* (R, D: 600), *Во главе стола сидел он – Максим, похудевший, почерневший, с коротко подстриженной, как у арестанта, головой* (R, P: 269). Fryzura może również odzwierciedlać lub podkreślać określoną cechę charakteru bohatera: *Козонков был сухожильный старик с бойкими глазами, волосы тоже какие-то бойкие, торчали из-под бойкой же шапки* (B, R: 137).

Niebagatelną rolę odgrywa w przypadku mężczyzn gęstość włosów⁶⁶. Łysina czy nieco przeredzone owłosienie to istotny szczegół wyglądu bohaterów analizowanych utworów: *я представлял его иначе (...) без этих залысин в мягких волосах...* (A, T: 320), *в меру поленький гражданин, голубоглазый, слегка лысеющий, с надменным, несколько даже брезгливым выражением на лице* (Sz, R: 304).

Podstawowe elementy męskiej garderoby w analizowanych tekstach podzielić można na ubrania, które noszą mieszkańcy wsi, oraz te, które składają się na wygląd nietypowy dla tego środowiska, określanej epitetami *нездешний* (Sz, R: 372), *городской* (R, D: 584).

Mężczyzn związanych z wsią wyróżnia przede wszystkim obuwie: **кирзовые/резиновые сапоги** bądź charakterystyczne dla obszaru Syberii **валенки**: (...) *на ярком, до стеклянности чистом ковре его поношенные, изрядно запылившись в дороге кирзовые сапоги сорок второго размера выглядят гусеницами трактора, на котором заехали в цветник* (R, D: 599), *Товарищи его – два двоюродных брата (...) в одинаковых ватных пиджаках до колена, в резиновых сапогах с прямыми голенищами* (A, N: 307); *На крыльцо вышел хозяин (...) в овчином полушубке внакидку, в низких валенках* (A, O: 208)⁶⁷.

66 Mężczyzna obok aparycji oceniany jest głównie za owłosienie, które może być nazbyt bujne lub, i stan ów wywołuje najczęściej emocji, może wystąpić jego brak. Zarówno nadmierne owłosienie, jak i łysina bywają przyczyną męskich kompleksów, co znajduje potwierdzenie w języku, np.: *owłosiony jak маля/як wilkołак, czupryna, szopa* – w przypadku włosów zbyt bujnych – oraz *pióra, łysol, pała, glaca, świeцқа czacha* – w odniesieniu do włosów rzadkich lub ich braku (Karwatowska, Szypra-Kozłowska 2010: 99–100).

67 Podobnie jak u kobiet (por. s. 70–72) strój i obuwie mężczyzn przystosowane jest do życia i pracy na wsi.

W przywołanych cytatach pojawiają się nazwy wierzchniego okrycia noszonego na wsi, do których należą: **ватный пиджак** – ‘rodzaj kurtki ocieplonej watą’ oraz **овчинный полушубок** – ‘półkożuszek z owczej skóry’. **Плащ** natomiast jako rodzaj wierzchniego okrycia oraz nakrycie głowy, jakim jest **шляпа**, występują jedynie w opisie mężczyzn z miasta: *По больничному двору шел Психопат (...) не нем какой-то длинный нелепый плащ и кожаная шляпа* (Sz, R: 401), *Перед Князевым стояла какая-то шляпа и тоже выказывала большой интерес к езде на пони.*

– *Во, во, что делают!.. – говорил негромко мужчина в шляпе* (Sz, R: 378).

Zdarza się, że na zasadzie metonimicznej relacji przyległości nazwa przedmiotu zastępuje nazwę jego użytkownika⁶⁸, i, tak jak w przywołanym przykładzie, mężczyzna noszący kapelusz określany jest mianem *шляпа*.

Nietypowymi akcesoriami męskiego stroju, składającymi się na *нездешний* wygląd, są krawaty i spinki do mankietów: *Сильченко посмотрел на Князева, отметил его нездешний облик – галстук, запонки с желтыми кружочками* (Sz, R: 372).

W nielicznych opisach pojawia się charakterystyczna dla męskiego wizerunku **рубаша/рубашка**, np.: (...) *он, в белой распушенной рубашке...* (A, T: 327). W opowiadaniu Szukszyna *Привет Сивому* występują epitety uwypuklające dziwaczność, nietypowość (*несмыслимая, цветастая, тропическая рубашка*) tego elementu męskiej garderoby oraz odnosząca się do osoby noszącej owo ubranie, pejoratywnie nacechowana, podstandardowa nazwa *бугай*, która stanowi pogardliwe określenie mężczyzny postawnego, dobrze zbudowanego, silnego (БТСРЯ 100): (...) *на диване, где он вчера еще вольно полулежал, весьма тоже вольно полулежал здоровый бугай в несмыслимой рубашке, сытый, даже какой-то светлый от сытости* (Sz, R: 411), *Бугай в цветастой рубашке сел на диване и несколько насмешливо, несколько снисходительно смотрел на длинного опрятного кандидата* (Sz, R: 411), *бугай в тропической рубашке* (Sz, R: 412).

Wygląd zewnętrzny mężczyzny opisywany jest również poprzez porównanie go z jakimś innym obiektem. W porównaniach takich znajdują odbicie określone wyobrażenia o pięknie i brzydocie, a także potoczne obserwacje dotyczące otaczającej rzeczywistości (Pajdzińska 1991: 22). Z racji tego, że akcja analizowanych utworów osadzona jest głównie w realiach wiejskich, w bez-

68 W metonimii „rzeczy wynalezione są określane według ich wynalazców, poddani według władców itd., ogólnie: zamiast jednego rzeczownika umieszcza się inny, pozostający z nim w realnej zależności, np. czytać Tolkiена, пustoszyć kraj żełазем” (Lichański 1996: 41). *Metonimia* różni się od metafory tym, że nie zachodzi tu odwzorowanie pomiędzy dwiema różnymi domenami, a odwzorowanie wewnątrz domeny. *Metonimia* opiera się zatem na stworzeniu pewnego rodzaju relacji między obiektami w ramach jednej struktury pojęciowej (Tabakowska 2001a: 92). Zdaniem J.R. Taylora metonimia pomaga nam lepiej zrozumieć pewne pojęcia oraz wpływa na uproszczenie komunikacji. Zasadniczo metonimia polega więc na uwypukleniu wyrazistych cech danego pojęcia (Taylor 2002: 606).

pośrednim otoczeniu przyrody, nierzadko w bliskim z nią zespoleniu, dochodzi do konfrontacji pewnych fizycznych cech z obiektami świata natury: *Он был свеж и бодр, как утренний лес* (A, T: 330), *Сухое, загоревшее лицо его с белыми бровями пылает, как сосна* (A, T: 328), *Нос торчал у Смолина не прямо, а в правую сторону, без всякой симметрии разделял два синих словно апрельская капель, глаза* (B, R: 132).

Na koniec warto zastanowić się nad wykładnikami językowego obrazu męskiej atrakcyjności, jakie można odnaleźć w badanym materiale. Należy do nich:

1. Silne i dobrze zbudowane ciało: *Кайгородов, крепкий красивый мужик, пожал руку гостя* (Sz, R: 363), *Солдаты ценили его за силушку – коренастый, жилистый, крепкий* (R, P: 253).

Dodatknie wartościowanie męskiej krzepy podkreśla w cytowanych fragmentach równoległe użycie epitetów *крепкий красивый*⁶⁹ oraz użycie czasownika *ценить*.

2. Dobry wygląd (młodszy niż wskazuje na to wiek): *Павел Антонович (...) выглядел еще молодым. За столом сидел прямо, умные серые глаза из-под густых, все еще черных бровей глядели твердо* (A, M: 293).

Ważną funkcję w afirmacji wyglądu spełniają niosące z sobą ujemny ładunek emocjonalny pytania retoryczne, które pojawiają się w jednym z przykładów: (...) *как он уверяет городской женщине, зачем господи?! Что там высматривать-то? Длинный, носатый, весь в морщинах раньше времени...* (Sz, R: 347). Wyraźnie pobrzmiewa w nich ton pogardy i lekceważenia dla mężczyzny niemieszczącego się w ogólnie przyjętym kanonie piękna, a zatem niezdołnego przyciągnąć uwagi kobiety. Wygląd mężczyzny zniszczonego pracą w obozie też nie budzi akceptacji: *Из лагеря вернулся, никто глядеть-то на него не хотел – старый да страшный* (A, T: 218–219).

Należy zaznaczyć, że ideał męskiej urody w twórczości *dieriewienszcików* naszkicowany został w sposób ogólny. Nie ma w nim typowej dla kobiet zyczeniowości. W obrazie mieszkańców wsi dominuje uroda raczej pospolita i brak dbałości o powierzchowność. Nieco bardziej szczegółowy opis wyglądu mężczyzny uznawanego za ideał odnaleźć możemy jedynie w charakterystyce zewnętrznej jednego z bohaterów Abramowa:

Аркадий – жених Зины – выгодно отличался от своих товарищей. Это был высокий белокурый парень, явно смахивающий на того красавца тракториста, каким нередко изображают его в кино: светлый взлохмаченный чуб во весь лоб, коротенький засаленный ватник нараспашку и щеголеватые сапоги. У него и характер был под стать озорному киногерою (...) весело рассмеялся, показывая белые крепкие зубы (A, N: 307).

69 Nie zawsze przymiotnik *красивый* określa ideał męskiej urody. Użyty jako epitet leksemu *лицо* występuje w towarzystwie deprecjonującego mężczyzn przymiotnika *не мужской: роста он маленького, с красивым немужским лицом* (R, D: 600).

3.6. Uczucia i emocje mężczyzn

Obraz człowieka rekonstruować można na bazie danych pochodzących z różnorodnych dziedzin wiedzy humanistycznej. Najbardziej wielowymiarowa, a zarazem zagadkowa wydaje się sfera uczuć, pozwalająca wnikać w świat wewnętrzny człowieka. Analiza psychologicznych przejawów stanów emocjonalnych, znajdujących odzwierciedlenie w języku jako systemie znaków, stanowi jedno z najistotniejszych źródeł kulturologicznych informacji o językowym obrazie świata nosicieli języka oraz o ich świadomości (Петровых 2002: 207–217).

Uczucia i emocje są przedmiotem żywego zainteresowania językoznawców od wielu lat. Wśród polskich opracowań poświęconych tej tematyce wymienić należy prace A. Wierzbickiej (1971b, 1992), Iwony Nowakowskiej-Kempny (1986, 1995, 2000), Małgorzaty Borek (1999), A. Pajdzińskiej (1999), J. Puzyniny (2000). Na gruncie rosyjskim jako jedna z pierwszych prób leksykograficznego opisu znaczeń wyrazów oznaczających uczucia podjęła L. Jordanskaja (1972). Ważne miejsce w tej dziedzinie zajmują również rozprawy naukowe J.D. Apresjana (1994) oraz Kristiny O. Pogosowej (Погосова 2006, 2007).

„Uczucie to jest coś, co się czuje – a nie coś, co się przeżywa w słowach. W słowach można zapisać myśli – nie można zapisać w słowach uczuć. Myśl jest czymś, co ma strukturę dającą się odtworzyć słowami. Uczucie z natury rzeczy jest pozbawione struktury, a więc niewyraźne” – twierdzi A. Wierzbicka, podkreślając niedefiniowalność uczuć w ścisłym tego słowa znaczeniu (Wierzbicka 1971b: 30).

W pracach I. Nowakowskiej-Kempny odnaleźć można podział⁷⁰ na uczucia o charakterze zdarzeniowym (afekty), tj. *złość*, *zaskoczenie*, oraz uczucia noszące cechy dyspozycji psychicznych, do których zalicza się usposobienia (*niewesołe*, *pogodne*), nastroje (*smutku*, *radości*), a także uczucia-postawy (*nienchęć*, *fascynacja*, *przyjaźń*)⁷¹ (Nowakowska-Kempna 1986, 1995).

Według J. Puzyniny ogólnie można opisać uczucia jako „przeżycia lub stany psychiczne czy też psychofizyczne, stanowiące pewien typ reakcji na bodźce zewnętrzne i/lub wewnętrzne (fizyczne, psychiczne lub duchowe),

⁷⁰ Warto zaznaczyć, że jest to podział funkcjonujący w pracach językoznawczych. Psychologowie, w zależności od typu potrzeb, na jakie uczucia stanowią reakcje, rozgraniczają *uczucia niższe* (gniew, tkliwość) od *uczuć wyższych* (tj. przyjaźń, wdzięczność) (Mądrzycki 1977: 25), zaś ze względu na czas trwania wyróżniają: krótkotrwałe *afekty*, *nastroje o średnim czasie trwania* i *długotrwałe uczucia* (Szewczuk 1990: 488).

⁷¹ Zdaniem J. Puzyniny wiele stanów wewnętrznych, nazywanych przez I. Nowakowską-Kempną uczuciami, nie sposób w języku ogólnym określić leksemem *uczucie*, np. nie mówi się o *uczuciu baranienia* czy *osłupienia*, *uczuciu depresji*, *kłopotu*. *Baranienie*, *osłupienie*, *depresja*, *kłopot* nie wykazują również łączliwości z czasownikami oznaczającymi czucie (Puzynina 2000: 11).

a przejawiające się zazwyczaj wyrazem twarzy, gestami i/lub określonymi stanami fizjologicznymi i zachowaniami”. Badaczka rezerwuje termin *uczucia* zarówno do określania krótkotrwałych przeżyć typu *zaskoczenia*, jak i długotrwałych stanów wewnętrznych – *miłości* czy też *sympatii*. *Emocje*, jej zdaniem, są pojęciem węższym niż *uczucia*, o czym świadczy niemożność użycia tego leksemu z dopełniaczem konkretyzującym: o ile możliwa jest wypowiedź: opanowało mnie *uczucie gniewu*, nie możemy powiedzieć *emocja gniewu*. Ponadto, jak zauważa badaczka, *emocje* nie mają też takiego zakresu określeń metaforycznych jak *uczucia* – *nie opanowują, nie płoną, nie rozpalają się* (Puzynina 2000: 12).

Emocje od uczuć odróżnia również N.M. Pietrowych. Uważa on *uczucia* za stan emocjonalny równy ogółowi emocji przeżywanych przez jednostkę w określonym czasie. *Emocje* charakteryzuje, według niego, rozmieszczenie w czasie i skierowanie na konkretny obiekt. Przy analizie fragmentu emocjonalnego świata człowieka badacz zwraca uwagę na lingwistyczną interpretację emocji, którą rozumie jako subiektywne, oceniające ustosunkowanie się jednostki do otaczających ją przedmiotów czy też zjawisk (Петровых 2002: 207–217).

K.O. Pogosowa (2006, 2007) w swoich pracach poświęconych werbalizacji uczuć w rosyjskim i angielskim językowym obrazie świata posługuje się wyłącznie terminem *emocje*. Zakładając istnienie świata (obiektu) i człowieka (subiektu), wyposażonego w zdolność odzwierciedlenia owego świata, badaczka przypisuje emocjom rolę pośrednika pomiędzy światem i jego interpretacją zawartą w języku człowieka. To emocje, według niej, regulują proces odbicia w języku rzeczywistości pozajęzykowej, pomagają wyeksplikować to, co dla człowieka najistotniejsze i niezbędne. Zwerbalizowana emocja stanowi nazwę pojęcia emocji, ponieważ w jednostkach języka zakodowany jest specyficzny dla danego indywiduum, czy też całej społeczności, sposób doświadczania świata, jego oceniająca kategoryzacja i konceptualizacja. Leksem zatem to najistotniejszy środek werbalnego oddania pojęcia (Погосова 2006: 36).

Zdaniem J.D. Apresjana w pełnym portrecie takiego pojęcia jak *uczucie* powinno się znaleźć sześć następujących po sobie faz: 1. początek emocji z fizyczną percepcją i umysłową kontemplacją (przyczyny emocji); 2. ocena racjonalna czynnika powodującego emocję; 3. uczucie właściwe, czyli „stan duszy” z zabarwieniem przyjemnym/przykrym; 4. pragnienie przedłużenia/zaprzestania trwania bodźca; 5. fizjologiczna, niekontrolowana reakcja ciała na bodziec, łącząca się ze słownictwem wyrażającym zewnętrzne objawy uczuć⁷²; 6. kontrolowane reakcje fizyczne lub werbalne eksperierencera na uczucie, np.: *wycofywanie się ze strachu, wyskakiwanie do przodu w gniewie, wykrzykiwanie z radości*. Badacz przyjmuje, że doświadczanie uczucia obejmuje sześć podsta-

⁷² Uczuciom i ich objawom w aspekcie semantyki leksykalnej poświęcone jest opracowanie E. Jędrzejko i I. Nowakowskiej-Kempny (Jędrzejko, Nowakowska-Kempna 1985: 81–90).

wowych systemów, z których każdy posiada swój wykładnik językowy: *odczuwać* – dla percepcji, *robić* – dla czynności ciała, *myśleć* – dla intelektu, *czuć* – dla emocji, *chcieć* – dla aktu woli oraz *mówić* – dla mowy (Apresjan 1994: 6–8).

Biorąc pod uwagę język odzwierciedlony w utworach pisarzy nurtu wiejskiego, najsilniej eksponowanymi uczuciami, będącymi udziałem mężczyzn, są *strach* i *wstyd*, traktowane przez badaczy kultury jako pierwotne, podstawowe regulatory zachowań społecznych. „W najwcześniejszych stadiach istnienia społeczności ludzkiej – pisze J. Łotman – potrzebny jej był mechanizm organizujący, odmienny od mechanizmów istniejących w świecie zwierzęcym. Fakt, że mechanizm strachu świat zwierzęcy zna doskonale, oraz fakt, że wstyd stanowi zjawisko specyficznie ludzkie, sprawiły, że zwłaszcza wstyd legł u podstaw regulowania pierwszych – już kulturowych zachowań” (Łotman 1975: 203).

Z punktu widzenia semantyki języka, jak dowodzi E. Jędrzejko, *strach* jest bardziej pierwotny semicznie, ponieważ stanowi składnik definicji: *wstyd* – *to bojaźń gańby* (tego, co naganne / co budzi naganę otoczenia / co może spowodować złe następstwa). Ponadto, zauważa badaczka, w interpretacjach kulturowych strach przed wstydem, owa *bojaźń gańby*, to jedyny strach „niehańbiący”, gdyż generalnie szacunkiem zawsze darzono bohaterów, ludzi nieustraszonych, podczas gdy tchórzostwa należało się wstydzić (Jędrzejko 2000b: 70).

3.6.1. Mężczyzna lękiem podszyty

Według analizy semantycznej przeprowadzonej przez K.O. Pogosową konceptualne pole STRACHU w języku rosyjskim prezentuje się następująco: *страх* – *ужас* – *ужасть* – *жуть* – *страсть* – *паника* – *боязнь* – *фобия* – *испуг* – *перепуг* – *опасение* – *опаска* – *тревога*. *Страх* w swoim szeregu jest dominantą owego pola (Погосова 2007: 19). W *Słowniku synonimów języka rosyjskiego* jako wyrazy o podobnym znaczeniu odnaleźć można rzeczowniki: *боязнь*, *жуть*, *ужас*, *страсть*, *опасение*, *опаска* (ССРЯ I 510).

W analizowanym przez nas materiale językowym konceptualne pole STRACHU współtworzą leksemy *страх*, *тревога*, *ужас*, *боязнь*, *беспокойство*, co ilustrują następujące przykłady:

Кузьма со страхом думал о том, что сейчас он снова должен будет просить деньги. Он не был к этому готов. Он боялся города, не хотел в него (R, D: 671), *Иван Африканович теперь ясно ощутил, в какую попал беду, и его охватил новый, ровный и постоянный страх* (B, P: 121), *А что там-то, на той-то стороне? Может, и нет ничего, одна чернота, одна пустота. Иван Африканович раньше никогда не боялся смерти ...Теперь же он вдруг ощутил страх перед смертью, и в отчаянии приходили обрывочные жестокие мысли: „Нет, ничего, наверно, там нету.*

Ничего, все уйдет, все кончится..." (В, Р: 121), *Суеверный страх напал на Матвея. А что, если и в самом деле зверье мстит ему?* (А, Т: 343), (...) *чем ближе он подходил к дому Исакова, тем все меньше и меньше оставалось у него мужества. Проклятый, безотчетный страх, старые сомнения в своей правоте, тревога за свое будущее, за будущее семьи – все это удушьем навалилось на него* (А, О: 222), *Ивана охватил настоящий страх* (Sz, R: 456);

Чтобы перебить в себе подступающую тревогу, Кузьма закурил (R, D: 670), *ее сердце (...) стучало отчетливо и близко (...) наполняя его неясной, болезненной тревогой. Она, тревога эта, все прибывала и прибывала, и оттого что он не знал, к чему она относилась и что предвещала, было еще беспокойней* (R, P: 273), *в глазах его стояла серьезная мольба и тревога* (Sz, R: 368), *Иван Африканович почувствовал, как где-то под ложечкой сладко, как в юности перед дракой, защемилась тревога* (В, Р: 87);

Его охватывает ужас перед этим мужчиной (...) раньше Веня часто злился на людей, но не боялся их, теперь он вдруг с ужасом понял, что они бывают страшные (Sz, M: 75);

Он боялся ехать на фронт, но больше этой боязни были обида и злость на все то, что возвращало его обратно на войну, не дав побыть дома (R, P: 254);

Филипп ощутил нестерпимую боль в груди. Охватило беспокойство: что-то он должен сделать? (...) И беспокойство все больше овладевало им, а он не трогался с места, и от этого становилось вовсе не по себе (Sz, R: 358).

Z przytoczonych przykładów wynika, iż rzeczowniki denotujące strach przede wszystkim tworzą połączenia z czasownikami, wnoszącymi do struktury semantycznej znaczenie inchoatywne: *охватывать, прибывать, наполнять, подступать*. Czasownik *нападать* przymiennie oznaczający działania, których obiektem jest druga osoba i których ona nie chce, niesie ze sobą informację, że strach powstaje w mężczyźnie wbrew jego woli.

Warto zwrócić również uwagę na określające uczucie strachu epitety uwypuklające:

- jego instynktowny, niezależny od woli, czasami irracjonalny charakter: *неясная тревога, безотчетный, суеверный страх*;
- jego negatywny wpływ na stan zdrowia człowieka i związane z tym negatywne wartościowanie: *болезненная тревога, проклятый страх*;
- jego zmienność w czasie i zmienność intensywności: *новый, ровный, постоянный, настоящий страх*.

Stany wewnętrzne człowieka często opisywane są poprzez odwoływanie się do jego wyglądu, gestów, zachowań, mimiki, doznań fizycznych (por. Pajdzińska 1999: 96–97, Apresjan 1994: 6–8). Wywołane przez uczucie strachu

zmiany w ciele mężczyzny utrwalone w jednostkach językowych analizowanych utworów dotyczą:

1. Odbiegającego od normy funkcjonowania bądź niezwykłego wyglądu jakiejś części organizmu mężczyzny, odnośnie do:

a) motoryki: У Сашки подкосились ноги: он решил, что что-то случилось с детьми (Sz, R: 212), Ивана Африкановича прошибло цыганским потом, руки-ноги затряслись, подошел к Пятаку. Слушает, а Пятак храпит в две ноты, сразу отлегло (В, Р: 75), Конечно, в деревне хватятся мужика. Дня через два пойдут искать. Иголку в стогу искать. Километров на двадцать ушел, не меньше, где найдешь? (...) У Ивана Африкановича прошел по спине озноб, на лбу выступил холодный пот (В, Р: 119), Я к Таньке, понимаешь, подсел, коленки от страха трясутся (...) сам весь от страха дрожу, хуже всякой войны (В, R: 158), Сижу на корье, за веревку держусь, а у самого сердце в пятку ушло, чует моя душа, что неладно дело кончится (В, Р: 98), Я стоял у барьера, замерев от почтения, тревоги и страха (...) Сердце как бы ушло в пятку... (В, R: 129), Руки и ноги будто отнялись, а сердце в груди готово ребро выломать, вот стучает на весь белый свет (В, R: 157)⁷³;

b) rozmiaru i koloru oczu: Он увидел его глаза – большие, белые от ужаса. (...) Он был бледный (Sz, M: 78)⁷⁴, Маленькие глазки Малафейкина округлились от удивления и даже, как показалось Мишке, испугались (Sz, R: 270).

2. Zakłócenia funkcjonowania jakiejś części organizmu: Он боялся заговорить с ней, боялся, что, скажи он хоть слово, произойдет что-нибудь нехорошее, что потом не поправит. Молчать было тоже не в состоянии. У него опять разболелась голова, и острые, тукающие удары били в висок, заставляя его ждать их и бояться (R, D: 597), Саша даже не смог от испуга крикнуть (Sz, R: 212).

3. Przerwy w funkcjonowaniu jakiejś części organizmu: У Ивана Африкановича обмерло сердце, когда Митька развязывал полотенце: Пятак и правда лежал на лавке и не шевелился. А Митька говорит: „Вон за милицией подвода ушла” (В, Р: 75).

I wreszcie kwestia istotna dla prowadzonych badań: czego boją się bohaterowie analizowanych utworów? Towarzyszy im odwieczny ludzki strach przed nieuchronną śmiercią, groźną przyrodą, niebezpieczeństwem, jakie niesie z sobą wojna i konieczność wyjazdu na front: он вдруг ощутил страх перед смертью, и в отчаянии приходили обрывочные жесткие мысли

⁷³ W przytoczonych przykładach obok konkretnego przedstawienia doznań fizycznych towarzyszących uczuciu strachu (trzęsące się ręce, uginające się nogi, drżące ciało, pocenie się, dreszcze) uwagę zwracają metaforyczne opisy serca, które „idzie w pięty” albo „wyłamuje żebra”.

⁷⁴ Biel to metafora, kolor przerażenia, bo oczy w rzeczywistości zachowują swoją naturalną barwę.

(B, P: 121); Кузьма понимал, что погода не может оставаться спокойной, когда они с Марией попали в такую кутерьму, но ветер задувал с такой силой, что Кузьма испугался, не придется ли ему еще хуже (R, D: 670–671), Иван Африканович забеспокоился, место было чужое. Под ногами захлопала вода, везде лежали и гнили упавшие деревья, скользкие, обросшие мхом, с еще крепкими острыми сучками под этим мхом (B, P: 117); Он боялся ехать на фронт (R, P: 254).

Bohaterowie analizowanych utworów boją się tego, co nowe, nieznanie i inne: Он боялся города, не хотел в него (R, D: 671), Кузьма ездит редко и всякий раз чувствует себя в дороге беспокойно, будто он потерял все, что у него в жизни было, и теперь ищет другое, но неизвестно еще, найдет или нет. (...) он знает, что надо ехать, и все-таки ехать боится (R, D: 598).

Odczuwają lęk przed kobietą, przed brakiem akceptacji z jej strony, przed tym, że się nie sprawdzą jako mężczyźni: (...) он любит Майю и боится сближения с ней. Боится ответственности, несвободы, боится, что не будет с ней сильным и деятельным и его будущее накроется (Sz, R: 290). Boją się nieudanego związku: (...) боюсь, что она такая же вроде твоей жены. Попаду, боюсь, с ней. Это ж на нее только и надо будет работать: чтоб ей интересно жить было, весело, разнообразно... Ну, в общем, все мои замыслы побоку, а только ублажай ее (Sz, R: 290).

W opozycji do stanów grozy, lęku, niepewności pojawiają się stany wyciszenia, uspokojenia, radości przeżywane w kontakcie z przyrodą. Wówczas przestrzeń⁷⁵ wyraźnie dostraja się do stanu ducha bohaterów, jest również spokojna, cicha, jasna, a nawet słoneczna:

Катерина провела ладонью по жесткой щеке Ивана Африкановича, но он уже спал, а она слышала, как сильно и ровно билось мужнино успокоившееся сердце.

Прошедшая ночь была светла и спокойна. Реку заволокло белое молоко тумана, а поле и деревня виднелись далеко-далеко. Дергач замолк, опять стало совсем тихо (B, P: 61),

Здесь, у озера, нечаянно пришел к Ивану Африкановичу ровный душевный покой (...) Было тихо, свежо, солнечно (B, P: 125).

W ostatnim z przytoczonych przykładów znamienne jest, że wewnętrzny spokój odzyskuje bohater utworu Biełowa właśnie na łonie natury, na brzegu jeziora, w zespoleniu z otaczającą go przyrodą. Według Aleksandra Wawrzyńczaka w tym przypadku duchowa więź człowieka z przyrodą ma wyraźnie mistyczny charakter. Życie zgodne z biologicznym rytmem wyznaczanym przez

⁷⁵ Interesująco na temat dostrajania się całej przestrzeni wokół człowieka (zarówno bliższej przestrzeni – *orbis interior*, jak i dalszej – *exterior*) do jego stanu psychicznego w językowym obrazie świata Władysława Orkana pisze J. Kobylińska (Kobylińska 1997: 99–100).

naturę, traktowanie przyrody z pietyzmem i religijną pokorą, to ze strony Iwana Afrykanowicza wyraz wewnętrznej potrzeby obcowania z Absolutem, której nie sposób było zaspokoić w realiach ateistycznego systemu totalitarnego (Wawrzyńczak 2005: 79).

Obcowanie z przyrodą i poddanie się jej prawom rodzi transcendentną więź bohatera z naturą, sprawia, że Iwan Afrykanowicz osiąga stan podobny do nirwany: traci poczucie czasu, ma głowę wolną od wszelkich myśli. Poczucie zespolenia z przyrodą i wsią przynosi bohaterowi ukojenie, stąd porównanie do dziecka:

Иван Африканович долго ходил по студеным от наста полям. Ноги сами несли его, и он перестал ощущать сам себя, слился со снегом и солнцем, с голубым, безнадежно далеким небом, со всеми запахами и звуками предвечной весны.

Все было студено, солнечно, широко. (...) Иван Африканович шел и шел по первичному насту, и время остановилось для него. Он ничего не думал, точь-в-точь, как тот, кто лежал в люльке и улыбался, для которого еще не существовало разницы между явью и сном.

И для обоих сейчас не было ни конца, ни начала (B, P: 39).

W harmonii z prawami natury pozostaje również staruszek z opowiadania Szukszyna *Земляки*, przy czym w jego przypadku więź z przyrodą wyzwala radość:

До обеда, как трава совсем обосхла, старик косил. Солнце поджигало; на голову точно горячий блин положили.

– Слава богу! – сказал старик, глядя на выкошенную плешину: охватил изрядно. На душе было радостно (Sz, R: 125).

W odróżnieniu od Iwana Afrykanowicza, który stapiając się z otaczającą go przyrodą doświadcza stanu oderwania od rzeczywistości, bohater utworu Szukszyna jest świadomy swej wewnętrznej harmonii, mającej swe źródło w bezpośrednim kontakcie z naturą, co znajduje wyraz w przepełnionych wdzięcznością wykrzyknikach – zwrotach do Boga: *Слава богу!, Господи, как хорошо!: Хорошо! Господи, как хорошо!.. Редко бывает человеку хорошо, чтобы он знал: вот – хорошо. Это когда нам плохо, мы думаем: „А где-то кому-то хорошо”. „А когда нам хорошо, мы не думаем: А где-то кому-то плохо”. Хорошо нам, и все (Sz, R: 125).*

3.6.2. Kiedy mężczyźni jest wstyd?

Na nieprzyjemne uczucie doświadczane przez człowieka, który wbrew swojej woli znalazł się lub może się znaleźć w sytuacji trudnej, niekomfortowej, której chciałby uniknąć bądź też ją ukryć, w sytuacji, która może być źle oceniona przez innych czy też może źle wpłynąć na jego ocenę przez innych, naj-

częściej w analizowanych tekstach wskazuje predykatyw *стыдно*⁷⁶. Forma ta, jak zauważa A.D. Szmielow, może wskazywać na stan emocjonalny subiekta („эмоциональное” *стыдно*) (Шмелев 2002: 383): *Хотел унять слезы, а они текли, ему было стыдно перед людьми, он хмурился и покашливал и долго не мог ничего сказать* (Sz, W: 61) lub dawać działaniom człowieka etyczną ocenę („деонтическое” *стыдно*) (Шмелев 2002: 383): *Кузьма почувствовал неловкость перед механиком: как-никак идет получать его деньги. (...) Стыдно в глаза человеку смотреть* (R, D: 664), *Очень выламывался один дядя в шляпе... (...) Ему все хотелось, чтоб получился размах, удаль. Заставил баяниста играть на пароме, первый пустился в пляс – покрикивал, дробил ногами, смотрел орлом. Только на него-то и смотреть было неловко, стыдно. Стыдно было жениху с невестой – они трезвее других, совестливее* (Sz, R: 355).

Prototypowe „emocjonalne” *стыдно* opisuje uczucie wstydu, które pojawiło się u konkretnej osoby w konkretnej sytuacji (w pierwszym z przytoczonych przykładów ‘Ему было стыдно, что плакал’), podczas gdy „deontyczne” *стыдно* opiera się na abstrakcyjnych i uniwersalnych etycznych normach (‘Стыдно – вообще – смотреть в глаза человеку, в отношении к которому мы поступаем нечестно, плохо’) (Шмелев 2002: 387–388).

Nie we wszystkich przypadkach różnica pomiędzy „emocjonalnym” i „deontycznym” *стыдно* jest dostatecznie wyraźna. W opowiadaniu Szukszyna słowa umierającego starca, ojca rodziny, który każe żonie zwrócić się o wsparcie finansowe do syna, można rozumieć w dwojaki sposób: ‘synowi, który nie zapewni matce pomocy materialnej, będzie wstyd’ („эмоциональное” *стыдно*) lub zgodnie z obowiązkami moralnymi wobec rodziców ‘wstydem jest nie zapewnić matce pomocy materialnej’ („деонтическое” *стыдно*): *Перво-на-перво: подай на Мишку на алименты. Скажи: „Отец помирал, велел тебе докормить мать до конца. Скажи. Если он, окаянный, не очухается, подавай на алименты. Стыд стыдом, а дожить тоже надо. Пусть лучше ему будет стыдно* (Sz, R: 114).

Dla różnorodnych typów użycia słowa *стыдно* z mężczyzną w roli subiekta w zgromadzonym materiale językowym istotne są dwa parametry:

1. przyczyna (za что *стыдно*, чего *стыдно*, *стыдно* что-то делать): *Филе было стыдно за жену, за председателя, за все правление в целом* (Sz, R: 182), *Стыдно было еще своей утренней беспечности, безмятежности, довольства* (Sz, R: 338), *Да и грязная вся, рубаха-то. Стыд, ежели кто знакомый встретится* (B, P: 96), *А по ночам Иван Африканович ходил*

⁷⁶ Predykatyw *стыдно* wymieniany jest również przez M. Borek jako najczęściej występujący w języku rosyjskim predykatyw nieczasownikowy wyrażający wstyd. Wśród innych rozpowszechnionych w języku rosyjskim predykatów określających zawstydzenie, skrepowanie, zażenowanie badaczka wymienia predykatywę *совестно* i *неловко*, zaznaczając, że wszystkie trzy predykatywy mogą być stosowane w tekście wymiennie (Borek 1999: 39–46).

косить для себя. Стыдно, конечно, было, бродишь как вор, от людей по кустам прячешься (B, P: 61);

2. obесność „widza” (перед кем стыдно): перед людьми (Sz¹, R: 61), перед механиком (R, D: 664).

Inny rodzaj doświadczenia powiązany jest z doznaniem wstydu jako emocjonalnego wzruszenia, powodującego szybsze krążenie krwi – a w efekcie uczucie fizycznego ciepła, a nawet gorąca objawiającego się zaczerwienieniem twarzy, co stanowi podstawę konwencjonalnych metafor „objawowych” o strukturze WSTYD to OGIENЬ (Jędrzejko 2000: 72): со стыда весь сгорел (A, T-M: 531), Ему было до того неловко, совестно, что уши долго еще горели. Словно ошпаренные самоварным кипятком (B, P: 64), И правда, стыд: Иван Африканович почувствовал, как у него краснеют и наливаются жаром и без того жаркие от солнышка уши (B, P: 96), Он чуть не плакал от стыда, мигал на табуретке и чуял, как розовели горячие уши (B, P: 64).

Duży stopień konwencjonalizacji tych wyrażen powoduje, że niejednokrotnie opis objawów może zastąpić nazwę uczucia wywołującego dane objawy na prawach metonimizacji: OBJAW ZA DOZNANIE. Konstrukcje: покраснел как маков цвет (B, P: 64), покраснел как свекла (Sz, R: 271), Уши Малафеекина опять зацвели маковым цветом (Sz, R: 271) jednoznacznie oznaczają, że mężczyzna się wstydzi, przy czym znamienne jest w analizowanych powyżej przykładach, że zaczerwienienie jako symptom wstydu obejmuje przede wszystkim uszy.

Pewnym ewenementem w analizowanym materiale jest opis zawstydzenia mężczyzny, który odnaleźć można u Rasputina: Ему казалось, что от стыда он стал прозрачным, и в нем теперь видно все то жалкое и страшное, что есть в человеке. (...) он чувствовал один стыд, горький и едкий стыд взрослого, уже пожилого человека (R, D: 651–652). Nie ma tu klasycznego objawu zaczerwienienia. Obraz ten implikuje doznanie wstydu jako uczucia obnażającego w człowieku jego najgorsze cechy, narażającego go tym samym na brak akceptacji, a nawet potępienie ze strony otoczenia. Przykrość, dyskomfort, jaki odczuwa osoba doświadczająca wstydu w przywołanym fragmencie, potęgują epitety *горький, едкий стыд*.

Wstyd jest „stopniowalny”. O jego dużym natężeniu świadczy określenie *великий*, a także sformułowania: (...) до того мне стало на сердце неловко, что прямо беда (B, P: 99), Никогда так стыдно не было (Sz, R: 338).

Wyraz *стыд* tworzy kolekcje z leksemami *горечь, срам*: „*Бурлак, – опять с горечью и стыдом подумал Иван Африканович, – ни пуговицы, ни кренделька, одну и грязную рубаху несущ из заработка. Стыд, срам, дело привычное...*” (B, P: 96).

Zawstydzony mężczyzna zachowuje się w taki sposób, aby – jeśli to możliwe – nikt go nie widział i aby on sam nie musiał nikogo widzieć, niejednokrotnie jest roztargniony, co oddają następujące konstrukcje: Шагал скоро, глядел

вниз. Никогда так стыдно не было (Sz, R: 338), *Иван Африканович понуро, боком вылез из кабинета. Забыл надеть шапку и с великим стыдом, качая головой, вышел на крыльцо* (B, P: 64). Jeżeli ukrycie się przed ludźmi jest niemożliwe, stara się zatuszować, zneutralizować objawy zawstydzenia: *он хмурился и покашливал и долго не мог ничего сказать* (Sz¹, R: 61).

3.6.3. Мężczyzna, którego ogarnia złość

Badane teksty włączają do obrazu swoich bohaterów również negatywne emocje z klasy semantycznej GNIEWU, które znajdują odzwierciedlenie w wygładzie i działaniach męskiej części opisywanej społeczności.

Jak zauważa M. Borek, gniew jest bliski znaczeniowo takim pojęciom, jak złość, irytacja, zdenerwowanie, wściekłość (Borek 1999: 106). Na podstawie zasobów leksykalnych języka rosyjskiego możemy wyodrębnić znaczną grupę wyrazów tworzących konceptualne pole gniewu. Według K.O. Pogosowej może się ono przedstawiać następująco: *неистовство – буйство – ярость – бешенство – исступление – умоисступление – аффект – аффектация – припадок – остервенение – остервенелость – невменяемость – гнев – злость – злоба – озлобленность – негодование – возмущение – раздражительность – раздражение* (Погосова 2007: 18–19). Wyraz *гнев* pełni rolę dominanty danego szeregu synonimicznego. *Словник синонимов языка роsyjsкого* również umiejscawia leksem *гнев* wśród rzeczowników: *ярость, бешенство, раздражение* (ССРЯ I 237).

W badanych tekstach autorzy wykorzystują z tego pola tylko nieliczne wyrazy: *злость, злоба, ярость, бешенство*, przy czym, co charakterystyczne, wyraz *гнев* nie pojawia się (nie stanowi zatem dominanty owego szeregu). Uczucia z klasy semantycznej gniewu są wyrażane w analizowanych tekstach np. przy pomocy czasowników (*рас)сердиться* i (*разо)злиться*: *А тот сердился всерьез и изо всей мочи доказывал, что корова обгулялась, что без молока он, Козонков, вовек не останется* (B, R: 137), *Дед рассердился не на шутку* (R, D: 619), *Егор всерьез на себя рассердился. И стал валить напрапалую – зло и громко, как если бы перед ним стояла толпа несогласных* (Sz¹, KK: 459), *он (...) не мог преодолеть свою растерянность и оттого злился* (Sz¹, M: 68), *Тут Олеша и сам заметно разо-злился* (B, R: 138).

Czasownik *волноваться*, oznaczający prymarnie odczuwanie silnego niepokoju, strachu, wywołanego oczekiwaniem na coś nowego, w utworach Szukszyna wyraża stan wzburzenia emocjonalnego pokrewny irytacji, która jest widoczna na twarzy bohaterów i w ich zachowaniu: *На худом темном лице Сани, на острых скулах вспухали маленькие бугорки желваков... Глаза горячо блестели. Он волновался* (Sz, R: 183), *Учитель волновался,*

поэтому не мог найти сильные, убедительные слова, только покраснел и кричал (Sz¹, K: 94).

Przykłady pokazują, że złość i irytacja z bytowych (sprawy bytowe przeważają w przedstawianym opisie wiejskiego życia), czasem błahych powodów, są konceptualizowane jako:

1. Siła fizyczna, agresor w stosunku do subiekta (konkretnie – mężczyzny): злость возьмет любого, ярость бросает его вперед: – Тут любого злость возьмет! Копил, копил, елки зеленые!.. После бани четвертинку жадничал выпить, а она взяла шубу купила! (Sz¹, M: 67), Слепая ярость бросала и бросала его вперед, и шатуны работали (Sz, R: 196).

2. Leksemu *злоба, ярость, бешенство* wiążą się ze stanami chorobowymi, co ujawnia się w opisach zmiany koloru twarzy mężczyzny owładniętego tymi emocjami, np.: *побелел* (B, P: 89), *покраснел* (Sz¹, K: 94), a także przy pomocy zwrotów i wyrażeń nazywających inne objawy, podobne do chorobowych, wskazujące na zakłócenia w funkcjonowaniu organizmu⁷⁷, np.:

a) zaburzenia prawidłowej percepcji: *слепая ярость* (Sz, R: 196), *у него остекенели зрачки* (B, P: 89), *у него вдруг застыли, онемели глаза* (B, P: 89), *водил зелеными округлившимися от злости глазами вокруг себя* (A, B: 147), *с яростью засверкал своими светлыми пронзительными глазами* (A, L: 124);

b) gorączkowe ruchy: *Володка, трясясь от бешенства, шагнул через порог* (A, B: 148);

c) wzrost temperatury ciała: *глаза горячо блестели* (Sz, R: 183).

3. Z metaforycznych konceptualizacji gniewu wyłania się obraz uczuć krótkotrwałych i gwałtownych, zazwyczaj natychmiast znajdujących ujście w działaniu i trudnych do ukrycia (Libura 2000: 144). Konwencjonalna przenośnia *с усилием погасил злобу*, opierająca się na wyobrażeniu GNIEW TO OGIĘĆ, doskonale oddaje dynamikę złości, uwypuklając jednocześnie trudności, jakie musi pokonać ktoś, kto próbuje ukryć lub stłumić te uczucia: (...) *председатель с усилием погасил злобу и сник. Устало зажал ладонью лысеющий лоб* (B, P: 89);

4. Działania mężczyzny owładniętego uczuciem gniewu są przykre, a nawet niebezpieczne dla otoczenia, ponieważ zachowuje się on jak agresywne zwierzę (wilk, jastrząb) lub człowiek bez ogłady: *Бешено обвел глазами всех правленцев. И вдруг волчком подскочил к печке, обеими руками сгреб длинную согнутую из железного прута кочергу* (B, P: 89), *Веня взмыл*

⁷⁷ Z. Kövecses w artykule *Kognitywny model gniewu* (Kövecses 1998) nawiązuje do powszechnego modelu kulturowego fizjologicznych następstw gniewu, do których zaliczamy: zwiększoną temperaturę ciała (*Кrew заwrзала jej w żyлах*), podwyższone ciśnienie wewnętrzne (*Nadęł się z wściekłości jak balon*), gorączkowe ruchy (*Rzucił się z wściekłości*), zaczerwienienie twarzy i okolic szyi (*Spurpurowiał z gniewu*), zakłócenia prawidłowej percepcji (*Опанował ją śлепы гнев*). Kulturowy model owych następstw fizjologicznych tworzy tło najogólniejszej metafory gniewu: GNIEW TO WYSOKA TEMPERATURA (Kövecses 1998: 104–137).

над землей от ярости. И сверху, с высоты, скружил ястребом на тещу (Sz, M: 65), (...) сжимая кулаки, он уставился на Ивана Африкановича (B, P: 89), (...) рассердился. И стал валить направо – зло и громко, как если бы перед ним стояла толпа несогласных (Sz, KK: 459).

Jak zauważa Agnieszka Mikołajczuk, agresywne zachowania są nieodłącznym składnikiem w konceptualizacji najintensywniejszych odcieni gniewu: wściekłości i szału. Niemożność kontrolowania ich przez subiekt, który jest ubezwłasnowolniony w szale, wyodrębnia ujemną wartość tych uczuć (Mikołajczuk 2000: 128).

3.6.4. Męczyzna doświadczający cierpienia

Oprócz wyraźnie zarysowanych uczuć strachu, wstydu, gniewu mężczyzna na kartach analizowanych utworów doświadcza CIERPIENIA.

Szczególnie przejmujący obraz mężczyzny cierpiącego nakreślił Biełow w utworze *Привычное дело*. Wśród środków językowych, jakimi posłużył się pisarz, opisując stan głównego bohatera, Iwana Afrykanowicza, po stracie żony, główną rolę spełnia narracja (komentarz odautorski), a także monologi wewnętrzne, relacje innych postaci utworu oraz wypowiedzi samego bohatera w partiach dialogowych.

Narrator daje opis zachowania bohatera na wieść o śmierci żony. Reakcja organizmu jest początkowo gwałtowna i chaotyczna: *Иван Африканович (...) вдруг затрясся, замотал головой, побежал, остановился опять* (B, P: 101). Następnie pod wpływem silnych emocji dochodzi do utraty kontroli nad ciałem i działaniem: *Потом ноги у него подкосились, он хряснулся на дорогу, зажал руками голову, перекатился в придорожную траву* (B, P: 101), *Кулаком бухал в луговину, грыз землю...* (B, P: 101). Cierpieniu towarzyszą gorzkie myśli, poczucie pustki i zwątpienia w życie pozagrobowe: (...) *он, Иван Африканович, думал раньше, что что-то будет, и жил спокойно, будет что-то и ладно. А вот умерла Катерина, и стало понятно, что ничего после смерти и не будет, одна чернота, ночь, пустое место, ничего* (B, P: 122).

Poprzez zastosowanie antropomorfizacji ból, zmartwienie, nieszczęście mają atrybuty właściwe człowiekowi (np. palce) i podejmują działania przypisywane człowiekowi, przy czym są to działania agresywne, niebezpieczne, wyniszczające, stanowiące zagrożenie dla zdrowia, a nawet życia bohaterów: *Всегда у старика, когда зачитывали его сынов [погибших на войне], горе жесткими сильными пальцами сдавливало горло, дышать было трудно... Он смотрел в землю, не плакал, но ничего не видел* (Sz¹, B: 184), *Не любила она тебя, вот у тебя горе-то и полезло горлом теперь* (Sz, R: 362), *Иван Африканович весь задрожал. Никто не видел, как горе пластало его на холодевшей, еще не обросшей травой земле* (B, P: 127).

Oprócz fraz z komponentem nominalnym *горе* w połączeniu z czasownikami *сдавливать горло, пластать* intensywność doświadczanego bólu kopotują przymiotniki *жесткие, сильные*.

Ważną funkcję w opisie uczucia bólu, cierpienia psychicznego w partiach narracyjnych odgrywają łyzy, jako środki pozawerbalne, stanowiące przejaw wzmożonej emocjonalności: (...) *на кровавые пальцы, перебиравшие Рогулины потроха, одна за другой капали соседские слезы* (B, P: 108), *Иван Африканович зажал платком обросшее похудевшее лицо, выдыхал запах Катериных волос, такой знакомый, давно не слышанный, горький, родимый запах. Глотал слезы перехваченным горлом, и ему думалось: вот сейчас выйдет из-за кустов Катерина, сядет рядом на березовой жерди...* (B, P: 113–114).

Opis zachowania owdowiałego mężczyzny można odnaleźć również w bezpośredniej relacji teściowej Iwana Afrykanowicza: *Иван-от в избу да с порога на гроб-от хлесть, еле мы его водой отлили. Похоронили когда, дак вина-то ни капли в рот не взял, как неумной сделался, все сидит, все сидит, а слезы-ти так у его и катятся, оброс, на себя стал не похож*. „Мне, говорит, matka, все равно не жить теперьче” (B, P: 112).

Uwagę zwraca w przytoczonym fragmencie porównanie cierpiącego mężczyzny do człowieka pozbawionego rozumu *как неумной сделался*. Pojawia się też powtórzona konstrukcja wyrazowa opisująca stan bezruchu, niemożność poruszenia się z bólu: *все сидит, все сидит*. Stan psychiczny bohatera odbija się też na jego wyglądzie fizycznym: *оброс, на себя стал не похож*⁷⁸.

Myśli zawarte w monologu wewnętrznym bohatera wskazują na utratę chęci życia: *Уж так худо, думал за тобой следом... А вот оклемался...* (B, P: 127). W owym pełnym rozpaczliwym wyznaniu ważną funkcję pełnią formy apelatywne: wołaczce w postaci hipokorystycznej formy imienia: *Худо мне без тебя, вздоху нет, Катя* (B, P: 127), wyrażone przez użycie formy trybu rozkazującego czasownika *простить* prośby o przebaczenie za to, że chodzi po ziemi, w której została pochowana: *Вот один теперь... Как по огню ступаю, по тебе хожу, прости* (B, P: 127). O tym, jak bolesne jest to dla niego doświadczenie, świadczy porównanie *как по огню ступаю* (B, P: 127).

W rozmowie z przyjacielem również pobrzmiewa stan apatii i niemożności podjęcia działania: – *Не знаю, брат Миша, что теперь и заводить... Хоть в петлю... Глаза ни на что не глядят...* (B, P: 108). Uwagę zwraca podkreślający bezsilność i niemoc bohatera frazeologizm, w którym pojawia się symbolizujący śmierć przez powieszenie leksem *петля*.

Wśród środków językowych służących do wyrażenia cierpienia i bólu ważne miejsce zajmują frazeologizmy z komponentem *сердце*. Bogactwo

78 Na zmiany w wyglądzie zewnętrznym pogrążonego w bólu mężczyzny wskazują także partie narracyjne. W przytoczonym powyżej przykładzie zwraca uwagę wyrażenie *обросшее похудевшее лицо* (B, P: 113).

owych frazeologizmów pozwala stwierdzić, iż w obrazie świata rosyjskich pisarzy nurtu wiejskiego uczucia (również pozytywnie wartościowane, jak miłość, radość) wiążą się przede wszystkim z tą częścią ciała.

Сердце stanowi swego rodzaju pojemnik na uczucia bądź miejsce, w którym można zlokalizować uczucia. Wyrażają to następujące metaforyczne sformułowania: *опять зашаялась в сердце скробная горечь* (B, P: 117), *В сердце Сергея опять толкнулась непрошенная боль. Жалость. Любовь слегка забытая* (Sz¹, S: 155), *свежая, уже дневная тоска быстро копилась под сердцем* (B, P: 121), *волнение опять нарастало где-то в самом нутре, около сердца* (B, P: 24), *больно сделалось под сердцем* (Sz, R: 83), *больно ныло и ныло под сердцем* (Sz, R: 83).

Najczęściej spotykane są konstrukcje z czasownikiem *болеть*, w których odzwierciedlona jest obserwacja, że pewne uczucia są źródłem bólu psychicznego porównywalnego z fizycznym: *сердце все болело* (Sz, R: 110), *Марью жалел. Всю жизнь сердце кровью плакало и болело. Не было дня, чтобы он не вспомнил Марью. Попервости было так тяжело, что хотел руки на себя положить. И с годами боль не ушла. Уже была семья – по правилам гражданского брака – детишки были... А болело и болело по Марье сердце* (Sz, R: 355).

Podobne konotacje niosą ze sobą zwroty: *У Вени больно екнуло сердце* (Sz¹, M: 76), *У Фили больно сжалось сердце. Он понял, что Саня этой ночью помрет* (Sz, R: 185), (...) *у Ивана Африкановича что-то надломилось, треснуло в сердце* (B, P: 86).

W konstrukcjach tego typu, w szczególności u Biełowa, leksem *сердце* bywa stosowany wymiennie z abstrakcyjnym pojęciem *душа*⁷⁹. W ten sposób niematerialna *душа* podobna jest do materialnego organu, jakim jest *сердце*: *душа болит, как будто кого обокрал, не рад сам себе, белому свету не рад* (B, P: 75), (...) *у Ивана Африкановича заболела душа. Совсем стало не по себе...* (B, P: 78), *душа болела у него больше и больше, не мог найти*

79 Jak zauważa J.W. Uryson, *душа* i *сердце* mają wiele wspólnego. Po pierwsze są lokalizowane wewnątrz człowieka, w jego ciele, a konkretnie – w piersi. Po drugie wiąże się z nimi wyobrażenie o jakichś szczególnych, zachodzących wewnątrz nich procesach (*Что же происходило тогда в его душе?; В сердце рождалась любовь*). Istnieje jednak między tymi leksemami zasadnicza różnica. *Душа* stanowi ośrodek wewnętrznego życia człowieka, jego prawdziwych uczuć i pragnień, tego wszystkiego, co nie jest bezpośrednio związane ani z fizjologią, ani z intelektem (*В душе она хотела уйти; Его душа была полна сомнений*); utożsamiana jest z osobowością człowieka, z jego wewnętrznym „ja”, z jego istotą (*Какая высокая [низкая, мелкая] душа!*). W odróżnieniu od duszy *сердце* jest postrzegane wyłącznie jako organ uczuć i związanych z nimi pragnień człowieka, które powstają jakby same z siebie, przy niewielkim udziale oceny intelektualnej (*В сердце рождалась любовь; Надежда вспыхнула в сердце*) (Uryson 2003: 21–25).

W języku polskim, według A. Pajdzińskiej, wymiana serce : dusza dopuszczalna jest jedynie w nielicznych przypadkach (np. *комуś jest jakoś na sercu albo na duszy, w głębi serca albo duszy*), zasadniczo jednak jedynie serce ma związek z całym życiem emocjonalnym człowieka (Pajdzińska 1999: 92).

себе места (B, P: 78), У Ивана Африкановича болела душа при виде пыльного, поросшего молочником поля (B, P: 84).

Душа postrzegana jest jak żywy organizm bądź wprawiony w ruch przedmiot materialny, poprzez wyliczanie/opis czynności, które są jej udziałem. Може:

– się poruszyć i tłuc/kołatać się w piersi: *В глазах появился тот спокойный блеск, который свидетельствовал, что душа его стронулась и больно толкается в груди* (Sz, KK: 456);

– zadrzeć/zadygotać/wzdrygnąć: *Братья и сестры, – проникновенно сказал он – у меня только что от нежности содрогнулась душа* (Sz, KK: 458–459).

Na uwagę zasługuje pojawiająca się w tym kontekście metafora konceptualna DUSZA TO ROŚLINA. Tak jak roślina pozbawiona wody, światła i niezbędnych składników mineralnych więdnie i usycha, tak i dusza, której brak pozytywnej energii, podlega owym procesom natury: *душа высыхает – бесплодно тратится на мелкие, мстительные, едкие чувства* (Sz, R: 237).

Konstrukcje zbudowane według schematu: X-owi jest jakoś na duszy, X ma coś na sercu, określają aktualny stan emocjonalny eksperiencera (por. Wierzbicka 1971b: 127, 130): *Иван поднялся рано. Посидел на кровати, посмотрел в пол. Плохо было на душе, муторно. Стал одеваться* (Sz, R: 94), *У Ивана Африкановича еще с ночи на душе было какое-то странное беспокойство. Он словно чуял сердцем, что сегодня придет Катерина* (B, P: 49), *на душе ласково, радостно* (B, P: 75). Jak wynika z przytoczonych przykładów, o ile miejsce markowane przez rzeczownik coś wypełnia konkretna nazwa (*беспокойство*), przysłówki odnoszące się do zaimka *якоś* albo bezpośrednio odsyłają do danego uczucia (*радостно* – radość), albo określają jedynie jego charakter (dodatnio nacechowany, przyjemny dla subiekta w przypadku wyrazu *ласково*, natomiast w przypadku przysłówków *плохо*, *муторно* – zdecydowanie negatywny).

3.7. Как ребенок малый – о образе плчи brzydkiej w porównaniach

Przedmiotem analizy w niniejszym podrozdziale są zleksykalizowane porównania typu X jak Y, w których utrwalone zostały różnorodne cechy, implikowane mężczyźnie. „Wyróżnione sądy stanowią potoczne, ściśle wyspecjalizowane wyobrażenia o elementach świata realnego i wyobraźalnego, dając potoczną wizję rzeczywistości pozajęzykowej” (Wysoczański 2006: 91).

3.7.1. Porównania do dziecka

W roli nośnika porównania⁸⁰ najczęściej występuje dziecko/chłopiec. Mężczyzna porównywany do dziecka (chłopca):

– Cieszy się spontanicznie, pokazuje nieopanowanie: *Митька! Кинулся к нему, обрадел, как ребенок маленький* (B, P: 100); *Он, как дитя малое, обрадовался, когда узнал, что в деревне появился второй Танька* (A, R: 359).

– Jest żywiołowy, niespokojny, kręci się, wierci, krząta się, śpieszy: *Кузьма, как мальчишка, ерзает, с силой сдавливая глаза* (R, D: 637), *Он (...) заторопился, засуетился, как мальчишка* (R, P: 271).

– Wywa bezradny, przestraszony, sparaliżowany przez lęk: *зять, как мальчишка, осторожно прижимал петуха к пиджаку (...) растерянно глядел то на топор с еловой чуркой, то на трепыхавшегося под полой петуха* (B, P: 40).

– Zachowuje się nierozsądnie, naiwnie, nieracjonalnie, nieodpowiedzialnie: *Конечно, бригадир знал, что Иван Африканович косил по ночам. Знал и Иван Африканович, что бригадир знал, только оба притворялись маленькими ребятами и в глаза друг дружке старались не глядеть* (B, P: 62), (...) *бросил посреди незнакомого леса жену с сыном, а сам вперед, вперед. Как мальчишка, как самый распоследний дурак* (A, M: 234).

Należy w tym miejscu zwrócić również uwagę na zwroty porównawcze implicytnie wyrażające właściwą dzieciom lekkomyślność i nierozsądne zachowanie, np.: *Ты, Кузьма, как ребенок малый* (R, D: 619).

– Obraża się bez racjonalnej przyczyny: *Обиделся Иван Африканович. А чего, дурачок, обижаться, и обижаться-то тебе нечего. Чья я и есть, как не твоя, сколько годов об ручку идем, ребят накопили. Все родились крепкие, как гудочки. Растут. Девять вот, а десятый сам Иван Африканович, сам иной раз как дитя малое, чего говорить* (B, P: 40).

Ciekawy i wart podkreślenia jest fakt, iż w przytoczonym przykładzie porównanie mężczyzny do dziecka dokonywane jest z kobiecej perspektywy. Trudno nie zwrócić uwagi na odmienność w postrzeganiu pewnych kwestii przez kobiety i mężczyzn. Mąż, któremu zmęczona żona odmawia wieczornych czułości, czuje się odrażony, urażony, a przez to nieszczęśliwy – odbiera to jako porażkę. Żona problem urażonej męskiej dumy bagatelizuje: *А чего,*

⁸⁰ *Nośnik porównania*, zgodnie z terminologią przyjętą przez Wysoczańskiego, to obiekt, z którym porównywany jest *przedmiot porównania* (Wysoczański 2006: 34) (w naszym przypadku – mężczyzna). W literaturze przedmiotu spotkać można również inne nazwy *przedmiotu* i *nośnika porównania*: *element porównywany* i *element porównujący* (Krajewski 1982: 113–121), *człon porównywany* i *człon porównujący* (Greszczuk 1985: 53–80), *subiekt* i *obiekt porównania* (Oвезова 1986: 64–67), *komparat* i *komparans* (Kobylińska 1997: 64), *temat* i *nośnik* (Skommer 2006: 56).

дурачок, обижаться, и обижаться-то тебе нечего. Dla niej jej miłość do męża jest sprawą bezdyskusyjną, przypieczętowaną przez wspólnie przeżyte lata i narodziny kolejnych dzieci. Zachowanie męża wydaje jej się infantylne, ale pochlebia jej, dowartościowuje ją do tego stopnia, że rozmyślania o wieczornym incydencie umilają jej poranną, ciężką pracę: (...) *ей было так радостно, что он обижался. С этой вчерашней радостью и прибежала она во двор* (B, P: 40).

Analiza przytoczonego fragmentu utworu Biełowa pokazuje możliwość przeniesienia badań opozycji męski – żeński z poziomu przedmiotowego, w którym zmierza się do odtworzenia językowych obrazów kobiety i mężczyzny, na poziom podmiotowy, w którym bada się męski i żeński sposób konceptualizacji pewnych wycinków rzeczywistości. Jak zauważa Marta Nowosad-Bakalarczyk: „Założenie, że kobieta i mężczyzna to dwa różne podmioty, różnie wyposażone biologicznie i kulturowo⁸¹, posiadające inną tożsamość, czyli inny system wyznawanych wartości, inne oczekiwania społeczne, inną postawę wobec świata, reprezentujące różne typy zachowań, różne strategie porozumiewania się, pozwala formułować pytania dotyczące wagi czynnika płci w językowej konceptualizacji świata” (Nowosad-Bakalarczyk 2004: 278). Obserwowane różnice są interpretowane za pomocą pojęcia profilowania, rozumianego jako swoiste kształtowanie obrazu przedmiotu poprzez ujęcie go z męskiego lub żeńskiego punktu widzenia⁸² (Nowosad-Bakalarczyk 2004: 277–289).

Należy zaznaczyć, że wśród porównań typu *X jak Y*, w których leksem *мужчина* i jego synonimy stanowią przedmiot porównania (obiekt porównywany), dominują przykłady wyrażające relację podobieństwa przedstawicieli męskiej części świata do małego dziecka (chłopczyka), przy znikomej liczbie

81 Jak podkreślają badacze, biologiczna różnica płci jest reprodukowana kulturowo – w procesie socjalizacji i edukacji dziecko przyswaja właściwe dla danej społeczności, danej kultury schematy zachowań, które zgodne są z jego płcią biologiczną, tzw. płcią kulturową (z ang. *gender*). Z uwagi na fakt, że „formy kulturowe wyraźnie służą do odślaniania, a nie zakrywania płci osobników” (Ślęczka 1999: 31), narzucone wzorce stanowią niezbędny element płciowego wyposażenia dorosłego człowieka.

82 Kategoria punktu widzenia, zajmująca ważne miejsce w amerykańskiej teorii kognitywnej R. Langackera (1991, 1995), na gruncie polskim szczególnego znaczenia nabrała w środowisku badaczy skupionych w konwersatorium „Język a kultura”, podejmujących program lingwistyki antropologiczno-kulturowej (por. *Punkt widzenia w tekście i dyskursie*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, R. Nycz, Lublin 2004; *Punkt widzenia w języku i kulturze*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, R. Nycz, Lublin 2004).

Zdaniem M. Bachtina „styl zakłada obecność autorytarnych punktów widzenia” (Bachtin 1970: 291), autorytarnych, czyli, w interpretacji Bartmińskiego, społecznie ustabilizowanych, rozpoznawalnych i kulturowo ważnych (Bartmiński 1999: 111). Mnogość utrwalonych w kulturze i w języku punktów widzenia stanowi miernik bogactwa kultury. Dla przykładu, stanowiący przedmiot opisu w niniejszej rozprawie styl potoczny cechuje się antropocentryzmem, opiera się na wielostronnym i podmiotowym widzeniu świata przez tzw. prostego człowieka, z uwzględnieniem jego predyspozycji i potrzeb egzystencjalnych. Natomiast wykorzystywany jako narzędzie opisu styl naukowy zawęża widzenie do wybranych aspektów rzeczywistości, racjonalizuje i odkonkretnia jej obraz, eliminując emocje i oceny (Bartmiński 1981, 1989, Bachtin 1986).

porównań, w których występuje relacja różnicy: *Он не мальчишка, должен понимать, на что идет* (R, P: 256).

3.7.2. Porównania z nośnikiem odzwierzęcym

Na szczególną rolę świata fauny jako źródła frazeologizmów zwraca uwagę A. Pajdzińska (Pajdzińska 1991: 15–28), która dochodzi do wniosku, że serie analizowanych synonimicznych określeń opisujących zjawiska negatywne są bogatsze niż serie określające zjawiska pozytywne. W przytoczonych frazeologicznych nominacjach człowieka mądrego brakuje jakichkolwiek odwołań do świata fauny, podczas gdy człowiek głupi jest określany jako *osioł patentowany/dardanelski, osła/barania głowa, kurzy/ptasi mózdzek*. Poza tym wydaje się, że większe jest zróżnicowanie językowej reprezentacji zjawisk negatywnych niż pozytywnych. W analizowanej przez badaczkę próbie niemal każdy frazeologizm będący wykładnikiem oceny dodatniej ma swój antonimiczny odpowiednik, np.: *ktoś ma lwie serce – ktoś ma zajęcze serce*. Natomiast wiele sądów negatywnych, utrwalonych we frazeologizmach, nie ma swej pozytywnej przeciwwagi: *ktoś z byka spadł, ktoś pisze jak kura pazurem* itd. Podkreślając czysto językową stronę kwestii wartościowania we frazeologizmach, badaczka skupia się na ograniczeniach łączliwości wyrazów. Według niej wyrazy łączą się z określonymi klasami obiektów, a znaczenie frazeologizmów jest zwykle wyspecjalizowane. Na przykład, gdy mowa o pogodzie, zdrowiu, samopoczuciu, jedzeniu, frazeologiczny wykładnik oceny negatywnej przybiera postać *pod psem, czasownik czuje się* wymaga w tej samej funkcji wyrażenia porównawczego *jak zbity pies, wygląda jak zmokła kura, pasuje jak wół do karety* itd. Podobnie jest z oceną pozytywną np.: *czuje się jak ryba w wodzie* (Pajdzińska 1991: 18–19).

3.7.2.1. Przy pomocy nośników odzwierzęcych konceptualizowane są w analizowanym materiale takie męskie przywary, jak:

– zarozumiałość, zadęcie, wywyższanie się: *он надувается как индюк, важничает* (Sz, R: 307);

– brutalność, dzikość, nieokrzesanie⁸³: *Взгреб он меня лапищами, да и давай меня корезить, ну чисто медведь-шатун* (B, R: 139);

⁸³ Synonim brutalnej siły, dzikości i nieokrzesania zarówno na północy Europy, jak i u Słowian stanowi niedźwiedź, należący do zwierząt objętych silnym tabu językowym. Równocześnie jednak działanie tabu językowego osłabiane było przez całe spektrum cech przypisywanych niedźwiedziowi w literaturze, od brzydoty i melancholijności po obżarstwo czy głupotę. Niedźwiedź stojący na dwóch łapach przypomina człowieka, porusza się niezdarnie, podobnie jak człowiek odznacza się opiekuńczością w stosunku do potomstwa (Skommer 2006: 203–204). W analizowanym materiale odnaleźć można zarówno wyrażenia odwołujące się do zachowania niedźwiedzia, jego stylu życia: *Никон Мерзлый жил как медведь: в будни колхозная работа с утра до вечера, в редкие праздники лежка на своем болоте: либо в избе, либо на сеновале – смотря по погоде* (A, T: 347), jak i porównania mające odniesienie do fizyczności tego zwie-

– negatywnie wartościowane stany emocjonalne tj.: rozdrażnienie, złość, irytacja: *Весь остаток дня ходил злой, словно оставленный в деревне козел, когда все стадо до самой последней старой козы на пастбище, а он, этот козел, один на один с пустой и жаркой деревенькой* (B, R: 159).

Wyrażenia porównawcze w dwóch pierwszych przykładach mają określnik czasownikowy, który nazywa dany typ męskiego zachowania (*надувается, важничает как индюк, давай корезить чисто медведь-шатун*), przy czym, o ile w pierwszym porównaniu nośnikiem jest prosty predykat nominalny (*индюк*), w drugim z przytoczonych porównań predykat nominalny (*медведь*) został rozszerzony o fakultatywny element atrybutywny – *шатун*, stanowiący określenie wędrującego niedźwiedzia (takiego, który nie zapadł w sen zimowy), a zarazem potęgujący natężenie agresywności i brutalności.

Wyrażnie rozbudowany predykat nominalny stanowiący nośnik porównania zaobserwować można w trzecim z analizowanych przykładów. Określnik adnominalny ma w nim postać predykatu imiesłowowego z frazą przyimkową: *злой, словно оставленный в деревне козел*, dodatkowo wzbogaconego obrazowym opisem sytuacji, która mogłaby stanowić źródło irytacji, rozdrażnienia.

Przywołany opis nie zaskakuje być może niezwykłością skojarzenia, lecz bez wątpienia odzwierciedla specyficzny dla społeczności wiejskiej sposób postrzegania otaczającej rzeczywistości, typowy dla urodzonego i wychowanego na wsi „prostego człowieka”, odbierającego i nazywającego świat poprzez swoje predyspozycje i potrzeby egzystencjalne (Bartmiński 1999: 111, Kurek 2004: 209–211).

3.7.2.2. W analizowanym materiale obecne są również wyrażenia opisujące męskie zachowania poprzez zestawienie ich z zachowaniem zwierzęcia:

a) wykorzystywanego, obciążonego nadmiernie pracą *osła*: *Как ишак работаешь на них* (Sz¹, M: 68);

b) *konia*⁸⁴, który:

– jako żywiciel chłopskiej rodziny wykonuje najcięższe prace w gospodarstwie, dlatego postrzegany jest jako zwierzę bardzo wytrzymałe: *На скамейку*

---

grzęcia: (...) *бригадир Никита, медлительный, с обвислыми, как у медведя, плечами и весь заросший черной щетиной* (A, B: 143).

84 Na temat roli konia w rodzinie chłopskiej i związanej z nim symboliki pisze Abramow w jednym ze swoich opowiadań: *Первая игрушка крестьянского сына – деревянный конь (...) конем украшал он, подростки, прялку для своей суженой, коню молились (...) И конской подковой – знаком долгожданного мужицкого счастья – встречало тебя почти каждое крыльцо (...)*

Э-э, да что толковать о хозяевах, о мужиках, которые всю жизнь кормились от лошади!

Я, отрезанный ломоть, студент университета, еще накануне войны не мог спокойно пройти мимо своего Карька, который когда-то, как солнце, освещал всю жизнь нашей многолетней, рано осиротевшей семьи (A, C: 405).

присел длиннорукий худой парень с морщинистым лицом. Такие только на вид слабые, на деле выносливые, как кони (Sz, R: 89);

– jest przemęczony ciężką pracą: *Напарник его, молодой мужик, так и сяк вертится возле стога весь мокрый, дышит как загнанная лошадь* (A, O: 207);

– głośno, hałaśliwie się otrząsa: *Кузьма отжал подол рубахи, штаны, шумно, как конь, отряхнулся* (A, B: 153);

c) *быка*, który:

– najczęściej stanowi referent porównawczy 'siły', 'zdrowia': *Он здоровый как бык. Ему скажи: не помирай – он не помрет* (Sz, R: 115);

– bywa utożsamiany ze 'spokojem, łagodnością' dzięki rozszerzeniu predykatu nominalnego przy pomocy przymiotnika *облегченный* ('odciążony, doznający ulgi': 'ставший более легким по весу' lub 'испытывающий чувство легкости, освобождения от тревоги, беспокойства' [БТСРЯ 670]) i doprecyzowaniu wieku zwierzęcia poprzez określenie *трехлеток*: *смирным, как облегченный бык-трехлеток, тяжело и понуро направился к двери* (B, P: 88).

Uwagę zwracają porównania z nośnikiem odzwierzęcym, w których predykat nominalny zostaje poszerzony przez przymiotnik opisujący nieludzkie traktowanie zwierząt, narażanie ich na ogromne cierpienie i ból, np.: *Ничего не помню, помню только, что ревел, как недорезанный* (B, R: 139).

Nie ulega wątpliwości, że analizowane w niniejszej pracy porównania, w których zawiera się estetyczna ocena męskich cech i zachowań, „wiernie zdają sprawę z tego, czym w istocie jest «zdrowy rozsądek» – bezrefleksyjnie zaaprobowanym zbiorem przeświadczeń, dla których nie sposób znaleźć wspólnego mianownika; które (...) są po prostu chaotycznym rejestrem różnorodnych spostrzeżeń, idei, zasad, które jednoczy wyłącznie to, że w jakiejś grupie społecznej przypadkowo wybrano takie właśnie, a nie inne sposoby interpretowania zjawisk” (Hołówka 1986: 136).

3.8. Przewiska i wyzwiska adresowane do mężczyzn

W artykule *O współczesnych wyrazach obraźliwych* Kazimierz Ożóg pisze: „Za obraźliwy wyraz (zwrot frazeologiczny) uznaję taki, który w konkretnej rozmowie spowodował lub może spowodować obrażenie osoby, do której był skierowany. Wyraz obraźliwy wywołuje zatem akt obrazy” (Ożóg 1982: 180). Autor wyodrębnia wśród wyrazów obraźliwych trzy grupy: wyrazy o prymarnej funkcji obraźliwej, np. *фраjer, paskuda*; wyrazy sekundarnie obraźliwe, np. *baran, młot*; wyrazy, które nabierają wydźwięku obraźliwego w konkretnym akcie mowy poprzez wykorzystanie elementów prozodyjnych: ironiczna intonacja, akcent, iloczyn, np. *ale filozof z ciebie* (Ożóg 1982: 181).

Wyrazy obraźliwe⁸⁵, nazywane również przezwiskami bądź wyzwiskami, stanowią jedną z grup wyrazów ekspresywnych. Nierzadko zawierają bardzo silny negatywny ładunek emocjonalny i wypływają z konieczności rozładowania wewnętrznego wzburzenia, zdenerwowania nadawcy. U ich korzeni odnaleźć zatem można praktyczny związek słowa z życiem. Osoba znieważona słownie (najczęściej podczas kłótni czy sprzeczki) traci swój status, wartość, miarę w hierarchii społecznej (Peisert 2004: 75–76).

Poza wyrażeniem ekspresji użycie leksyki obelżywej sygnalizuje, że w danej sytuacji stosunek pomiędzy uczestnikami komunikacji ma charakter nieoficjalny. Tym samym zaznacza się, że odbiorca jest na tyle SWOIM, że aprobejuje się stosowanie wyrażań niedopuszczalnych w języku literackim. Językoznawcza analiza przypadków użycia leksyki obelżywej prowadzi do wniosku, że obelgi wykorzystywane są najczęściej w jednakowym, inwariantnym znaczeniu oceniającym. Stosunkowo rzadko wyrazy obraźliwe używane są w znaczeniu bezpośredniej, referencyjnej korelacji, częściej w funkcji metafory (przesunięcia w znaczeniu) lub metonimii (zmiana w referencji). Prawie zawsze leksem obelżywy występuje w swoim głównym, konotacyjnym znaczeniu, lecz jest to takie znaczenie, które w sferze konwencjonalności pokrywa się ze znaczeniem słownikowym, czyli referencyjnym. Przy zastosowaniu leksemu obelżywego autorski wkład w tworzenie oceny konotacyjnej w praktyce sprowadza się do minimum (Миросниченко 1995: 70–84).

L.L. Fiedorowa w swojej pracy poświęconej bezpośrednio wyrażeniu agresji dokładnie opisuje znakowy system przekleństw, wyzwisk, obelg, które w języku rosyjskim określane są terminem *ругательство*. Wyzwiska, pojmowane w szerokim znaczeniu jako wyrażenia obelżywe, mogą mieć zróżnicowane formy: poczynając od dziecinnych przezwisk, poprzez zniewagi, na przekleństwach kończąc (Федорова 2004: 223).

System wyrazów obraźliwych, według J. Kobylińskiej, „jest bardzo rozbudowany, czerpie się je najczęściej z ułomności i wad człowieka, ze słownictwa nazywającego ludzi nisko stojących w hierarchii społecznej wiejskiej, ludzi nieakceptowanych za ich postawę moralną itp., a także ze świata przyrody i innych elementów otaczającego świata. Bywają też kojarzone ze stereotypem negatywnym nie tylko zwierzęcia, ale także złych duchów, np. szatana. Wszystkie one mają na celu obrazić tego, do kogo są skierowane wprost lub pośrednio (wypowiedź o kimś do osób trzecich). Często są formą wyładowania przez nadawcę emocji, a nawet agresji. Niewątpliwie wyrastają one z realiów kultury, w której wzrastał „twórca” i użytkownik tych konstrukcji językowych” (Kobylińska 1997: 135–136).

---

85 O wyrazach obraźliwych pisali również K. Ożóg w artykule *Grzecznościowe akty mowy* (Ożóg 1984: 145–157), a także J. Kaś w opracowaniu *O piekielniczych słowach obraźliwych* (Kaś 1994b: 175–187).

Na fakt, iż rodzaj obelgi i sposób jej użycia uwarunkowany jest kompetencją kulturową użytkownika języka, wskazuje również przywoływana powyżej Maria Peisert (Peisert 2004: 41). Władimir I. Żelwis zauważa natomiast, że w zależności od kultury wyraz może być obraźliwy albo nie. Również wewnątrz klasy występuje gradacja – o ile dla Arabów największym przekleństwem jest wyraz *pies* (*собака*), dla Rosjan możliwe są silniejsze wyrażenia w danej klasie (Жельвис 2001: 184).

Analizując teksty tworzone przez rosyjskich pisarzy nurtu wiejskiego można wyodrębnić kilka grup leksyki obelżywej skierowanej do mężczyzn. Szczególnie często wykorzystywane są: nazwy określające męskie ułomności i wady, obelgi związane ze światem przyrody, wyzwiska z użyciem nazw diabła i innych sił nieczystych. Należy zaznaczyć, że bohaterowie badanych utworów rzadko posługują się pojedynczymi wyrazami jako wyzwiskami. Swoje zaangażowanie emocjonalne w wyrażaniu negatywnych uczuć i takiegoż stosunku do innych osób wyrażają poprzez tworzenie związków nominalnych (rzeczownik + przymiotnik) bądź kolekcji (rzeczownik + rzeczownik). Jest to charakterystyczne zarówno dla samych postaci, jak i języka, jakim się posługują.

3.8.1. Nazwy określające męskie ułomności i wady

Negatywną emocjonalną ocenę mogą stymulować różne aspekty zachowania, charakter człowieka, a także jego wygląd (Федорова 2004: 223). Wśród wyrazów obraźliwych, odnoszących się do męskich ułomności i wad, wymienić należy nazwy określające ich niski poziom intelektualny, głupotę, brak rozsądku, naiwność; grubiańskie, niekulturalne zachowanie; słabość do alkoholu, pijaństwo; nieuczciwość, podłość i nikczemność; awanturnictwo, warcholstwo; dziwne, odstające od normy zachowania; gadulstwo, samochwalstwo; skąpstwo; lenistwo, próżniactwo, nieróbstwo; zbyt młody lub podeszły wiek; nieprzyzwoitość w kontaktach z kobietami, rozwiązłość.

3.8.1.1. Nazwy określające niski poziom intelektualny, głupotę, brak rozsądku, naiwność mężczyzn

Дебил – potoczne określenie człowieka niedorozwiniętego bądź ociężałego umysłowo (tępego) (*Разг. 1. человек, страдающий олигофренией, Бранно 2. О тупом несообразительном человеке [БТСРЯ 244]*) w analizowanym materiale tworzy synonimiczną parę z leksemem *дурак*: *Дебил – так можно назвать только дурака-переростка, который учиться не хочет, с которым учителя мучаются* (Sz¹, D: 163),

Анатолия Яковлева прозвали на селе обидным, дурацким каким-то прозвищем – „Дебил”. Дебил звали в школе его сына Ваську второгодника, отпетого шалопая. А потом это слово пристало и к отцу. Даже жена сгоряча, когда

ругалась, тоже обзывала – Дебил. (...) Так довели мужика с этим Дебилом, что он поехал в город, в райцентр, и купил в универмаге шляпу (Sz¹, D: 163).

W przytoczonych przykładach z utworu Szukszyna odnaleźć można dwie różne definicje wyrazu *дебил*: słownikową i autorską. Zgodnie z informacjami zawartymi w słownikach *дебил* to ‘przerośnięty głupek, który nie chce się uczyć, z którym nauczyciele się męczą’ (*дурак-переросток, который учиться не хочет, с которым учителя мучаются*). Przeniesienie znaczenia, w jakim używa nazwy *дебил* autor w odniesieniu do młodego, negatywnie ocenianego człowieka (‘uczeń powtarzający klasę, niepoprawny nicpoń, łobuz’ [*второгодник, отпетный шалонай*]) na dorosłego mężczyznę stanowi zintensyfikowaną zniewagę.

Долбо⁸⁶ – synonim leksemów *дурак, дубина*. Nazwa najprawdopodobniej motywowana potocznym użyciem czasownika *долбить* – 1. Mechanicznie powtarzając, uczyć się na pamięć, wkuwać. 2. Nieustannie, bez przerwy przurpominać o czymś, powtarzać to samo w kółko (БТСРЯ 270): *Ты просто дурак! Долбо... – И Сильченко матерно выругался (...) Дурак ты!.. Дубина!* (Sz, R: 376),

– *Я те к примеру! Ты слушай сюда!..*

– *Долбо...*

– *Мужики, перестаньте лаяться!* – крикнула буфетница. – *А то выставлю час всех!.. Распустили языки-то* (Sz, R: 273).

Emocjonalność wypowiedzi (szczególnie w pierwszym z przykładów) została oddana przez środki pozawerbalne: zaznaczone wielokropkiem przerwy w wypowiedzi, retardację, liczne wykrzyknienia charakterystyczne dla wypowiedzi człowieka mocno zdenerwowanego, a także zwroty z właściwymi mowie potocznej czasownikami opisującymi zachowanie mężczyzn: *выругаться, лаяться, распустить языки*.

Дубина – bardzo głupi, tępy, niepojętny, nierozgarnięty człowiek (por. БТСРЯ 286), ‘pała, zakuty łeb’ (БРПС I 292)⁸⁷: – *Дубина, – сказал Князев, потирая челюсть. – Тебе не электриком, золотарем надо... В две смены* (Sz, R: 383).

Дурак – obelżywie o głupim, tępym człowieku (‘*Бранно. Глупый, тупой человек*’ [БТСРЯ 288] ‘*dureń, głupiec*’ [БРПС I 293]), także o sobie, gdy negatywnie oceniamy wcześniej popełnione błędy. W analizowanym materiale leksem ten pojawia się również w formie zdrobnień – *дурачок*: – *Вот пришел этот Колька домой да еще и хвастает, что пятнадцать дён в тюрьме*

⁸⁶ *Большой словарь русской разговорной речи* odnotowuje obelżywą nazwę долбоёб (БСРРР 148).

⁸⁷ Słowniki odnotowują też użycie tego wyrazu w odniesieniu do osób, które wyróżniają się nieprzeciętnie wysokim wzrostem (‘*драгал*’ [БРПС I 292]), jednak w badanym materiale leksem *дубина* w tym znaczeniu się nie pojawia.

сидел; я говорю, ой ты дурак, ой дурак... (В, Р: 125), время подперло жеманиться, ну и ходит, дурак, по ночам, „тальянчит” (Sz, R: 100), ...Да. Вот, девка, вишь как все обернулось-то... Я ведь дурак был, худо я тебя берег, знаешь сама... (В, Р: 127).

W przykładach pochodzących z utworów Szukszyna uwagę zwracają charakterystyczne dla języka potocznego, utarte, sfrazeologizowane wyrażenia *валять дурака*, *строить из себя дурачка* w uwarunkowanym kontekście i konsytuacją znaczeniową ‘udawać głupiego, strugać wariata, udawać Greka’ (БРПС I 98): (...) *ну что ты дурака-то валяешь? Неужели тебе никто не говорил* (Sz, R: 369), *Брось дурачка из себя строить! Тебя русским языком спрашивают: будешь в субботу работать? – Нет. Между прочим, насчет дурачка – я ведь могу тоже... дам в лоб разок, и ты мне никакой статьи на это не найдешь* (Sz, R: 318).

U Szukszyna pojawia się również zestawienie wyrazu *дурак* z leksemem *обезьян* – ‘*małpa*’, który w normatywnym języku rosyjskim posiada wyłącznie żeńską formę rodzajową *обезьяна* i w potocznym użyciu (oczywiście na zasadzie metaforycznego przeniesienia) stanowi określenie człowieka naśladowującego, przedrzeźniającego innych, robiącego miny, krzywiącego się (por. БТСРЯ 665)⁸⁸. W języku polskim męskim odpowiednikiem *ма́лпу* w tym odcieniu znaczeniowym jest wyraz *małpiszon*: *Один дурак-обезьян (мужского пола) начал ни с того ни с сего делать нечто непотребное. Женщины застыдили и не знали, куда смотреть, а мужчины смеялись и смотрели на обезьяна* (Sz, R: 379).

W materiale zaczerpniętym z utworów Szukszyna ujemne zabarwienie emocjonalne leksemu *дурак* zostaje dodatkowo wzmocnione poprzez epitety: derywowany od czasownika *обтесывать* (przen. ‘wpajać kulturalne nawyki, uczuć kulturalnego, uprzejmego zachowania’ [БТСРЯ 688]) przymiotnik *необтесанный* – ‘nieokrzesany, bez ogłady’ oraz przymiotnik *надутый* – w znaczeniu podstawowym ‘rozдуты, nabrzmiały, na skutek zwiększenia objętości’, a metaforycznie ‘nadęty, napuszczony’, a także ‘naburmuszony, nadąsany pod wpływem złości, gniewu’ (БРПС I 636). Związek wyrazowy *надутый дурак* tworzy synonimiczną parę z wyrażeniem nominalnym *бык с куриной головой*, co pozwala wysnuć wniosek, że przymiotnik *надутый* stanowi odniesienie do wielkości zwierzęcia (por. Skommer 2006: 182), natomiast określenie *куриная голова* – do niewielkich rozmiarów kurzej głowy, a co za tym idzie niezbyt wielkiej pojemności mózgu tego zwierzęcia (por. *куриные мозги, куриная память*): – *Вы представляете, товарищ Ваганов, житья нет: как вытьет, так начинает хулиганить. К какому-то Мишке меня приревновал!.. Дурак необтесанный* (Sz, R: 385), *Кому польза от этого надутого дурака. Бык с куриной головой* (Sz, R: 306).

⁸⁸ Według БТСРЯ w języku potocznym wyraz *обезьяна* może odnosić się również do bardzo brzydkiego człowieka (БТСРЯ 665).

W przykładach pochodzących z opowiadań Abramowa pojawia się kolejna synonimiczna para, którą leksem *дурак* tworzy z wyrażeniem nominalnym związanym ze światem roślin

– *пень бестолковый* ‘tępy pień’: *Таусий выкатил свои светлые кругляши, за- улыбался, дурак.*

– *Пень бестолковый!* – *рассердилась Авдотья.* – *Разве улыбаться надо? Танька-то, говорю, где? Пропал Танька-то, ночью в лес ушел* (A, R: 360).

Дуролом – podstandardowa nazwa człowieka działającego pochopnie, popełniającego poważne błędy, rozwiązującego skomplikowane problemy bez namysłu (БСРП 162): – *Дуролом! Безмозглая образина! Да, где то слыхано, чтобы на волка с бараном ходили!* (A, T: 348).

Negatywną ekspresję potęguje tu równoległe użycie inwektywy *безмозглая образина*. Negatywnie nacechowana obelżywa nazwa *образина* w znaczeniu ‘wstrętna morda, parszywy pysk’ (БРПС I 766) otrzymuje dodatkową cechę mocno nacechowaną emocjonalnie ujemnie – *безмозглый* – ‘głupi, tępy, niepojętny, nierozgarnięty’ (БТСРЯ 67). Zestawienie to jest o wiele bardziej obraźliwe niż każdy ze składających się na nie leksemów z osobna.

Дистрофик⁸⁹ – potoczna nazwa osoby chorej na dystrofię – chorobę polegającą na zakłóceniu odżywiania tkanek i organów wewnętrznych, która prowadzi do wyniszczenia całego organizmu, lub leksem odnoszący się do osoby bardzo szczupłej, wręcz wychudzonej (БТСРЯ 262).

W przytoczonym poniżej przykładzie ujemne zabarwienie emocjonalne leksemu *дистрофик*, wynikające z braku akceptacji społeczeństwa dla mężczyzn słabych fizycznie, potęguje równoległe użycie drugiej nazwy *жук навозный* – ‘żuk gnojowy’, która jest wyrazem o sekundarnej funkcji obraźliwej. Metafora ta powstaje na zasadzie skojarzenia negatywnie wartościowanych przez opinię społeczną warunków bytowania tego owada ze standardem życia mężczyzn, do których skierowana jest ta obelga. Widoczna jest tu wyraźnie domieszka lekceważenia i pogardy: – *Дистрофики!* – *Обзывал всех Санька.* – *Жуки навозные. Что вы понимаете-то? Ну, что вы можете понимать в современной жизни?* (Sz, R: 349).

Идиот – kolejna nazwa odnosząca się do mężczyzny o ograniczonych horyzontach myślowych, motywowana nazwą choroby polegającej na upośledzeniu umysłowym (por. z **дебил**), (БТСРЯ 375: 1. Человек, страдающий идиотией, слабоумием. Бранно 2. Дурак, болван, тупица): *Она же меня за идиота считает* (Sz, R: 387), *Учитель (...) покраснел и кричал: – Вы не имеете права! Варвар! (...) Ответишь за убийство! Идиот...* (Sz¹, K: 94),

⁸⁹ *Дистрофик* to wyraz mający ciekawą historię. W języku łagrowym *алиментарная дистрофия* była uznana za nazwę jednostki chorobowej i podawana w dokumentach jako przyczyna śmierci więźnia. Stosowano ją wszędzie tam, gdzie należało ukryć faktyczną przyczynę zgonu (głód, niską temperaturę, pobicie). W dawnym Związku Radzieckim funkcjonowało wiele dowcipów na temat dystrofików.

А то тебе, бедному, негде кирпич достать! Идиот (Sz, K: 95), – *Тебя просили, ты послушал? Не проси теперь и других. Идиот* (Sz, K: 99), – *Вот идиот-то! – опять ругнулась Марья* (Sz, R: 302).

W drugim przykładzie ujemną ekspresję potęguje równoległe użycie w formie obraźliwego apelatywu wyrazu *варвар* – zapożyczenia z języka greckiego, w którym *barbaros* oznacza cudzoziemca, nie Greka. U starożytnych Greków i Rzymian wyraz ten stanowił obelżywą nazwę cudzoziemców, mówiących w niezrozumiałych dla nich językach i należących do odmiennej kultury. W analizowanym materiale jest nazwą stosowaną w odniesieniu do mężczyzny prymitywnego, niewykształconego, niekulturalnego bądź ordynarnego i okrutnego (por. БТСРЯ 111). Leksem ten zawiera dużą dozę lekceważenia, pogardy.

Кретин – leksem sekundarnie obraźliwy, prymarnie nazywa chorobę endokrynologiczną, powodującą opóźnienie w rozwoju psychicznym i fizycznym. W poddanych analizie utworach stanowi obelgę skierowaną do człowieka głupiego, tępaka, głąba (por. БТСРЯ 470: 1. Человек, страдающий кретинизмом. Бранно 2. Дурак, тупица): – *Ты долго там будешь пилить? Насмешил людей, а теперь спать им не даешь. Кретин. Тебя же сейчас во всех квартирах обсуждают!* (Sz, R: 238), *Валюша, навалившись могучей грудью на подоконник, свирепо говорит: – Я те сейчасотреагирую – кастрюлей по башке, кретин!* (Sz, R: 233).

Фраер – potoczna nazwa człowieka naiwnego, niedoświadczonego, odnieszona zazwyczaj do żargonu miejskiego (БТСРЯ 1433). Pojawienie się jej w mowie człowieka ze środowiska wiejskiego świadczy o przenikaniu na wieś żargonizmów z miejskiego slangu i zakorzenianiu się ich wśród mieszkańców prowincji: *Кто еще хочет ехать, фраера?* (Sz, R: 349).

Старик усмехнулся.

– *Обормот. Жена-то пошто ушла? Пил небось?*

– *Я не фраер, дед, я был классный флотский специалист. Ушла-то? Не знаю. Именно потому, что я не был фраером* (Sz, R: 93).

W przywołanym przykładzie negatywny ładunek emocjonalny potęguje użyta przez współmówcę inna obraźliwa nazwa, tym razem z kręgu leksyki podstandardowej – *обормот* ‘nikczemny, niegodziwy człowiek’ (БТСРЯ 680), ‘ladaco, nicpoń’ (БРПС I 764), choć w tym konkretnym kontekście pobrzmięwa w niej nuta pobłażania, którą podkreśla użyty w komentarzu odautorskim czasownik *усмехнулся*.

3.8.1.2. Nazwy określające grubiańskie, niekulturalne zachowanie mężczyzn

Нахалюга – augmentativum od rzeczownika *нахал* – ‘arrogant, impertynent’ (БРПС I 674). Funkcja obraźliwa z odcieniem pogardy i lekceważenia została tu wzmocniona przez sufiks *-уг* (*а*) oraz wykładniki pozawerbalne: *громко возмущилась, даже посмеялась*, a wyrażający zdumienie potoczny frazeolo-

gizm *Надо же 'что́ подобного'* dodatkowo wyraża dezaprobatę dla bezczelnego, zuchwałego zachowania mężczyzny: – *Это он так написал?! – громко возмутилась Попова – Нахалюга! Надо же!.. – Женщина даже посмеялась. – Ну надо же!* (Sz, R: 386).

Хамло – nazwa obraźliwa charakterystyczna dla języka potocznego (БСРПП 664), jej wyrażne nacechowanie ujemne zawarte jest już w podstawie derywacyjnej – *хам* ‘arogancki, gburowaty, bezczelny człowiek’, a wzmocnione w drugim z cytatów poprzez powtórzenie leksemu, wypowiedzianego z namysłem w pewnym odstępnie czasowym i wzbogaconego o środki pozawerbalne – *разинул пасть: – Прр-очь! – закричал тогда Князев – громче преждего и толкнул Сергея Николаевича в грудь. – Прр-очь, хамло!..* (Sz, R: 385), – *Хамло, – сказал он негромко. – Ну и хамло же... Разинул пасть* (Sz, R: 376).

3.8.1.3. Nazwy określające męską słabość do alkoholu, pijaństwo⁹⁰

Выпивака – potoczna nazwa derywowana od czasownika *выпивать* – ‘pić, porijać’, używana w odniesieniu do mężczyzny, który ma słabość do alkoholu i lubi pić: *И посмотрел прямо в глаза выпиваке. Тот, кстати, не так уж и пьян-то был, только глаза блестели и разило* (Sz, R: 381).

Выпивоха – podstandardowa nazwa człowieka lubiącego wypić; synonim pijaka, czyli człowieka nałogowo pijącego napoje alkoholowe (БТСРЯ 177). Jest to wyraz dwurodzajowy, jednak w przytoczonym przykładzie odnosi się do reprezentanta płci męskiej:

Где-нибудь часа так в два пополудни к Макару выходил дед Кузьма, выпивоха и правдолюб. Опохмелиться у него никогда денег не было. – Дай на бутылку. Во вторник поплывем с зятем рыбачить, привезу рыбки (Sz, R:142).

W przywołanym fragmencie uwagę zwraca charakterystyczny dla języka potocznego czasownik oddający specyfikę upojenia alkoholowego i standardowe zachowania ludzi, którzy nadużywają alkoholu – *опохмелиться* – ‘napić się alkoholu w celu pozbycia się niedomagania, słabości spowodowanej spożyciem znacznej ilości napojów alkoholowych poprzedniego dnia’ (БТСРЯ 718), ‘wypić klina’ (БРПС I 803). Z koniecznością „wypicia klina” wiąże się też aspekt poszukiwania sponsorów (*Дай на бутылку*) i nierzadko zadłużania się przez alkoholików, którzy najczęściej nazajutrz po upojonym wieczorze czy też nocy nie dysponują niezbędnymi środkami finansowymi do zrealizowania tej czynności (*Опохмелиться у него никогда денег не было*).

Глот – osoba nałogowo spożywająca alkohol w nadmiernych ilościach, synonim wyrazu pijak, alkoholik: – *Он и сейчас-то уж никуда не годится.*

⁹⁰ Por. z leksyką odnoszącą się do osób nietrzeźwych oraz nałogowych alkoholików, a także z nazwami czynności osób raczących się alkoholem, które prezentuje G. Ojcewicz (Ojcewicz 2004: 55–70).

Для мебели только. – Алкоголик, глот (Sz, R: 257), Водку жрать у них денег хватает, а тут, видите ли, мало платят (...) – Глоты. И сосут, и сосут, и сосут-ут эту водку... Как не надоест-то? Очуметь же можно. Глоты несчастные (Sz, R: 224).

Nazwa derywowana od czasownika *глотать* – potocznie ‘pić łąpczywie: pośpiesznie’. Częstotliwość owego picia, a właściwie jego nieprzerwaną ciągłość uwypukla powtórzenie czasownika *сосать*, z celowym fonetycznym wydłużeniem samogłoski akcentowanej. Negatywną ekspresję potęguje użycie podstandardowej formy czasownika w wyrażeniu *жрать водку* (*жрать* – zgodnie z definicjami słownikowymi – w pierwszej kolejności określa łąpczywy sposób jedzenia właściwy zwierzętom, co już sytuuje ten leksem w kategorii „wyrazów gorszych”⁹¹), natomiast epitet *несчастные* do pełnego pogardy i dezaprobaty tonu wypowiedzi wnosi domieszkę współczucia.

Пьяница – mężczyzna nadużywający alkoholu, pijący ciągle i dużo, pijak, alkoholik: – *Саня – это человек. Отвяжитесь от него. Не трожьте. – Пьяница, – поправила бухгалтерша (Sz, R: 180), (...) замерзнет тот пьяница – засудят тебя! (A, T: 348), Зоська Худяков, старый мот и пьяница (A, T-M: 485).*

Jest to wyraz prymarnie nacechowany ujemnie. Dodatkowe wzmocnienie negatywnej ekspresji nastąpiło w ostatnim przykładzie poprzez równoległe użycie potocznej nazwy *мот* ‘rozrzutnik, marnotrawca, utracjusz, trwoniciel’ (БРПС I 609), w którym obraza zawarta jest również eksplicytnie. Funkcję ekspresywną ujemną potęguje ponadto epitet *старый*.

Пьянчуга – obelżywa podstandardowa nazwa człowieka, który nałogowo pije (БСРПП 515), ‘pijaczysko, pijus, moczygęba, moczymorda’ (БРПС II 301): *Я уж знала, не к добру пришел вчера тот пьянчуга (A, T: 348), Да тот босяк выманил его, чтобы пропить со своими пьянчугами! (A, T: 348).*

Funkcja ekspresywna ujemna z odcieniem pogardy i lekceważenia jest wzmocniona w przypadku tego augmentatywu przez sufix *-чуг(a)*. Negatywne wartościowanie potęguje również użyty w drugim przykładzie leksem *босяк* – ‘oberwaniec, obszarpaniec, obdartus’, który sytuuje mężczyzn nadużywających alkoholu na marginesie społecznym, deklasuje ich poprzez fakt, iż pod wpływem nałogu przestają o siebie dbać, nędznieją. W obu przykładach wystąpił epitet w postaci zaimka wskazującego (tu: wzmacniającego) – *тот*.

3.8.1.4. Nazwy określające nieuczciwość, podłość i nikczemność mężczyzn

Дерьмо – w znaczeniu prymarnym to podstandardowe ordynarne określenie kału ludzkiego lub zwierzęcego bądź ekwiwalent wyrazu ‘gnój’. W znacze-

niu przenośnym leksem ten zawiera bardzo duży ładunek ekspresji ujemnej i stanowi obelżywą nazwę człowieka nędznego, podłego, budzącego pogardę: *Он, видите ли, лаяться будет тут... Дерьмо* (Sz¹, M: 225).

Мазурик – wyraz potoczny używany w środowisku wiejskim w odniesieniu do człowieka nieuczciwego, oszusta, kanciarza, szachraja (БТСРЯ 513); osoba nieszanowana, traktowana z lekceważeniem i pogardą (БСРПП 304): *Митька плюнул и ушел. Но не отступился, мазурик, и вечером опять пристал как банный лист к заднице* (В, Р: 86), *Пошто, думаю, с тобой связался, с мазуриком, доведешь ты меня до казенного дома с даровыми харчами* (В, Р: 98).

Oszust w powszechnej opinii społecznej uznawany jest za człowieka niemoralnego, stąd jego ujemna, negatywna ocena. Uciążliwość obcowania z taką osobą uwypukla dodatkowo obraźliwy frazeologizm *пристал как банный лист к заднице*, którego ekwiwalentem w języku polskim jest zwrot ‘uczerpił się jak rzep psiego ogona’. Natomiast drugi cytat opisuje nieprzyjemne konsekwencje bliskich kontaktów z człowiekiem mającym problemy z prawem: – *доведешь ты меня до казенного дома с даровыми харчами*. W przytoczonych przykładach pobrzmiewa jednak nutka pobłażliwości, być może wynikająca z faktu, że nazwa *мазурик* zazwyczaj odnosi się do drobnych oszustów (БСРПП 304).

Паскуда – obraźliwie o wstrętnym, budzącym odrazę człowieku (БТСРЯ 785): *Значит, Олешка Сапогов матерится, дай, говорит, Мишуха, ему тую погуще, чтобы он, паскуда, не лягался* (В, Р: 56).

Wzmocnienie ekspresji ujemnej w przywołanym przykładzie nastąpiło poprzez użycie wykładników pozawerbalnych, do których należą czasowniki opisujące zachowanie osoby nazwanej *паскуда*: *материться* – wyraz z zakresu leksyki potocznej (БТСРЯ), przez niektóre słowniki klasyfikowany jako podstandardowy (БРПС), występujący w znaczeniu ‘ordynarnie kłąć (przeklinać), rozstawiać rodzinę po kątach (używając zwrotów wulgarnych)’ (БРПС I 572) oraz czasownik *лягаться* – ‘wierzgać, kopać’ (БРПС I 557), który również należy do leksyki potocznej.

Подлец – łajdak, łotr, nikczemnik; szubrawiec, szuja (БРПС II 102):

– *Сын-то пишет? Что-то давненько я к тебе не заходил...*

– *Некогда (...) не курорт – шахты-то эти.*

– *Всем им, подлецам, некогда. Им водку литрами жрать – на это у них есть время. А письмо матери написать – время нет* (Sz, R: 141).

W przywołanym przykładzie leksem zawiera wyraźną dezaprobatę dla zachowania młodych mężczyzn, którzy nie potrafią znaleźć czasu dla matki.

Прохвост – człowiek niegodziwy, niecny, zasługujący na potępienie, pogardę; ‘łajdak, łotr, niegodziwiec, hultaj’; ‘szubrawiec, szuja’ (por. БТСРЯ 1036).

Ujemna ocena tego typu człowieka jest zawarta w samym leksemie, który już prymarnie jest expresivum: *Куда идти? К прохвосту Зотьке (...) Или к Никону Мерзлomu?* (A, T: 345), „*Стой, кричит, прохвост, я тебе все одно насветигну*” *Ну и настиг* (B, R: 139).

W niektórych cytatach negatywną funkcję ekspresywną potęgują wykładniki pozawerbalne, opisujące nikczemne, godne nagany zachowanie człowieka, do którego skierowana jest obelga:

– znęcanie się nad innymi, pastwienie się nad kimś: *До каких пор этот прохвост будет измышляться над ними!* (A, B: 146);

– kradzież, zagarnianie cudzego mienia: – *Опеть, Федор, всю мою рыбу выудил. От прохвост! Ходит кажин день, как на принудиловку*, – *сказал Куров, – и все под моей загородой удит* (B, P: 52);

– nieodpowiedzialne, bezmyślne zachowania: *Мишка шел с Митькой к ферме, оба слегка покачивались (...)* „*Ну и бес с ними – подумал Куров – сами на глаза уполномоченному лезут. Ну и прохвосты!*” (B, P: 72).

W jednym z przykładów z utworu *Привычное дело* Biełowa ujemny ładunek emocjonalny zawarty w samym wyrazie został nieco zmodyfikowany przez kontekst, który sugeruje podziw i lekką aprobatę: – *Вот прохвост, – не обиделся Куров, – у кого ты эк и молоть выучился. Отец, бывало, тележного скрипу боялся, а тебе пальца в рот не клади. Когда жениться-то будешь? Хоть бы скорее оборотала тебя какая-нибудь жандарма* (B, P: 51).

Сволота – rzeczownik zbiorowy używany w odniesieniu do podłych, nikczemnych ludzi; ‘zbieranina, draństwo’ (БТСРЯ 1163); ‘hołota, draństwo’ (БРПС II 425). W przywołanym przykładzie występuje z innym wyrazem obraźliwym – *гад*⁹²: *Челюсть болела. Князев время от времени трогал ее и качал головой. И шептал: – Сволота... Руки, видите ли, начал распускать!.. Гад какой* (Sz, R: 384).

Сволочь – obelżywa nazwa człowieka nieprzyzwoitego, podłego; ‘łajdak, nikczemnik, łotr, gałgan, niegodziwiec’ (БТСРЯ 1163), ‘szuja, kanalia’ (БРПС II 425): – *Живет на все готовенькое, да еще!.. Сволочь!*

– *Голодренец поганый!* (Sz, R: 236).

W przywołanym przykładzie leksem *сволочь* jest wzmocniony równoległym użyciem drugiego wyrazu obraźliwego *голодренец*, który jest leksemem podstandardowym, występującym w znaczeniu ‘oberwaniec, obdartus, obszarpaniec, łachmaniarz, hołysz, golec’ (БРПС I 221). Epitetem wzmacniającym jego ujemne zabarwienie emocjonalne jest przymiotnik *поганый* – ‘paskudny, wstrętny, ohydny’ (БРПС II 85).

⁹² Leksem *гад* szczegółowo zostanie omówiony w dalszej części rozważań, przy okazji leksyki obelżywej związanej ze światem przyrody.

3.8.1.5. Nazwy określające awanturnictwo, warcholstwo mężczyzn

Баламут – *pot.* ‘maćiwoda, warchoł, bałamut’ (БРПС I 47); (от монг. *баламут – шаловливый*) ‘człowiek wprowadzający zamęt, bezład, niesnaski, niezgodę’ (БТСРЯ 56): – *Баламут ты, Ванька, – сказал старик. – Ну, пошел бы, поработал год на свинярнике... Мать не жалеешь. Она всю жись и так одна прожила* (Sz, R: 91).

Wartość ujemna tego wyrazu jest zawarta już w samym leksemie – stąd też wynika jego funkcja obraźliwa.

Безобразник – potoczna nazwa tego, kto się awanturuje, rozrabia, łobuzuje (БТСРЯ 67); ‘łobuz, rozrabiacz, bezecnik, zbereźnik’ (БРПС I 59). Derywat od czasownika *безобразничать* – ‘zachowywać się skandalicznie, oburzając, dokonując złych czynów’ (БТСРЯ 67) – motywującego ujemnie zabarwienie emocjonalne: *Безобразник. Что, он не знает, что сейчас за это строга! Забыл* (Sz, R: 285).

Хулиган – ten, kto narusza reguły porządku społecznego, ogólnie przyjęte normy zachowania, wyrażając tym samym brak szacunku dla społeczeństwa i godności ludzkiej. Nazwa stosowana również w odniesieniu do bezczelnego, aroganckiego łobuza, awanturnika (por. БТСРЯ 1456): *Семен, заходи-ка с той стороны. Окружай хулиганов* (Sz, R: 353).

3.8.1.6. Nazwy określające dziwne, odstające od normy męskie zachowania

Чудак – człowiek z dziwactwami, którego zachowanie, czyny wywołują konsternację, zdziwienie otoczenia (БТСРЯ 1485), ‘dziwak, cudak, dziwołag’ (БРПС 740). W tym odcieniu znaczeniowym wyraz ten ma charakter lekko obraźliwy, nieco lekceważący, z wyraźną domieszką pobłażliwości, co wydaje się potwierdzać następująca konsytuacja:

(...) *А что, Федор, там не ревит моя-то рыба, не слышал в Подозерках-то?*
 – *Как, чудак, не ревит, голосом ревит.*
С минуту все четверо молчали.
 – *На блесну не пробовал? – спросил Мишка.*
 – *Что ты, чудак, какая блесна, ежели я и через канаву по-пластунски перебираюсь* (В, Р: 52).

Leksem ten może być również użyty jako synonim wyrazu *дурак* ‘głupi, tępy człowiek’ (БТСРЯ 1485) i wówczas zawarty w nim ujemny ładunek emocjonalny jest zdecydowanie silniejszy.

3.8.1.7. Nazwy określające gadulstwo⁹³, samochwalstwo mężczyzn

Свистун – *przen.* ‘gadula, gadulski, papla, głęda’ (БРПС II 422); ‘samochwała, pleciuch, próżniak’: *Как пил, так и пьет. С работы опять прогнали, свистуна* (Sz, R: 139).

Ujemne i lekceważące zabarwienie tego wyrazu wynika z negatywnej oceny społecznej osoby leniwej, która dużo mówi, a mało robi, nie zajmuje się rzeczami pożytecznymi, a jedynie czczą gadaniną, która do niczego konstruktywnego nie prowadzi.

Пустозвон – *pot.* ‘gadula, papla, pleciuch’ (БРПС II 296), nazwa derywowana od czasownika *пустозвонить* – *pot.* ‘zajmować się pozbawioną sensu, przepełnioną frazesami gadaniną zamiast konkretną pracą’: *Ходишь по деревне, пустозвонишь... Пустозвон* (Sz, R: 139).

3.8.1.8. Nazwy określające mężczyzn skąpych, chciwych

Куркуль – potocznie o człowieku chciwym, skąpym (БТСРЯ 482), który przez społeczeństwo wiejskie jest postrzegany, oceniany jako synonim człowieka egoistycznego, złego:

Не нужна мне твоя баня, гори она синим огнем! – Иван поднялся. – Я только хочу тебе сказать, куркуль: вырастут твои дети, они тебе спасибо не скажут. Я проживу в бедности, но своих детей выучу, выведу в люди... Понял?

Куркуль не пошевелился, только кивнул головой, как бы давая понять, что он понял, принял, так сказать к сведению (Sz, R: 222).

W jednym z analizowanych przykładów emocjonalność tego wyrazu jest wzmocniona przez epitet *недорезанный* (Sz, R: 260).

3.8.1.9. Nazwy piętnujące lenistwo, próżniactwo, nieróbstwo mężczyzn

Лоботряс – *gm. obelż.* ‘obibok’ (БРПС I 548); potoczna nazwa lenia, próżniaka, nieroba, który jest bardzo negatywnie oceniany i wartościowany przez społeczność wiejską (БТСРЯ 503): *Ты, лоботряс, только рассуждать умеешь. А коснись самого, не так бы запел* (Sz, R: 139).

3.8.1.10. Nazwy określające zbyt młody lub podeszły wiek mężczyzn

Молокосос – compositum, którego podstawę słowotwórczą stanowi rzeczownik *молоко* ‘mleko’ i temat czasownika *сосать* ‘ssać’, stanowi lekceważącą nazwę mężczyzny bardzo młodego, niedoświadczonego, nieznającego życia (zazwyczaj młodszego od mówiącego) (БТСРЯ 553); *pot.* ‘młokos, żółtodziób, gołowąs, młodziak, chłystek’ (БРПС 603): *Старики ничего сделать*

⁹³ Gadulstwo stereotypowo przypisywane jest kobiecie, zatem jako cecha niemieńska w przywołanych kontekstach podlega negatywnej ocenie.

не могут, злятся, хватаются за бичи – хоть бичами, да исправить молокососов, но только хуже толкают их к упорству (Sz, R: 255), – Молчатъ! – строго сказала Лизавета Васильевна. – А то договоришься у меня!.. Молокосос. Сопляк (Sz¹, M: 65).

W drugim z przytoczonych przykładów leksem *молокосос* jest wzmocniony równolegle przez użycie drugiego wyrazu obraźliwego *сопляк* 'smarkacz', który w znaczeniu prymarnym oznacza małego chłopca (często zasmarkanego, co wyjaśnia etymologię tej nazwy), a w przenośni stanowi synonim wyrazu *молокосос*. O mocnym nacechowaniu ujemnym leksemu w tym konkretnym kontekście świadczy ekspresyjny (pełen złości) charakter wypowiedzi, na który oprócz wyzwisk składają się niecierpiące sprzeciwu polecenia, wyrażone formą bezokolicznika (*Молчатъ!*), a także groźby (*А то договоришься у меня!*). Tym sposobem nadawca wypowiedzi wyraźnie zaznacza swoją dominację nad odbiorcą. Negatywne nacechowanie emocjonalne wzmacnia również komentarz odautorski: *строго сказала*.

Старый – leksem stojący w opozycji do dwóch poprzednich, stanowi potoczną nazwę starego mężczyzny, starca, który przeżył już wiele lat (БТСРЯ 1262). Wyraz ten pełni dość słabą funkcję obrażania, a jego nacechowanie emocjonalne jest w znacznej mierze wyznaczone przez funkcjonujący w społeczeństwie stereotyp starości⁹⁴: *– Пошел бы ты, штарый, шам, – застонала Семеновна* (R, P: 286).

W przywołanym cytacie nazwa ta przybiera zapis fonetyczny zgodny ze specyfiką mowy bohaterki, która jej używa.

3.8.1.11. Nazwy określające nieprzyzwoitość mężczyzn w kontaktach z kobietami

Бесстыдник – derywat od przymiotnika *бесстыдный*, który pochodzi od wyrażenia *без стыда*, w tradycji ludowej mężczyzna lub młodzieniec, który narusza (słowami lub czynami) zasady przyzwoitości obowiązujące w kontaktach z kobietą, dziewczyną (БТСРЯ 75); 'bezwstydnik, rozpustnik': *– И есть же такие дуры на свете! – сказала Зина (...) Уши развесила – сидит, а вы, бесстыдники, наворачиваете* (A, N: 311), *Спасибо людям. Меня как за руку до самого Питера вели (...) Только один раз мужичок подшутил, не на дорогу направил. Дак уж его в деревне ругали. Вот какой, говорят, бесстыдник, над кем смываться вздумал. Отольются ему эти слезы* (A, W: 294).

⁹⁴ Stereotyp pozytywny podkreśla zasługującą na szacunek mądrość i doświadczenie życiowe ludzi w podeszłym wieku, natomiast negatywny zmniejsza prestiż ludzi starych, koncentrując się na ich nieprzydatności społecznej, bierności, nieumiejętności przeciwstawienia się, podatności na choroby, szybkim uleganiu zmęczeniu, konserwatyzmie poglądów i nawyków, skłonności do pouczenia (Susułowska 1989: 41–42, por. też Szarota 1998: 29–30, Susułowska 1986: 71).

W drugim z przywołanych cytatów wyraz *бесстыдник* przybiera znaczenie 'bez sumienia, naigrawający się z cudzego nieszczęścia'. Ujemna wartość tego leksemu uwidoczni się w zawartej w komentarzu odautorskim (*его в деревне ругали*) negatywnej ocenie społecznej człowieka pozbawionego wstydu (w tym konkretnym kontekście pozbawionego sumienia), a zatem w opinii ogółu – niemoralnego, postrzeganego jako synonim zła, które zresztą będzie musiał w przyszłości odkupić (*Отольются ему эти слезы*).

3.8.2. Obelgi pod adresem mężczyzn związane ze światem fauny

Jak zauważa L.L. Fiedorowa, wyrazy obraźliwe nie zawsze w sposób bezpośredni służą charakterystyce jakościowej (*неряха, лентяй, нахал, глупец*). Nierzadko do wzmocnienia ekspresji wykorzystywane są wywodzące się z określonych sfer leksyki zastępcze obrazy o znaczeniu metaforycznym (Федорова 2004: 223). W ich roli mogą wystąpić przytaczane powyżej leksemy motywowane nazwami chorób, związanych z upośledzeniem umysłowym (*дебил, идиот, кретин*), nazwy zwierząt, które stanowiąc będą przedmiot analizy w niniejszym podrozdziale, jak i nazwy sił nieczystych, którymi zajmiemy się w dalszej kolejności.

Wyrazami mającymi na celu znieważenie drugiego człowieka w utworach rosyjskich pisarzy nurtu wiejskiego są bez wątpienia leksemy służące do nominacji zjawisk związanych ze światem fauny. Do celów obelżywego wyrażania się o mężczyźnie z pewnością należą nazwy zwierząt, w których występuje negatywne wartościowanie oparte na porównaniu sposobu zachowania mężczyzn i zwierząt.

Баран – jako symbol głupoty i uporu stanowi określenie człowieka niegrzeszącego rozumem. Ujemna wartość tej nazwy wynika z metaforycznego przeniesienia cech zwierzęcia na człowieka: *Я и говорю: бараны. Рога на лбу выросли – и довольные: бодаться можно. А ты же человек, тебе разум даден, слово терпеливое...* (Sz, R: 139).

W przywołanym cytacie użycie liczby mnogiej wskazuje, iż dana wypowiedź odnosi się do grupy mężczyzn, którzy bezmyślnie, ślepo powtarzają jakieś zachowanie, nie uświadamiając sobie jego negatywnych konsekwencji.

Боров – 1. wieprz, tucznik – kastrowany samiec świni, zazwyczaj hodowany na ubój; 2. *przen. pot.* (o człowieku) wieprz (БРПС I 81); Obrażliwa nazwa człowieka grubego, niezgrabnego, nieruchawego, ociężałego (БТСРЯ 91): *– Чего лежишь, боров? Кому говорю? – взбеленилась Ульяна (А, Т: 348), Старуха, злая, обиженная за сына, шла дальше своей дорогой. – Боров гладкий, – бормотала она, – ты их нарожай сперва своих, потом жалья. Подыметя ли рука-то?* (Sz, R: 142).

W ostatnim fragmencie negatywne konotacje związane z tym leksemem potęguje przymiotnik *зладкий* – w odniesieniu do zwierząt – ‘dobrze utrzymany; odżywiony’ (БРПС I 212).

Бычок – deminutivum derywowane od rzeczownika *бык*, w sekundarnym znaczeniu odnoszącego się do człowieka zdrowego, silnego (zazwyczaj upartego) (БТСРЯ 107).

Wyraz raczej słabo obraźliwy, chociaż w tym konkretnym kontekście stanowi przejaw dezaprobaty i nabiera znaczenia pejoratywnego, połączonego z nutą ironii i politowania dla naiwności młodego mężczyzny, nieświadomego, co niesie ze sobą życie w małżeństwie: *Чего ты радуешься, бычок? Она тебя возьмет теперь за рога. Нунка-то. Они все, Кречетовы, такие* (Sz, R: 102).

Гад (гадина) – *gad, gadzina*: *Ну, гад, погоди! Дорого ты заплатишь за это!* (A, B: 148), *Зубы разбил? От гад-то!* – *Счас ему там дадут* (Sz, R: 279), *Руки, видите ли, начал распускать! Гад какой* (Sz, R: 384), *Я те посмотрю. Приполз... гадина какая. Уходи! Уходи!.. – Павел затопал ногой. Он как будто взбесился с горя* (Sz, R: 361), *Аркашка взял венский стул, подошел к бригадиру и заорал: – Счас как дам по башке! Гад такой!* (Sz, R: 278), *Иван чего-то озверел. – Иди отсюда, гад подколодный. Чего ты лезешь не в свое дело?!* (Sz, R:141), *У меня зять вон до развода дело довел, гад зубастый: тоже ничего с собой сделать не может* (Sz, R: 298).

Przy pomocy tego leksemu mężczyzna w zwrotach bezpośrednich, a także w wypowiedziach o nim skierowanych do osób trzecich, zostaje porównany do złośliwego, jadowitego gada, który, zgodnie z definicjami słownikowymi, jest synonimem odrażającego, budzącego wstręt człowieka (por. БТСРЯ 190: *Бранно. ‘Отвратительный, мерзкий человек’*). Negatywne emocje, jakie wywołuje swoim postępowaniem człowiek określany tym mianem, potęgują wykładniki pozawerbalne: *заорал* – *pot.* ‘ryknął, wrzasnął’, *затопал ногой* – ‘tupnął nogą’, *взбесился* – *przen. pot.* ‘wpadł we wściekłość/ w szał’, *озверел* – ‘wściekł się’. Funkcja obraźliwa tej nazwy w dwóch ostatnich przykładach została dodatkowo wzmocniona przez zaimek określający o charakterze wykrzyknienia *какой/какая* – ‘jaki(ż), co za’, epitet *такой*, partykułę *-то*. Spotęgowaniu negatywnej ekspresji służy też charakterystyczny dla poezji ludowej przymiotnik *подколодный* w znaczeniu ‘przewrotny, złośliwy’ oraz epitet *зубастый* (1. zębaty, z mocnymi zębami. 2. *przen. pot.* cięty w języku [БРПС I 400]).

Змей⁹⁵ – potoczna forma wyrazu *змея* – 1. gad z długim wijącym się ciałem bez nóg (zazwyczaj z trującymi gruczołami w paszczy). 2. O podstępny, przebiegłym, złym człowieku (БТСРЯ 367). obraźliwy charakter tego wyrazu wynika z przeniesienia nazwy gada na człowieka. Zawiera duży ładunek emocjonalny ujemny, nazywa przeważnie osobę zdradliwą, a przez to zasługującą na pogardę: – *Предал, змей! Я тебя проучу! Не уйдешь ты от меня,*

⁹⁵ W bajkach rosyjskich *змея* to mityczny skrzydlaty potwór z głową żmii; smok (БТСРЯ 367).

остановись лучше (Sz, R: 70), – Ну, погоди!.. Погоди у меня, змея ползучий (Sz, R: 70).

W ostatnim przykładzie obelżywy ton apelatywu wzmacnia epitet *ползучий*.

Ишак – 1. osioł; 2. głupi, uparty człowiek (por. БТСРЯ 406): Чего ты кобенисся-то? (...) Ишак – сказала Матрена и ушла в огород (Sz, W: 63), Вы думали, я вам ишак бессловесный? Сколько я в дом получек перетаскал, а хоть один костюмишко маломальский купили мне? (Sz¹, M: 71–72).

Osiół⁹⁶ jest powszechnie utożsamiany z bezmyślnym uporem, co w pierwszym z przytoczonych przykładów uwypukla czasownik *кобениться* – ‘upierać się, stawać okoniem’ (БППС I 476), *Разг.* ‘Не соглашаться на что-л., заставляя упрашивать себя; упрямиться’ (БТСРЯ 406). W drugim przywołanym fragmencie obok głupoty na plan pierwszy wysuwa się aspekt niewolnictwa, biernego podporządkowania, niezgłaszania protestów, podkreślony przez epitet *бессловесный*, który można rozumieć na dwa sposoby. W znaczeniu dosłownym *бессловесный* to ‘niemy’ (niewyrażający sprzeciwu z powodu niemożności wyartykułowania go), natomiast w przenośni *бессловесный* znaczy ‘potulny, zastrachany, zahukany’ (czyli ktoś, kogo zdolność do słownej kontestacji jest sparaliżowana przez strach) (БППС I 66).

Козел – 1. koziół, cap; 2. o człowieku wywołującym rozdrażnienie swoją zawziętą głupotą (БТСРЯ 437)⁹⁷. Leksem ten oprócz ekspresji ujemnej, jaką niesie ze sobą przeniesienie nazwy ze zwierzęcia na człowieka, zawiera pewną dozę lekceważenia i ironii, w przytoczonym przykładzie dodatkowo spotęgowaną przez użycie epitetu *старый*: Тронется ишо, козел старый (Sz, R: 75).

Паразит – 1. pasożyt; 2. darmozjad, czyli ten, kto żyje na cudzy koszt, z cudzej pracy; 3. obelżywe określenie złego człowieka czy też człowieka, który źle postąpił (por. БТСРЯ 780): За стакан вина да за кружку пива – на год лишать человека! Паразит (Sz, R: 89), – А у меня сестрин муж, – стала рассказывать Рыжая. – Я ему: „Што ж ты, – говорю, – пьешь-то, рожка твоя квадратная? Ведь ты вот с получки-то сколь? – двенадцать рубликов усадил! А на двенадцать рублей можно полторы недели питаться, если ты – опять же – не нальешь глаза-то да мяса себе не будешь требо-

96 Osiół jest symbolem cech skrajnych, tj. trzeźwość, zdrowy rozsądek, cierpliwość, pokora, a zarazem niewolnictwo, upór, pycha, głupota (Kopaliński 1990: 288). W języku rosyjskim właściwości przypisywane osłu ukazują wyraźną repartycję przymiotów charakteryzujących zwierzęta, określane mianem *осёл* oraz *ишак*, co potwierdzają następujące frazeologizmy: *упрямый/глупый как осёл, навьюченный как ишак, работать/пахать как ишак* (Wysoczański 2006: 151).

97 Negatywne konotacje niosą z sobą sfrazeologizowane wyrażenia porównawcze *uparty jak koziół, głupi jak cap, śmierdzieć jak cap* (Skommer 2006: 194) i ich rosyjskie odpowiedniki *упрямый как козел, воняет/несет как от козла* (Wysoczański 2006: 148). Wysoczański wśród zleksykalizowanych porównań języka rosyjskiego nie odnotowuje porównania odnoszącego się do symbolicznej głupoty tego zwierzęcia, ale definicje słownikowe uwypuklają ten aspekt stereotypu kozła (por. БТСРЯ 437).

вать". Так он мне: Все пьют. Не пьют только собака да кошка – они лакают. Такой паразит!. (Sz, R: 257), – Не мог мой паразит живым остаться... (...) Наклепал ребятишек и... смертью храбрых. А что с его храброй смертью я теперь делать буду? Их, что ли, кормить? (R, P: 286), Ах вы, паразиты несчастные! (A, L: 124).

W drugim z przytoczonych cytatów nastąpiło wzmocnienie ekspresji ujemnej przez epitet *такой*. W przedostatnim przykładzie, który stanowi wypowiedź żony na temat poległego na froncie małżonka, obraźliwa funkcja tego leksemu zostaje zneutralizowana przez użycie zaimka dzierżawczego *мой*, natomiast w ostatnim przykładzie pojawia się epitet *несчастные*, który wprowadza domieszkę współczucia połączonego z politowaniem, co również osłabia ujemny ładunek ekspresji tkwiący w nazwie *паразит*.

Рожа – 1. *gm.* 'pysk, morda, gęba'; 2. *pot.* 'maszkara, szkaradna gęba'; 3. *gm.* *obelż.* 'świński ryj' (БРС II 387); 'nieprzyjemna, ohydna, szpetna twarz' (БТСРЯ 1126): Я ему: Што ж ты, – говорю, – пьешь-то, рожка твоя квадратная? (Sz, R: 257), Иди, пустая рожка! (B, P: 18).

Negatywne konotacje wyrazu *рожа* wzmacniają określenia: *квадратная* 'kwadratowa, do potęgi', *пустая* 'pusta, próżna'.

Скот (скоты, скотина) – bydłę, bydlak (bydło). Obelżywa nazwa człowieka grubiańskiego, nieokrzesanego, bezmyślnego, mało wartościowego pod względem moralnym, zasługującego na pogardę (por. БТСРЯ 120: През. 'О грубом, низком, подлом человеке'). Ujemna wartość tego leksemu polega na metaforycznym nadaniu cech bydłęcia człowiekowi: *Колька лежал на кухне, на полу, уткнувшись лицом в ладони. Газом воняло даже на лестнице. – Скотина! И газ не... – Но тут поняла Валя. И заорала* (Sz, R: 239), – *Скоты, – вслух сказал Князев, выйдя из кафе. – В зоопарк, видите ли, поперся! Сиди уж у бочки где-нибудь... нагружайся* (Sz, R: 381).

Сука – 1. samica psa; 2. ordynarnie o człowieku wywołującym swoim postępowaniem gniew, rozdrażnienie (por. БТСРЯ 1288). Jak podają słowniki, nazwa ta zazwyczaj odnosi się do kobiet, jednak w utworach Szukszyna przybiera ona formę bezpośredniego obraźliwego zwrotu nadawcy – mężczyzny do odbiorcy, który również jest mężczyzną: – *Сука, – с дрожью в голосе негромко сказал молодой человек, – карьеру на мне хочешь построить. – И он наклонился к Князеву, как давеча наклонялся к столику* (Sz, R: 383), *Ванька поднялся на всех. – Он, сука, видел, как я работаю?! Он критикует!.. Он видел?* (Sz, R: 277), *Отец, сука, придержи, кинь топор!* (Sz, R: 69).

Jak wiadomo, ujemne nacechowanie emocjonalne tego leksemu wynika z przeniesienia nazwy psa na człowieka i negatywnego stereotypu suki⁹⁸. Czło-

98 O negatywnym stereotypie psa w tradycji słowiańskiej świadczy fakt, iż pies uznawany był za diabelskie stworzenie, którego postać często przybiera czart, względnie zły duch (Moszyński 1967: 557–559). W grupie zwierząt o waloryzacji ujemnej umieszcza psa S. Koziara, przypisując utrwalanie wizerunku psa jako nosiciela tego, co nieczyste i godne pogardy, Pismu

wiek nazwany w ten sposób staje się nosicielem tych cech ujemnych, które w powszechnej opinii przypisywane są suce.

Сукин кот/сын – ‘sukinsyn, skurczybyk’. Wulgarnie, obsceniczne wyzwisko, stanowiące zestawienie przymiotnika dzierżawczego *сукин* (suczy) – utworzonego od ujemnie wartościowanego wyrazu *сука*, który przenośnie nazywa kobietę źle prowadzącą się lub złą, wyrodną matkę, z rzeczownikiem *кот* bądź *сын* o neutralnym nacechowaniu emocjonalnym: *Митька ржет, сукин кот. Поглядел бы я, говорит, как ты, Африканович, с возу касманавтом летел* (В, Р: 99), – *Ах, сукин сын, сукин сын! Навязали мне ирода на шею* (А, В: 146).

Obelżywy ton tego wyzwiska polega na zarzucaniu adresatowi, że jest synem źle prowadzącej się kobiety.

Теленочек – derywat od rzeczownika *теленок*: 1. cielątko; 2. potocznie o człowieku bezwolnym, potulnym, głupawym (por. БТСРЯ 1311): *Пошли! – скомандовал Санька. – Пошли, теленочек, пошли* (Sz, R: 351).

Cielę w języku rosyjskim jest uznawane za symbol pokory (*покорный как теленок*), bezmyślności, „ciapowatości” (*стоять как телок*) (Wysoczański 2006: 141–142).

Харя – 1. *gm. wulg.* ‘gęba, morda, pysk’; 2. *obelż.* ‘świński ryj, świńska morda’ (БПРС 1 697). W połączeniu z epitetem *необразованная* – ‘bez wykształcenia’, piętnuje luki w edukacji, brak obycia: *Неужели туда же, куда ты, харя необразованная?* (Sz¹, K: 99). W zestawieniu z określeniem *пьяная* stanowi wulgarną obelgę skierowaną do człowieka będącego pod wpływem alkoholu:

Шурыгин всерьез затрясся, побелел:

– Вон отсудова, пьяная харя!

(...) все удивились и примолкли. Шурыгин сам выпивать горазд и никогда не отзывался „пьяной харей”. Что с ним? (Sz¹, K: 93),

– У нас в соседней деревне один дурак тоже... Схватил головешку – и за матерью. Пьяный. Она бежит от него и кричит: „Руки, – кричит, – руки-то не обожги, сынок!” О нем же заботится. А он прет, пьяная харя. На мать. Представляет, каким надо быть грубым, бестактным... (Sz, R: 105).

Świątemu (Koziała 1993: 108). Według K. Mosiołek, analizującej stereotypy psa zawarte we frazeologizmach, na negatywny obraz tego zwierzęcia składa się jego bylejakość i nieczystość, wzbudzające lekceważenie i pogardę (Mosiołek 1992: 301–304). J. Kobylińska, opisując stereotyp psa w utworach Orkana, przyczyn złego stosunku do psa, zwłaszcza w społeczności chłopskiej, dopatruje się w fakcie, iż w biednym środowisku wiejskim była to dodatkowa istota wymagająca wyżywienia, a niedająca widocznych korzyści materialnych, jak np. koń, krowa, owca (Kobylińska 1997: 105).

Należy zaznaczyć, że poza uwypuklonymi tu negatywnymi konotacjami pies wywołuje również odczucia i skojarzenia pozytywne, symbolizuje wierność, przyjaźń, odwagę, ochronę, czujność (Kopaliński 1990: 317–320), współcześnie uznawany jest za najlepszego przyjaciela człowieka.

W analizowanym materiale wyraz ten pojawia się ponadto w towarzystwie epitetu należącego do leksyki podstandardowej *бесстыжая* – pozbawiona wstydu, bezczelna: – *Опояшешь! Тронь только, Харя твоя бесстыжая!* (Sz¹, K: 99).

Synonimem wyrazu *харя* jest leksem *рожа*.

Червяк – 1. robak; 2. potoczna nazwa człowieka żalostnego, nędznego, wzbudającego politowanie, zazwyczaj pokornie, służalczo dogadzającemu komuś (por. БТСРЯ 1471): *Зотька, улыбаясь, подмигивая, протянул полный, с краями налитый стакан. – Уйди, червяк! – спокойно сказал Матвей и перевернулся на другой бок* (A, T: 351).

Шкура – 1. zewnętrzne pokrycie ciała zwierzęcia (zazwyczaj zabitego) – skóra pokryta sierścią albo łuską w przypadku ryb (por. БТСРЯ 1500); 2. drań, bydlę, bydlak, kanalia, bestia (БРИС II 754). Obelżywie o człowieku sprzedajnym, wyrachowanym, interesownym, egoistycznym, przedkładającym własną korzyść ponad elementarne zasady przyzwoitości (por. ТСРЯ 898, БСРПП 735): *Шкура! – говорили. Ну и шкура! Всех захотел перехитрить* (R, P: 256), – *Самую малость: чтоб ты человеком был. А ты шкура. Учить я тебя все равно буду* (Sz, R: 72).

Wartość ujemna tego leksemu łączy się tu z faktem przeniesienia nazwy *шкура*, stanowiącej element ciała zwierzęcia, na człowieka. Dodatkowe wzmocnienie negatywnej ekspresji tego leksemu w pierwszym przykładzie nastąpiło poprzez użycie czasownika *перехитрить*.

Шкура, a także wcześniej omówione leksemy *рожа*, *харя* prymarnie stanowią nazwy zwierzęcych części ciała, co już na wstępie wiąże się z ich ujemnym wartościowaniem. Zwraca na to uwagę Zdzisław Kempf, dochodząc do wniosku, że: „W szeregu terminów oznaczających części ciała i czynności język nasz wprowadził dla zwierząt wyrazy «gorsze», dla ludzi zaś «lepsze», bo człowiek *умiera*, zwierzę *здыча*, człowiek *је*, a zwierzę *зре*, człowiek ma *головę*, a zwierzę *лѣб* (...). Jest sprawą oczywistą, że terminy zwierzęce są pejoratywne, deprecjonujące. Sprawdzeniem tego może być fakt, że wyrazów tych można używać w odniesieniu do ludzi, ale wtedy tych ludzi deprecjonujemy, podkreślając naszą antypatię w stosunku do nich” (Kempf 1985: 125).

Przeniesienie nazw zwierząt lub ich cech na człowieka w funkcji znieważającej najczęściej ma strukturę wykrzyknienia nominatywnego bądź zwrotu skierowanego bezpośrednio do odbiorcy. Metafory i porównania mające odniesienie do świata przyrody żywej mogą służyć znieważaniu równie silnie i skutecznie, jak inne rodzaje słownictwa inwektywnego, służącego wyrażeniu agresji werbalnej. Analogiczną sytuację zaobserwować możemy w tekstach, w których wykorzystano nazwy sił nieczystych.

3.8.3. Wyzwiska z użyciem nazw diabła i innych sił nieczystych

W tradycji ludowej cała przestrzeń otaczająca człowieka, *orbis interior* i oczywiście *orbis exterior*, roi się od wszelkiego rodzaju duchów, strachów i demonów, które współegzystują z człowiekiem, czasem – zgodnie z wierzeniami – niosąc pomoc, częściej jednak stanowiąc zagrożenie dla majątku, zdrowia, a nawet życia (Kobylińska 1997: 115).

Ważną pozycję w świecie sił nieczystych zajmuje diabeł, „zakorzeniony od tysięcy w kulturze śródziemnomorskiej i tradycji judeochrześcijańskiej” (Rożek 1993: 7), uznawany za symbol zła, groźny, przebiegły, bezwzględny przeciwnik człowieka, sprawca wszelkiego zła na ziemi: chorób, cierpienia, niesprawiedliwości, nędzy i śmierci. Według Biblii pojawił się już u zarania istnienia rodzaju ludzkiego – w raju – pod postacią węża-kusiciela (Rdz 3, 1). *Nowy Testament* określa go mianem „mężobójcy i kłamcy od samego początku” (J 8, 44), a jego działania skierowane przeciw człowiekowi opisuje przypowieść o siewcy i kąkolu (Mt 13, 19; Łk 8, 12).

Nazwa *diabeł* stanowiła tabu językowe, nie należało jej wymawiać, by nie sprowokować siły nieczystej. Stąd liczne nazwy synonimiczne, do których w analizowanych tekstach należą leksemy *леший, сотона, черт*.

Дьявол – 1. według wyobrażeń religijnych: zły duch, czart, szatan; ucieleśnienie zła; 2. potoczna nazwa złego, podstępnego człowieka; 3. obelga z kręgu leksyki podstandardowej (БТСРЯ 292). W analizowanym materiale leksem ten jest stosowany w funkcji obraźliwej w zwrotach bezpośrednich do adresata bądź pośrednio (poprzez sformułowanie opinii o kimś). Użycie go w stosunku do innych sugeruje, że są oni ludźmi złymi, tak jak zły jest szatan: – *Тебя, дьявола, голого в родню приняли, и ты же на меня с топором! Стыд-то есть или нету* (Sz, R: 70), *Иван и в самом деле взял почтальона за шкуру, подвел к двери и дал пинка под зад. – За совет! Макар шагал дальше по улице. Потирал ушибленное место и шептал: Нога у дьявола – конская* (Sz, R: 141).

W ostatnim z przykładów dostrzec można nawiązanie do utrwalonego w tradycji wizerunku diabła, który bywa kuternogą z kopytem na jednej nodze, zazwyczaj jednak, jak pisze Michał Rożek, przybiera postać czarną, osmoloną, czasem kosmatą, pozostawia po sobie smolisty ślad, ma niewielkie rogi na łbie, czarną, ewentualnie rudą, bujną czuprynę i długi ogon, który ukrywa w fałdach ubrania (Rożek 1993: 189).

Дьяволина – obraźliwe określenie człowieka pozostającego pod wpływem siły nieczystej, którego ujemne zabarwienie w przytoczonym przykładzie potęguje dwukrotne użycie leksemy *удол* w obelżywym znaczeniu ‘jołop, tłumok’ (БРПС I 404), w odniesieniu do bezmyślnego bądź pozbawionego uczuć człowieka (por. БТСРЯ 375). Negatywną ekspresję tego wyzwiska wzmacniają epitety *окаянный* ‘przeklęty; wyklęty’, *лупоглазый* – pot. ‘o wyłu-

piastych oczach': (...) *мать заругалась с печки: – Колька, идол ты окаянный, грех-то какой взял на душу!.. (...) дьяволина... (...) Идол ты лупоглазый* (Sz¹, K: 98–99).

Леший (лешак) – 1. *folkl.* 'diabeł leśny; lichy leśne; leśnik, boruta, borowu'⁹⁹; 2. *obelż.* 'diabeł (jeden)' (БРПС I 541); ktoś, kto wywołuje niezadowolenie, rozdrażnienie, gniew (БТСРЯ 495). W przywołanym przykładzie występuje w znaczeniu obraźliwego wyzwiska, skierowanego bezpośrednio do reprezentanta płci brzydkiej: (...) *вижу, сейчас чего да нибудь с собой сделает, вот догонила, да и кричу: что тебя, леший! Что ты бегаешь-то! Ведь не один, вот у тебя робята малые, кто их поить-кормить будет, что ты, водяной с тобой, чего задумал-то!* (В, Р: 111).

W przykładach z leksemem *лешак* negatywną funkcję ekspresywną pełni epitet *какой*, wyrażony zaimkiem określającym o charakterze wzmacniającym, a także niosący z sobą zdecydowanie ujemne konotacje przymiotnik *глупый*: *Вот какой лешак! Все, все у них такие. По каждому кутузна плачет...* (А, ДК: 11), – *Что ты, лешак глупый! Хлев-то не лес, баран не иголка* (А, Т: 348).

Сотона – synonim leksemu *дьявол*: *Иди, откуда пришел, сотона! Сват выискался! Да я тебе...* (В, Р: 18), *Он весело, в каждой избе, выкидывал трешники и козырем ходил по деревне, а бабы с восхищением ругали его: „Принес леший в самый-то сенокос, ишь харю-то отъел. Только мужиков смущает, сотона полосатой”* (В, Р: 68).

Jest to forma gwarowa o nienormatywnym układzie fonematycznym tematu (zamiast *сатана*), której ujemną ekspresję w analizowanych przykładach wzmacnia epitet *полосатой* z nienormatywną podstandardową fleksją *-ой* (zamiast *-ый*), a także równoległe użycie innego wyrazu obraźliwego z kręgu słownictwa związanego z siłami nieczystymi – *леший*.

Черт – 1. według wierzeń ludowych: nadprzyrodzona istota, uosabiająca zło, przybierająca postać ludzką, lecz z rogami, kopytami i ogonem¹⁰⁰; 2. w języku potocznym leksem używany jako negatywna charakterystyka, najczęściej w wyrażeniach obelżywych; 3. podstandardowa nazwa osoby wykazującej umiejętności, siłę, spryt, wprawę (por. БТСРЯ 1475).

W przytoczonych poniżej przykładach leksem *черт* występuje w charakterze wyrazu obraźliwego, co dodatkowo podkreślają ujemnie nacechowane obelżywe epitety: *слепшарый* 'ślepy, źle widzący', *недорезанный* 'nie-

99 W rosyjskich wierzeniach ludowych górna część ciała tej istoty jest ludzka, na głowie ma kozie uszy, rogi i brodę; poniżej pasa – kozi tułówa. *Лешие* żyją rodzinami i podlegają swojemu atamanowi, który posiada złote różki. *Лешие* potrafią się zmieniać, mogą być zwierzęciem, ptakiem, psem, kotem, kozłem, grzybem, krzakiem, przewodnikiem, woźnicą, starcem. Wszystko, co przeklęte – kobiety, dzieci, mężczyźni, jedzenie, rzeczy – staje się ich zdobyczą. Skrzywdzonym i ubogim *леший* zazwyczaj pomaga (БТСРЯ 495).

100 Por. z tradycyjnym wizerunkiem diabła utrwalonym w kulturze, o którym mowa była wcześniej.

dorżnięty, niedobity', *косо́й* 'zezowaty; kosy, krzywy', *ока́нный*¹⁰¹ 'przeklęty; wyklęty', *полоса́тый* 'pasiasty; pręgowany': – *Николай, кто велел-то? – Да, сам он!.. Вишь, морду воротит, черт* (Sz¹, K: 93), – *Закрой варежку, – предлагал Ганя. – И никогда не открывай. – Я вот те открою счас – шумовкой по калгану!.. черт слепошарый* (Sz¹, R: 60), – *Не дурачься – не дурней тебя. Черт недорезанный... Заражение сделаем – куда я потом одна с ребятишками-то денусь? Только об себе думает!* (Sz, R: 204), *Косить скоро, а половина косилок у кузницы стоит с задранными оглоблями. А этот черт косо́й, Филя-кузнец, гуляет* (Sz, R: 102), *Черти ока́нные* (Sz, R: 138), *Нашли, черти полосатые, время драться...* (Sz, R: 41), – *Вот черт-то полуношный! Он, наверно, с похмелья день с ночью перепутал* (Sz, R: 302), *Наутро Олеша на баню не явился. Вот черт, старый колдун!* (B, R: 150).

Przymiotnik *полуношный* – 'rółnocny' w przedostatnim z cytatów wnosi domieszkę pobłażliwości, natomiast para synonimiczna *черт, старый колдун* w ostatnim przykładzie odwołuje się do sił nadprzyrodzonych, w posiadaniu których jest diabeł i z którymi koresponduje leksem *колдун* – w znaczeniu 'czarownik, czarodziej'¹⁰² – derywowany od czasownika *колдовать* – 'oddziaływać na ludzi i na przyrodę przy pomocy magicznych sztuczek' (БТСРЯ 439), również użyty w ujemnej funkcji ekspresywnej, wzmocnionej przez epitet *старый*.

Чертов – 1. diabelski, czartowski, czarci; 2. w obelżywych *просторечных* wyrażeniach w znaczeniu 'cholerny'; 3. w znaczeniu przenośnym (w funkcji wzmacniającej) 'diabelny, piekielny' (БРПС II 731). W przywołanym poniżej przykładzie przymiotnik ten stanowi określenie rzeczownika *лопух* – prymarnie stanowiącego nazwę rośliny 'łopian, łopuch', na zasadzie metaforycznego przeniesienia odnoszonego do człowieka niezbyt rozgarniętego, gapowatego, niezaradnego, powolnego (por. 2 *прен. гт.* 'гамо́н' (БРПС I 551):

Митька вскочил на косолапые, сильные ножищи. – Лопухи чертовы! В гумне, да? Свез, да? А чего ж ты свез-то? Расстреляли бы тебя, если б не свез? Пентюхи вы все, пыль на ушах... и ... – Митка горько выругался, ехидно потрещал пальцем свое же ухо, словно бы стряхивая с него пыль (B, P: 85).

Negatywne zabarwienie emocjonalne potęguje równoległe użycie innej synonimicznej, obelżywej nazwy z zakresu leksyki podstandardowej – *пентюх* 'niezdara, niezguła, fajtlapa, offerma' (БРПС II 20).

101 Przymiotnik ten zawiera ujemny ładunek emocjonalny i często w badanych tekstach występuje samodzielnie w funkcji ekspresywnej, obraźliwej, np. *Если он, ока́нный, не очухается, подавай на алименты* (Sz, R: 114).

102 Według wierzeń ludowych *чаро́вник* to mężczyzna (zazwyczaj podlegający wpływom diabła i dzięki temu) posiadający znajomość praktyk magicznych oraz moc nadprzyrodzoną dokonywania czynów niezwykłych, np. rzucanie czarów, uroków, szkodzenie; czarodziej, czarnoksiężnik, guślarz (SGP V 15).

W utworze Szukszyna przymiotnik *чертов* jest epitetem wyrazu *озлоед*, stanowiącego podstandardową nazwę 1. człowieka nienasyconego, chciwego (zazwyczaj darmozjada i próżniaka); 2. obelgę skierowaną do kogoś, kto wywołuje gniew, rozdrażnienie swoim postępowaniem (БТСРЯ 696): – *Озлоед чертов... откуда ты взялся на нашу голову!* (Sz, R: 70).

Analiza występujących w tekstach rosyjskich prozaików nurtu wiejskiego wartościujących środków językowych dotyczących męskiej części społeczności prowadzi do wniosku, że dominują wśród nich wyrazy o ujemnym nacechowaniu emocjonalnym, składające się na rozbudowany system wyzwick i przezwisk. Wyodrębnić wśród nich można przede wszystkim obraźliwe nazwy męskich ułomności i wad (do których zaliczyć można m.in. głupotę, grubiaństwo, pijaństwo, nieuczciwość, awanturnictwo, zdziwaczałość, gadulstwo, samochwalstwo, skąpstwo, lenistwo, nieprzyzwoitość, zbyt młody lub podeszły wiek). Do celów obelżywego wyrażania się o mężczyźnie służą również negatywnie wartościowane wyrazy związane ze światem fauny oraz wyzwiska z użyciem nazw diabła i innych sił nieczystych. Często funkcję potęgującą ekspresję ujemną spełniają przymiotniki, wchodzące w związki syntaktyczne z przywoływanymi nazwami.

Zakończenie

Przedstawiona praca stanowi próbę ukazania językowego obrazu kobiety i mężczyzny zawartego w XX-wiecznej rosyjskiej prozie wiejskiej. Analiza lingwistyczna przeprowadzona została w oparciu o wybrane utwory Abramowa, Biełowa, Rasputina i Szukszyna, w których utrwalony został sposób kategoryzacji rzeczywistości i system wartości, właściwy społeczności wiejskiej zamieszkującej północną Rosję i Syberię¹⁰³. Choć każdy z autorów na swój niepowtarzalny sposób wykorzystuje środki językowe w kreowaniu świata przedstawionego, kształtując tym samym swój indywidualny styl, wszyscy czterej pisarze wprowadzają do swej twórczości elementy potoczne, podstandardowe i gwarowe, dzięki którym język ich utworów staje się językiem żywym, jędrnym i prawdziwym, a świat przedstawiony staje się światem realnym i bliskim.

W świecie tym, patriarchalnym i konserwatywnym, zarówno kobiecie, jak i mężczyźnie przypisane są określone role. Kobieta jest przede wszystkim żoną i matką. Jako żona troszczy się o małżonka, nierzadko przejmując funkcje głowy domu i pracuje również poza domem (w kołchozie) przeważnie ponad siły. Bycie matką to stan zgodny z kobiecą fizjologią, dlatego kobieta-matka postrzegana jest jako *нормальная баба* (R, M: 192), natomiast kobieta niezdolna do urodzenia dziecka określana jest mianem *полбаба* (R, P: 243). Kolejny typ prezentuje kobieta stara (*старуха*), stanowiąca moralny drogowskaz, związana z wsią, ze swoimi korzeniami, z domem. Na przeciwległym biegunie usytuowane są młode dziewczyny, które wchodząc w środowisko miejskie, bez skrupułów porzucają rodzinne strony, przy czym postawa taka nie jest pozytywnie wartościowana. Wbrew stereotypowym wyobrażeniom o męskiej aktywności i skuteczności w działaniu mężczyzna w poddanym analizie materiale językowym to niejednokrotnie typ pasywny. Wyróżnić można również typ refleksyjny – typ chłopa-poszukiwacza prawdy, stawiającego pytania o sens ludzkiej egzystencji, typ mężczyzny z pasją oraz typ mężczyzny rozdartego wewnątrz, tkwiącego w zawieszeniu pomiędzy wsią, z której emigruje, ale z którą mentalnie nadal jest związany, a nie do końca aprobowaną przez niego cywilizacją miejską. Typ mężczyzny spełnionego odnaleźć można w ob-

---

103 Jak zauważa M. Szymoniuk: „Utwór artystyczny będąc zjawiskiem kulturowym przy całej swej immanentności i odrębnych drogach rozwoju związany jest (...) z kompleksem zjawisk kulturowych i socjalnych, zachodzących w społeczeństwie” (Szymoniuk 1982: 54).

razie bohaterów w podeszłym wieku, związanych ze światem przyrody i otaczającymi ich ludźmi, prowadzących unormowany tryb życia.

Analiza zebranego materiału wykazała, że wśród nazw pospolitych kobiet na plan pierwszy wysuwają się dwie: *женщина* i *баба*. Nie obejmują one jednak wkraczających w dorosłość dziewcząt (*девушка, девка, невеста*) i kobiet w podeszłym wieku (*старуха, бабушка, баушка, бабуся, бабка*). Opozycja *девки – бабы* przeciwstawia świat wkraczających w dorosłość dziewcząt świata kobiet dojrzałych, spełnionych w sferze seksualnej, macierzyńskiej, rodzinnej. Leksemy nazywające kobiety „w kwiecie wieku” oraz kobiety w wieku podeszłym tworzą ze sobą kolekcje: zarówno *старухи*, jak i *бабы* przekroczyły granicę, którą wyznacza zamałżpójście, łączą je zatem wspólne doznania, obowiązki, podobny system wartości. W przeciwieństwie do leksemu *женщина*, który niejednokrotnie stosowany jest w kontekście przypisywanej kobietom gospodarności i zaradności, neutralna nazwa *мужчина* w odniesieniu do osoby płci męskiej jako uosobienia określonych cech i właściwości używana jest marginalnie. Najpopularniejszą nazwą przedstawiciela płci męskiej w analizowanym materiale jest rzeczownik *мужик*, występujący m.in. w znaczeniu ‘mąż’. Żonaty mężczyzna to zwykle mężczyzna obdarzony potomstwem, o czym świadczy kolekcja *муж, отец*. Z leksemem *отец* semantycznie związany jest rzeczownik *сын*. Charakterystyczna dla językowego obrazu syna w analizowanych utworach jest postać syna, który zginął na wojnie. Ważną funkcję w obrazie rosyjskiej wsi pełnią apelatwy stosowane w komunikacji między mężczyznami. Należą do nich leksemy *брат (братка), друг, дядя (дяденька)*. Na uwagę zasługuje również wyraz *ребята*, który stanowi formę adresowaną do grupy osób płci męskiej, zarówno w wieku młodym, jak i dojrzałym. W odniesieniu do mężczyzn w podeszłym wieku najczęściej używane są nazwy: *старик (старичок, старичонко)* oraz *дед (дедко, дедушко)*. W opozycji do tych leksemów stoi wyraz *парень*.

W opisie kobiecego ciała, jaki można odnaleźć w badanych utworach (których autorami, co warto podkreślić, są mężczyźni), wyeksponowane są piersi, nogi, usta. Ważną częścią kobiecego wizerunku są też oczy, opisywane nie tylko z uwagi na walory estetyczne, lecz odzwierciedlające wewnętrzny świat bohaterek. Kobieta, której uroda odpowiada określonym kanonom piękna, a więc rumiana, o obfitych, kobiecych kształtach, tryskająca energią, określana jest nazwą (*писаная/первая*) *красавица*. Na podstawie informacji pochodzących z analizowanych utworów sporządzono wykaz poszczególnych części codziennej kobiecej garderoby, do której należą: *платок (косынка), повойник, сарафан, валенки (катанки u Rasputina), фуфайка, кофта, юбка*. Do szczegółów anatomicznych, poprzez które charakteryzowany jest mężczyzna w analizowanych tekstach, należą sylwetka i twarz. Najważniejsze w twarzy są oczy, opisywane, podobnie jak u kobiet, pod kątem wielkości, kształtu, a także skrywanych w nich emocji i właściwości intelektu. W przypadku męż-

czynn istotny jest również nos, a także włosy, głównie ze względu na ich kolor i gęstość. Wykładnikiem językowego obrazu męskiej atrakcyjności jest silne i dobrze zbudowane ciało oraz młody wygląd. Podstawowe elementy męskiej garderoby w badanym materiale podzielić można na ubrania, które noszą mieszkańcy wsi (*кирзовые/резиновые сапоги/валенки, ватный пиджак, овчинный полушубок*), oraz te, które składają się na wygląd nietypowy dla tego środowiska (*плащ, шляпа, галстук, запонки*).

W tworzeniu obrazu kobiety i mężczyzny w twórczości rosyjskich pisarzy nurtu wiejskiego istotną rolę spełnia porównywanie. Wśród porównań, w których kobieta występuje w charakterze *comparandum*, można wyodrębnić porównania do zwierząt, które uwydatniają zarówno zewnętrzne podobieństwo kobiety i zwierzęcia, jak i ukazują pewne właściwości charakterologiczne płci pięknej, poprzez zestawienie kobiety ze stereotypowym nosicielem danej cechy w świecie fauny. Obecne są również eksponujące estetyczne walory wyglądu kobiet porównania do roślin i do przedmiotów materialnych. W strukturach, w których kobieta występuje jako *comparans*, wyróżniono dwie grupy: porównania, w których mężczyzna przejmuje od kobiety pewne zachowania bądź posiada pewne kobiece cechy, oraz porównania, w których pewne przedmioty, zwierzęta, zjawiska, stany uczuciowe i fizyczne postrzegane są poprzez pryzmat kobiecości. W konstrukcjach, w których mężczyzna stanowi *comparandum*, w roli nośnika porównania występuje dziecko albo zwierzę. Mężczyzna porównywany do dziecka zachowuje się w sposób nierozsądny i nieracjonalny. Przy pomocy nośników odzwierzęcych konceptualizowane są takie męskie przywary, jak zarozumiałość, brutalność, a także negatywnie wartościowane stany emocjonalne. W analizowanym materiale obecne są również wyrażenia opisujące męskie zachowania poprzez zestawienie ich z zachowaniem niektórych zwierząt. Nie zaobserwowano konstrukcji, w których mężczyzna pełniłby funkcję członu porównującego.

Wiele miejsca poświęcono analizie dostępnych w tekstach *dieriewien-szczików* środków językowych, przy pomocy których poddawane są wartościowaniu cechy charakteru, a także postawy społeczne i moralne, składające się na obraz kobiety i mężczyzny. Pozytywny wizerunek kobiety kształtują przede wszystkim afektonimy. W ich świetle kobieta postrzegana jest jako skarb, uosobienie szczęścia, czułości, wyrozumiałości, troskliwości. Przy czym nierzadko obecne jest przekonanie o słabości kobiety i wynikającej stąd konieczności otoczenia jej opieką. Zdecydowanie negatywny stereotyp tworzą wyrazy obraźliwe, wśród których dominują *ekspresiva-peiorativa*, deprecjonujące nazwy odzwierzęce, wyrazy odwołujące się do zjawisk wrogich człowiekowi, tj. siły nieczyste, choroby, a także czasowniki oraz związki frazeologiczne oznaczające zachowania kobiet. Piętnują one kobiecą głupotę połączoną z nieporadnością, gadulstwo i plotkarstwo, złośliwość i przebiegłość. Wśród wartościujących środków językowych dotyczących męskiej części spo-

łeczności, nie wyodrębniono nacechowanych emocjonalnie dodatnio afektonimów. Funkcjonujący w zebranych materiale system wyzwisk i przezwisk adresowanych do mężczyzn tworzą: wyrazy określające męskie ułomności i wady (m.in. głupotę, grubiaństwo, pijaństwo, nieuczciwość, awanturnictwo, dziwaczność, gadulstwo, samochwalstwo, skąpstwo, lenistwo, nieprzyzwoitość, zbyt młody lub podeszły wiek), obelgi związane ze światem zwierząt, wyzwiska z użyciem nazw diabła i innych sił nieczystych. Geneza omówionych wyrazów obelżywych odnoszących się do mężczyzn zasadniczo pokrywa się z motywacją leksemów obraźliwych dotyczących kobiet. Wszystkie te nazwy są ściśle związane z realiami oraz kulturą materialną i duchową północnorozyjskiej i syberyjskiej wsi.

Jednym z najistotniejszych źródeł kulturologicznych informacji o językowym obrazie świata nosicieli języka oraz o ich świadomości jest analiza psychologicznych przejawów stanów emocjonalnych, zakorzenionych w języku jako systemie znaków. Biorąc pod uwagę język odzwierciedlony w utworach rosyjskich pisarzy nurtu wiejskiego, najsilniej eksponowanymi uczuciami, będącymi udziałem mężczyzn, są *strach*, *wstyd* i *gniew*. Ponadto badane teksty włączają do obrazu swoich bohaterów mężczyznę, który doświadcza *cierpienia*. W zaprezentowanych rozważaniach nie zostały uwzględnione emocje kobiet, ponieważ sfera ta została słabo zarysowana w językowej strukturze analizowanych utworów, co może być uwarunkowane wpływem, jaki wywiera czynnik płci na językową konceptualizację świata: autorami badanych tekstów są mężczyźni, co pozwala założyć, że łatwiej im wniknąć w męski wewnętrzny świat, podczas gdy uczucia kobiet pozostają dla nich zagadką.

Podsumowując rozważania dotyczące językowego obrazu kobiety i mężczyzny, trudno nie zgodzić się ze stwierdzeniem, że „Każda kobieta ma męskie cechy, a każdy mężczyzna żeńskie. A zatem traktowanie obu płci tak, jakby się wzajemnie wykluczały, zakrawa na wielkie oszustwo i oddala od zrozumienia ludzkiej natury w całej jej złożoności i pełni” (Şafak 2011: 276). Zbadany materiał niezbiecie dowodzi jednak, że język magazynuje i utrwała przekonania o tym, czym jest kobiecość, a czym jest męskość, nie ulega zatem wątpliwości, że płciowość stanowi ważny element językowego obrazu świata (Kloch 2000: 148).

Wykaz skrótów

Literatura źródłowa

A – Абрамов Ф., 1982, *Трава-мурава. Повести и рассказы*, Москва.

Повести:

B – *Безотцовщина*

DK – *Деревянные кони*

L – *Алька*

M – *Мамониha*

O – *Вокруг да около*

P – *Пелагея*

Рассказы:

C – *О чем плачут лошади*

D – *Последний старик деревни*

E – *Последняя охота*

F – *Бабилей*

G – *Поля открой глаза*

H – *Михей и Ирина*

I – *Валенки*

J – *Дела российские*

K – *Могилa на крутояре*

N – *Однажды осенью*

OL – *Олешина изба*

R – *Пролетали лебеди*

S – *Собачья гордость*

T – *Сосновые дети*

U – *Золотые руки*

W – *В Питер за сарафаном*

Z – *Из колена Аввакумова*

Ž – *Надежда*

T-M – *Трава-мурава*

B – Белов В., 1984, *Повести и рассказы*, Москва.

P – *Привычное дело*

R – *Плотницкие рассказы*

R – Распутин В., 1989, *Повести*, Минск.

C – *Последний срок*

D – *Деньги для Марии*

M – *Прощание с Матерой*

P – *Живи и помни*

O – *Пожар*

Sz – Шукшин В., 1975, *Избранные произведения в двух томах*, т. 1, *Рассказы, Калина красная* – киноповесть, Москва.

R – *Рассказы*

KK – *Калина красная*

Sz¹ – Шукшин В., 1985, *Рассказы*, Москва.

B – *Бессовестные*

D – *Дебил*

K – *Крепкий мужик*

M – *Мой зять украл машину дров*

MS – *Материнское сердце*

R – *В воскресенье мать старушка...*

S – *Сапожки*

W – *Верую*

Słowniki

БРПС – *Большой русско-польский словарь*, 1993, ред. А. Mirowicz, I. Dulewiczowa, I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, Warszawa.

БСРРР – *Большой словарь русской разговорной речи*, 2004, ред. В.В. Химик, Санкт-Петербург.

БТСРЯ – *Большой толковый словарь русского языка*, 1998, ред. С.А. Кузнецов, Санкт-Петербург.

КСРЯ – *Комплексный словарь русского языка*, 2001, ред. А.Н. Тихонов, „Русский язык”.

НСРЯ – *Новый словарь русского языка*, 2001, ред. Т.Ф. Ефремова, „Русский язык”.

СРЯ – *Словарь русского языка*, 1983, ред. А.П. Евгеньева, Москва.

СРЯ XI–XVII вв. — *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, 1982, Москва.

ССРЯ – *Словарь синонимов русского языка*, 2002, ред. А.П. Евгеньева, Москва.

СФСРЯ – *Словарь фразеологических синонимов русского языка*, 1997, ред. А. Бирих, В.М. Мокиенко, Л. Степанова, Ростов-на-Дону.

ТСЖВЯ – *Толковый словарь живого великорусского языка*, 1981, ред. В. Даль, Москва.

ЭСРЯ – *Этимологический словарь русского языка*, 1987, ред. М. Фасмер, Москва.

SGP – *Słownik gwar polskich*, 1982–1996, ред. M. Karaś i J. Reichen, Wrocław.

SJP – *Słownik języka polskiego*, 1958–1968, ред. W. Doroszewski, Warszawa.

STL – *Słownik terminów literackich*, 1988, ред. J. Sławiński, Wrocław.

SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, 1996, ред. B. Dunaj, Warszawa.

Bibliografia

- Adamowski J., 1999, *Dół w ludowym obrazie świata (pochodzenie i lokatywność)*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 155–182.
- Aleksiejenko M., 2004, *Концепт женщина в лексико-фразеологическом выражении*, [w:] *Glottodydaktyczne i kulturowe aspekty komunikacji językowej*, red. K. Janaszek i R. Gawarkiewicz, Szczecin, s. 19–27.
- Anusiewicz J., 1992, *Potoczność jako sposób doświadczania świata i jako postawa wobec świata*, [w:] *Potoczność w języku i kulturze*, red. J. Anusiewicz i F. Nieckula (Język a Kultura, t. 5), Wrocław, s. 9–20.
- Anusiewicz J., 1995, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław.
- Anusiewicz J., 1999, *Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 261–289.
- Anusiewicz J., Bartmiński J. (red.), 1998, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne* (Język a Kultura, t. 12), Wrocław.
- Anusiewicz J., Dąbrowska A., Fleischer M., 2000, *Językowy obraz świata i kultura. Projekt koncepcji badawczej*, [w:] *Językowy obraz świata i kultura* (Język a Kultura, t. 13), red. A. Dąbrowska i J. Anusiewicz, Wrocław, s. 11–44.
- Anusiewicz J., Handke K. (red.), 1994, *Płeć w języku i kulturze* (Język a Kultura, t. 9), Wrocław.
- Apresjan J.D., 1980, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki językowe*, przeł. Z. Koźłowska i A. Markowski, Wrocław.
- Apresjan J.D., 1994, *Naiwny obraz świata a leksykografia*, „Etnolingwistyka” 6, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 5–12.
- Apresjan J.D., Апресян Ю.Д., 1974, *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*, Москва.
- Apresjan J.D., Артемова А.В., 2000, *Эмотивно-оценочная объективация концепта женщина в семантике ФЕ (на материале английской и русской фразеологии)*. Автореферат, Пятигорск.
- Arutiunowa N.D., Арутюнова Н.Д., 1976, *Предложение и его смысл. Логикосемантические проблемы*, Москва.
- Arutiunowa N.D., Арутюнова Н.Д., 1999, *Оценка в механизмах жизни и языка*, [w:] *Язык и мир человека*, Москва, s. 130–274.
- Arystoteles, 1988, *Retoryka. Poetyka*, Warszawa.
- Austin J.L., 1993, *Mówienie i poznawanie. Rozprawy i wykłady filozoficzne*, tłum. B. Chwedeńczuk, Warszawa.
- Babuszkin A.P., Бабушкин А.П., 1996, *Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка*, Издательство Воронежского государственного университета.
- Bachtin M., 1970, *Problemy poetyki Dostojewskiego*, Warszawa.

- Bachtin M., 1986, *Estetyka twórczości słownej*, przeł. D. Ulicka., oprac. i wstęp E. Czapa-jewicz, Warszawa.
- Balowski M., 1994, *Obraz mężczyzny i kobiety w utworach K.K. Baczyńskiego*, [w:] *Płeć w języku i kulturze*, red. J. Anusiewicz, K. Handke (Język a Kultura, t. 9), Wrocław, s. 131–149.
- Barinowa G.A., Баринова Г.А., 1973, *Стяжение гласных*, [w:] *Русская разговорная речь*, ред. Е.А. Земская, с. 64–72.
- Bartmiński J., 1981, *Derywacja stylu*, [w:] *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 31–54.
- Bartmiński J., 1985, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*, [w:] *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, t. 3, red. M. Basaj, D. Rytel, Katowice, s. 25–53.
- Bartmiński J., 1989, *Styl potoczny jako centrum systemu stylowego języka*, [w:] *Synteza w stylistyce słowiańskiej*, red. S. Gajda, Opole, s. 33–48.
- Bartmiński J., 1992, *Styl potoczny*, [w:] *Potoczność w języku i w kulturze*, red. J. Anusiewicz i F. Nieckula (Język a Kultura, t. 5), Wrocław, s. 37–54.
- Bartmiński J., 1998, *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem. Na przykładzie MATKI*, [w:] *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz i J. Bartmiński (Język a Kultura, t. 12), Wrocław, s. 63–83.
- Bartmiński J., 1999, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 103–120.
- Bartmiński J., 2003, *Miejsce wartości w językowym obrazie świata*, [w:] *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 59–86.
- Bartmiński J., 2007, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin.
- Bartmiński J., Panasiuk J., 2001, *Stereotypy językowe*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 371–395.
- Bartmiński J., Sandomirskaja I., Telija W., 2006, *Ojczyzna w polskim i rosyjskim językowym obrazie świata*, [w:] *Językowe podstawy obrazu świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 252–270.
- Bartmiński J., Tokarski R., 1986, *Językowy obraz świata a spójność tekstu*, [w:] *Teoria tekstu. Zbiór studiów*, red. T. Dobrzyńska, Wrocław, s. 65–81.
- Benedyktowicz Z., 1988, *Stereotyp – obraz – symbol. O możliwościach nowego spojrzenia na stereotyp*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Etnograficzne”, z. 24, s. 7–35.
- Birenbaum J.G., Биренбаум Я.Г., 1966, *Образные сравнительные обороты в современном английском языке*, Научные Доклады Высшей Школы. Филологические Науки, no 4, s. 131–139.
- Bloomfield L., 1933, *Language*, New York.
- Bly R., 1993, *Żelazny Jan*, Poznań.
- Bobrowski I., 1998, *Zaproszenie do językoznawstwa*, Kraków.
- Boksański Z., 1997, *Stereotypy a kultura*, Wrocław.
- Borek M., 1999, *Predykaty wyrażające dyskomfort psychiczny w języku rosyjskim w konfrontacji z językiem polskim*, Katowice.
- Brutian G.A., Брутян Г.А., 1976, *Языковая картина мира и её роль в познании*, [w:] *Методологические проблемы анализа языка*, Еревань.
- Brytek-Matera A., 2008, *Kobięce ciało na przestrzeni wieków*, [w:] *Obraz ciała – obraz siebie. Wizerunek własnego ciała w ujęciu psychofizycznym*, Warszawa, s. 33–40.

- Brzozowska M., 2000, *Derywaty onomazjologiczne (asocjacyjne) w językowym obrazie świata*, [w:] *Językowy obraz świata i kultura*, red. A. Dąbrowska i J. Anusiewicz (Język a Kultura, t. 13), Wrocław, s. 143–152.
- Budrowska K., 2000, *Kobieta i stereotypy. Obraz kobiety w prozie polskiej po roku 1989*, Białystok.
- Bugajski M., Wojciechowska A., 1996, *Teoria językowego obrazu świata w badaniu idiolektu pisarza*, „Poradnik Językowy”, z. 3, s. 17–25.
- Bugajski M., Wojciechowska A., 2000, *Językowy obraz świata a literatura*, [w:] *Językowy obraz świata i kultura*, red. A. Dąbrowska i J. Anusiewicz (Język a Kultura, t. 13), Wrocław, s. 153–159.
- Bühler K., 2004, *Teoria języka*, Kraków.
- Cirlot J.E., 2000, *Słownik symboli*, Kraków.
- Chałasiński J., 1935, *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kopalnia” na Górnym Śląsku*, Warszawa.
- Chlebda W., 1998, *Stereotyp jako jedność języka, myślenia i działania*, [w:] *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz i J. Bartmiński (Język a Kultura, t. 12), Wrocław, s. 31–41.
- Czibyszewa O.A., Чибышева О.А., 2005, *Концепт „Женщина” в русской и английской фразеологии: На материале предметных фразеологизмов, именующих женщину*, Челябинск.
- Czuiŋ Yhi Kim Ngok, Чинь Тхи Ким Нгок, 2000, *Русская национальная картина мира и ее презентация во вьетнамской аудитории*, „Przegląd Rusycystyczny”, 2 (90), s. 84–92.
- Danielewiczowa M., 1993, *O pojęciu konotacji wartościującej*, „Polono-Slavica Varsoviensia” 12, red. R. Grzegorzczkova i Z. Zaron, Warszawa, s. 131–142.
- Dal W., Даль В., 1996, *Пословицы русского народа*, Москва.
- Danilenko W.P., Даниленко В.П., 1997, *От языковой картины мира к научной, „Съпоставително езикознание /Сопоставительное языкознание/ Contrastive Linguistics XXII”, №3, с. 130–134.*
- Dembska K., 2007, *Stereotyp kobiety w skrzydlatych słowach języka rosyjskiego*, [w:] *Język w kontekście społecznym i komunikacyjnym. Rusycystyczne studia konfrontatywne*, red. P. Czerwieński i A. Charciarek, Katowice, s. 81–85.
- Dąbrowska A., 2000, *Tę żabę trzeba zjeść. Językowo-kulturowy obraz żaby w polszczyźnie*, [w:] *Językowy obraz świata i kultura*, red. A. Dąbrowska i J. Anusiewicz (Język a Kultura, t. 13), Wrocław, s. 181–203.
- Długosz K., 2000, *Językowy obraz kobiety i mężczyzny w polszczyźnie potocznej*, „Prace Filologiczne”, t. 45, Warszawa, s. 121–131.
- Encyklopedia języka polskiego*, 1994, red. S. Urbańczyk, Wrocław.
- Filar D., 2000, *Językowy obraz świata a obraz świata w tekście poetyckim*, [w:] *Językowy obraz świata i kultura*, red. A. Dąbrowska i J. Anusiewicz, Język a Kultura, t. 13, Wrocław, s. 169–179.
- Filimonowa O.E., Филимонова О.Е., 1998, *К вопросу изучения когнитивной эмотивной модели*, [в:] *Языковая картина в зеркале семантики, прагматики и перевода. Studia Linguistica 7*, ред. В.М. Аринштейн, Н.А. Абиева, Санкт-Петербург, с. 78–85.

- Fiedorowa Ł.Ł., Федорова Л.Л., 2004, *Прямое выражение агрессии в речевом общении*, [в:] *Агрессия в языке и речи*, Сборник научных статей, ред. И.А. Шаронов, Москва, с. 219–232.
- Fiesienko T.A., Фесенко Т.А., 1999, *Языковое сознание в интраэтнической среде*, [в:] *Язык, сознание, коммуникация*, Москва, с. 44–51.
- Fleischer M., 2000, *Obraz świata. Ujęcie z punktu widzenia teorii systemów i konstruktywizmu*, [w:] *Językowy obraz świata i kultura*, red. Dąbrowska i J. Anusiewicz (Język a Kultura, t. 13), Wrocław, s. 45–71.
- Gierczyńska D., Герчиньска Д., 1988, *Женские образы в повестях Валентина Распутина*, „Przegląd Rusycystyczny”, 3–4 (43–44), s. 120–127.
- Grabska M., 2000, *Asocjacyjny portret mężczyzny*, [w:] „Słowa, słowa, słowa...” w komunikacji językowej, red. M. Grabska, Gdańsk, s. 335–348.
- Grabias S., 1980, *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo*, Lublin.
- Greszczuk B., 1985, *Syntaktyczne sposoby realizacji porównań polszczyźnie współczesnej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. Filologia Polska. Prace Językoznawcze”, z. 17/60, Rzeszów, s. 53–80.
- Grzegorzczkova R., Puzynina J., 1984, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa.
- Grzegorzczkova R., 1991, *Rola języka w tworzeniu kultury umysłowej*, [w:] *Podstawowe pojęcia i problemy*, red. J. Anusiewicz i J. Bartmiński (Język a Kultura, t. 1), Wrocław, s. 61–71.
- Grzegorzczkova R., 1999, *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 39–46.
- Guiraud P., 1976, *Semantyka*, przeł. S. Cichowicz, Warszawa.
- Habrajska G., 2000, *Metody ankietowe i analiza tekstów w badaniach językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata i kultura*, red. A. Dąbrowska i J. Anusiewicz (Język a Kultura, t. 13), Wrocław, s. 73–84.
- Hall E.T., 1999, *Taniec życia. Inny wymiar czasu*, Warszawa.
- Handke K., 1997, *Język familijny jako zjawisko społeczne*, [w:] *Dom w języku i kulturze*, red. G. Sawicka, Szczecin, s. 177–180.
- Hilgard E.R., 1972, *Wprowadzenie do psychologii*, Warszawa.
- Hezjod, 1905, *Teogonia*, przeł. K. Kaszewski, Druk Wacława Maślankiewicza, Warszawa.
- Hołówka T., 1986, *Myślenie potoczne. Heterogeniczność zdrowego rozsądku*, Warszawa.
- Hornung M., Jędrzejczak M., Korsak T. (red.), 2001, *Ciało, płęć, literatura*, Warszawa.
- Horney K., 1994, *Nowe drogi w psychoanalizie*, Warszawa.
- Iwanow W.W., Торогов W.N., Иванов В.В., Топоров В.Н., 1965, *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*, Москва.
- Iwanowa E.W., Иванова Е.В., 2002, *Пословичные картины мира*, Санкт-Петербург.
- Iwczenko A.O., Ивченко А.О., 2000, *Фразеология и этнография: к этимологии некоторых русских фразеологизмов*, „Przegląd Rusycystyczny”, z. 3 (91), s. 84–89.
- Jäkel O., 2003, *Metafory w abstrakcyjnych domenach dyskursu, kognitywno-lingwistyczna analiza metaforycznych modeli aktywności umysłowej, gospodarki i nauki*, Kraków.
- Jakowlewa E.S., Яковлева Е.С., 2000, *О языковой картине мира в аспекте ее динамики: переосмысление старых значений*, [в:] *Слово в тексте и словаре: Сборник статей к 70-летию Ю.Д. Апресяна*, Москва, с. 281–285.

- Jordanskaja L., 1972, *Próba leksykograficznego opisu znaczeń grupy słowiańskich słów oznaczających uczucia*, przeł. J. Wajszczuk, [w:] *Semantyka i słownik*, red. A. Wierzbicka, Wrocław, s. 105–123.
- Jordanskaja L., Mielczuk I., 1988, *Konotacja w semantyce lingwistycznej i leksykografii*, [w:] *Konotacja*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 9–34.
- Jurkowski M., 1976, *Semantyka i składnia wyrażen gradacyjnych (w językach wschodniosłowiańskich)*, Katowice.
- Jakubowicz M., 1999, *Badania etymologiczne w rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] *Przeszłość w językowym obrazie świata*, red. A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski, Lublin, s. 117–127.
- Jakubowicz M., 2000, *Dwa oblicza miłości. Porównanie językowych obrazów miłości tkwiących w etymologii i frazeologii*, [w:] *Uczucia w języku i tekście*, red. I. Nowakowska-Kempna, A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, *Język a Kultura*, t. 14, Wrocław, s. 233–243.
- Jelizarowa G.I., Елизарова Г.И., 1998 [В:] *Сб. ст. Studia Linguistica – 7. Языковая картина в зеркале семантики, прагматики и перевода*, red. В.М. Аринштейн, Н.А. Абиева, Санкт-Петербург, с. 25–31.
- Jędrzejko E., 1994, *Kobieta w przysłowiaach, aforyzmach i anegdotach polskich. Konotacje i stereotypy*, [w:] *Płeć w języku i kulturze*, red. J. Anusiewicz, K. Handle (*Język a Kultura*, t. 9), Wrocław, s. 159–172.
- Jędrzejko E., 2000, *O językowych wykładnikach pojęcia WSTYD w różnych koncepcjach opisu*, [w:] *Uczucia w języku i tekście*, red. I. Nowakowska-Kempna, A. Dąbrowska, J. Anusiewicz (*Język a Kultura*, t. 14), Wrocław, s. 59–77.
- Jędrzejko E., 2004, „*Gdzie te chłopy?*” *Mężczyzna w języku i tekstach kultury masowej – zmiany stereotypu*, [w:] *Images of Man in Polish Language and literature*, red. E. Teodorowicz-Hellman i D. Tubielewicz-Mattsson (Polska Institutet Stockholm Universitet Slavic Papers 9), Stockholm, s. 119–136.
- Jędrzejko L., Nowakowska-Kempna I., 1985, *O uczuciach i ich objawach w aspekcie semantyki leksykalnej*, „*Przegląd Humanistyczny*”, R. 29, nr 7/8, s. 81–90.
- Jurkowski M., 1976, *Semantyka i składnia wyrażen gradacyjnych (w językach wschodniosłowiańskich)*, Katowice.
- Kadyjewska A., 2001, *Problematyka obrazu świata w badaniach języka pisarza (na przykładzie pism Cypriana Norwida)*, [w:] *Semantyka tekstu artystycznego*, red. A. Pajdzińska, R. Tokarski, Lublin, s. 321–332.
- Karaulow J.N., Караулов Ю.Н., 1987, *Русский язык и языковая личность*, Москва.
- Kardapolcewa W.N., Кардапольцева В.Н., 2000, *Женские лики Росси*, Екатеринбург: Гуманитарный университет.
- Kardela H., 1992, *Gramatyka kognitywna jako globalna teoria języka*, [w:] *Podstawy metodologiczne semantyki współczesnej*, red. I. Nowakowska-Kempna (*Język a Kultura*, t. 8), Wrocław, s. 9–22.
- Kardela H., 1999, *Ogdena i Richardsa trójkąt uzupełniony, czyli co bada gramatyka kognitywna*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 15–37.
- Karwatowska M., Szpyra-Kozłowska J., 2010, *Lingwistyka płci. Ona i on w języku polskim*, Lublin.

- Kąś J., 1994a, *Kulturowy stereotyp mężczyzny i kobiety w środowisku wiejskim. Na materiale gwar orawskich*, [w:] *Płeć w języku i kulturze*, red. J. Anusiewicz, K. Handke (Język a Kultura, t. 9), Wrocław, s. 119–131.
- Kąś J., 1994b, *O piekielnickiym słowak obraźliwym*, „Etnologia” 6, Lublin, s. 175–187.
- Kempf Z., 1985, *Wrażenia „gorsze” dotyczące zwierząt*, „Język Polski” 65, s. 125–144.
- Kępa D., 1997, *DOM jako kategoria wartościująca*, [w:] *Dom w języku i kulturze*, red. G. Sawicka, Szczecin, s. 143–150.
- Kiklewicz A., 2004, *Znaczenie i konceptualizacja w semantyce kognitywnej*, „Prace Językoznawcze UMW” 6, s. 41–58.
- Kiklewicz A., 2007, *Zrozumieć język. Szkice z filozofii języka, semantyki, lingwistyki komunikacyjnej*, Łask.
- Kleiber G., 2003, *Semantyka prototypu. Kategorie i znaczenie leksykalne*, Kraków.
- Klemensiewicz Z., 1961, *Jak charakteryzować język osobniczy?*, [w:] tenże, *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa, s. 204–214.
- Kloch Z., 2000, *Język i płeć: Różne podejścia badawcze*, „Pamiętnik Literacki”, z. 1, s. 141–160.
- Kłoskowska A., 1991, *Kultura narodowa*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 1. *Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze*, red. A. Kłoskowska, Wrocław, s. 51–62.
- Kobylińska J., 1997, *Świat językowy Władysława Orkana. Słowa i stereotypy*, Kraków.
- Kopaliński W., 1990, *Słownik symboli*, Warszawa.
- Korniłow O.A., Корнилов O.A., 1999, *Языковые картины мира как производные национальных менталитетов*, Москва.
- Korobow W., Коробов В., 1988, *Василий Шукшин*, Москва.
- Korzyk K., 1992, *Gramatyka kognitywna a nauczanie języka obcego*, [w:] *Nauczanie języka polskiego jako ojczystego, etnicznego i obcego*, red. I. Nowakowska-Kempna, Wrocław.
- Kotienko N.N., Котенко Н.Н., 1988, *Валентин Распутин – очерк творчества*, Москва.
- Kövecses Z., 1998, *Kognitywny model gniewu*, [w:] *Językoznawstwo kognitywne. Wybór tekstów*, red. W. Kubiński, R. Kalisz, E. Modrzejewska, Gdańsk, s. 104–137.
- Kövecses Z., 2005, *Metaphor in culture: universality and variation*, Cambridge.
- Koziara S., 1993, *Pojęcia wartościujące w polskich przekładach „Psałterza”*, Kraków.
- Kozłowska A., 2009, *Problemy z idiolektem*, [w:] *Język pisarzy jako problem lingwistyki*, „Prace Językoznawcze Instytutu Filologii Polskiej UKSW”, red. T. Koprysz, A. Kozłowska, Warszawa, s. 111–131.
- Kożinow W.W., Кожинов В.В., 1982, *Голос автора и голоса персонажей: „Привычное дело” Василия Белова (1968)*, [w:] *Статьи о современной литературе*, red. В.В. Кожинов, Москва, s. 65–82.
- Krajewski L., 1982, *Synonimia porównań doprzymiotnikowych*, [w:] *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*, red. A.M. Lewicki, Lublin, s. 113–121.
- Krapiec M., 1991, *U podstaw rozumienia kultury*, Lublin.
- Krapiec M., 1985, *Język i świat realny*, Lublin.
- Krutikowa-Abrahamowa Ł., Крутикова-Абрамова Л., 2003, *Родниковое слово*, [w:] *Федор Абрамов. Чистая книга: Роман, повести, рассказы, публицистика*, Москва, s. 5–14.

- Krzeszowski T.P., 1994, *Parametr aksjologiczny w przedpojęciowych schematach wyobraźniowych*, „Etnolingwistyka” 6, Lublin, s. 29–51.
- Krzeszowski T., 1997, *Angels and Devils in Hell. Elements of Axiology in Semantics*, Warszawa.
- Kubriakowa E.S., Кубрякова Е.С., 1988, *Роль словообразования в формировании языковой картины мира*, [w:] *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира*, Москва, s. 141–172.
- Kulpina W., 1999, *Nazwy barw oczu jako fenomen lingwokultury*, „Przegląd Rusycystyczny”, nr 3–4 (87–88), s. 78–93.
- Kundera M., 1990, *Nieśmiertelność*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Kunin A.W., Кунин А.В., 1969, *Устойчивые адъективные сравнения в русском и английском языках (опыт сопоставительного анализа)*, „Русский язык за рубежом” 3, s. 80–86.
- Kurek H., 2004, *Punkt widzenia w językowym obrazie świata społeczności wiejskiej*, [w:] *Punkt widzenia w języku i kulturze*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, R. Nycz, Lublin, s. 209–221.
- Lakoff G., 1987, *Woman, Fire and Dangrous Things*, Chicago.
- Lakoff G., Johnson M., 1988, *Metafory w naszym życiu*, przeł. T.P. Krzeszowski, Warszawa.
- Langacker R., 1991, *Concept, Image and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*, Berlin–New York.
- Langacker R., 1995, *Wykłady z gramatyki kognitywnej*, red. H. Kardela, Lublin.
- Laskowska E., 1997, *DOM i rodzina w potocznych wypowiedziach wartościujących*, [w:] *Dom w języku i kulturze*, red. G. Sawicka, Szczecin, s. 89–100.
- Legeżyńska A., 1996, *Dom i poetycka bezdomność w liryce współczesnej*, Warszawa.
- Lewandowska-Tomaszczyk B., 2006, *Metody empiryczne i korpusowe w językoznawstwie kognitywnym*, [w:] *Metodologie językoznawstwa. Podstawy teoretyczne*, red. P. Stelmaszczyk, Łódź, s. 251–281.
- Lewin J.I., 1969, *Struktura rosyjskiej metafory*, „Pamiętnik Literacki”, t. 60, z. 1, s. 295–302.
- Libura A., 2000, *Wyobrażenia w języku. Leksykalne korelaty schematów wyobraźniowych CENTRUM – PERYFERIE I SIŁY*, Wrocław.
- Lichański J., 1996, *Co to jest retoryka?*, Kraków.
- Lippmann W., 1922, *Public Opinion*, New York.
- Liseling-Nilsson S., 2003, *Stereotyp Polaka w Szwecji (na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych wśród studentów)*, „Język Polski” 83 (1), s. 38–43.
- Łobodzińska R., 1994, *Jaka jest kobieta w języku polskim?*, [w:] *Płeć w języku i kulturze*, red. J. Anusiewicz, K. Handke (Język a Kultura, t. 9), Wrocław, s. 181–186.
- Łotman J., 1975, *O semiotyce pojęć wstyd i strach w mechanizmie kultury (Tezy)*, przeł. J. Faryno, [w:] *Semiotyka kultury*, red. E. Janus, M.R. Mayenowa, Warszawa, s. 202–205.
- Maćkiewicz J., 2000, *Potoczne w naukowym – niebezpieczeństwa i korzyści*, [w:] *Językowy obraz świata i kultura*, red. A. Dąbrowska i J. Anusiewicz (Język a Kultura, t. 13), Wrocław, s. 107–113.
- Maćkiewicz J., 1999a, *Co to jest „językowy obraz świata”*, „Etnolingwistyka” 11, Lublin, s. 7–24.

- Maćkiewicz J., 1999b, *Wyspa – językowy obraz wycinka rzeczywistości*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 193–206.
- Maćkiewicz J., 1999c, *Kategoryzacja a językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 47–55.
- Maćkiewicz J., 2006, *Językowy obraz ciała*, Gdańsk.
- May R., 1993, *Miłość i wola*, Poznań.
- Mayenowa M., 1991, *Język*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 1: *Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze*, red. A. Kłoskowska, Wrocław, s. 87–109.
- Masłowa W.A., Маслова В.А., 2001, *Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений*, Москва.
- Masłowska E., 1992, *Myślenie potoczne w semantyce*, [w:] *Potoczność w języku i w kulturze*, red. J. Anusiewicz i F. Nieckula (Język a Kultura, t. 5), Wrocław, s. 203–208.
- Mądrzycki T., 1977, *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Warszawa.
- Meillet A., 1958, *Wstęp do językoznawstwa indoeuropejskiego*, przeł. T. Milewski, Warszawa.
- Melosik Z., 1996, *Tożsamość, ciało i władza. Teksty kulturowe jako (kon)teksty pedagogiczne*, Poznań–Toruń.
- Mieńszukow W., Меньшиков В., 1984, *Поэт жизни действительной – предисловие*, [в:] *Василий Белов. Повести и рассказы*, Москва, с. 3–8.
- Mikołajczuk, 1996, *Kognitywny obraz gniewu we współczesnej polszczyźnie*, „Etnolingwistyka” 8, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 131–145.
- Millet K., 1982, *Teoria polityki płciowej*, [w:] *Nikt nie rodzi się kobietą*, T. Hołówka (wybór, przekład i wstęp), Warszawa, s. 58–111.
- Mitosek Z., 1974, *Literatura i stereotypy*, Wrocław.
- Mirosznichenko A., Мирошниченко А., 1995, *Основы лингво-идеологического анализа*, Ростов-на-Дону.
- Mosiołek K., 1992, *Stereotypy psa zawarte w języku polskim*, „Poradnik Językowy”, s. 301–304.
- Moszyński K., 1967, *Kultura ludowa Słowian*, t. 2, cz. 1, Warszawa.
- Nazarian A.G., Назарян А.Г., 1965, *Образные сравнения французского языка. Фразеологизмы*, Москва.
- Nazarian A.G., Назарян А.Г., 1968, *Почему так говорят по-французски (происхождение и толкование идиоматических выражений)*, Москва.
- Niewiara A., 2000, *Badania etymologii a odtwarzanie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata i kultura*, red. A. Dąbrowska i J. Anusiewicz (Język a Kultura, t. 13), Wrocław, s. 97–105.
- Nowakowska A., 2003, *Człowiek jak zwierzę. Sfrazologizowane porównania doczasownikowe na podstawie „Słownika frazeologicznego języka polskiego”*, [w:] *Opozycja HOMO-ANIMAL w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska (Język a Kultura, t. 15), Wrocław, s. 97–102.
- Nowakowska-Kempna I., 1986, *Konstrukcje zdaniowe z leksykalnymi wykładnikami predykatów uczuć*, Katowice.
- Nowakowska-Kempna I., 1995, *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Prolegomena*, Warszawa.

- Nowakowska-Kempna I., 2000, *Konceptualizacja uczuć w języku polskim*, cz. 2, *Data*, Warszawa.
- Nowosad-Bakalarczyk M., 2002, *Kobieta „typowa” i „prawdziwa” w oczach studentów. (Przyczynek do stereotypu kobiety)*, „*Język Polski*”, z. 1, s. 25–35.
- Nowosad-Bakalarczyk M., 2004, *Męski i żeński punkt widzenia w językowym obrazie świata*, [w:] *Punkt widzenia w języku i kulturze*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, R. Nycz, Lublin, s. 277–291.
- Опарина Е.О., Опарина Е.О., 1988, *Концептуальная метафора*, [в:] *Метафора в языке и тексте*, ред. В. Н. Телия, Москва, с. 65–77.
- Obtułowicz B., 2004, *Kobieta hiszpańska w dobie kształtowania się społeczeństwa liberalnego*, Kraków.
- Ojcewicz G., 2004, *Alkoholizm w gwarze rosyjskojęzycznych przestępców. Autoportret środowiska*, „*Przegląd Rusycystyczny*” 4(108), s. 55–70.
- Ortner Sherry B., 1982, *Czy kobieta ma się tak do mężczyzny, jak „natura” do „kultury”?*, [w:] *Nikt nie rodzi się kobietą?*, red. i tłum. T. Hołówka, Warszawa, s. 112–141.
- Owieszowa M., Овезова М., 1986, *Адъективные компаративные фразеологические единицы со значением качества*, „*Русский язык в школе*”, № 3, с. 64–67.
- Owczarzenko A.I., Овчаренко А.И., 1985, *Художественный мир Василия Белова*, [в:] *Большая литература: основные тенденции развития советской художественной прозы, 1945–1985 гг.: сороковые-пятидесятые годы*, ред. А.И. Овчаренко, Москва, с. 226–254.
- Ossowski S., 1967, *Z zagadnień psychologii społecznej*, [w:] *Dzieła*, t. 3, Warszawa.
- Ostaszewska D., 2001, *Postać w literaturze. Wizerunek staropolski. Obrazy – konwencje – stereotypy*, Katowice.
- Ożóg K., 1981, *O współczesnych polskich wyrazach obraźliwych*, „*Język Polski*” 59, s. 179–187.
- Ożóg K., 1984, *Grzecznościowe akty mowy*, „*Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze*”, Kraków, s. 145–157.
- Padučeva E.V., 1992, *Wypowiedź i jej odniesienie do rzeczywistości*, przeł. Z. Kozłowska, Warszawa.
- Pajdzińska A., 1991, *Wartościowanie we frazeologii*, [w:] *Wartości w języku i tekście*, red. J. Puzynina i J. Anusiewicz (Język a Kultura, t. 3), Wrocław, s. 15–28.
- Pajdzińska A., 1999, *Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 83–101.
- Pajdzińska A., 2001, *Językowy obraz świata a poetyckie gry z gramatyką*, [w:] *Semantyka tekstu artystycznego*, red. A. Pajdzińska i R. Tokarski, Lublin, s. 247–260.
- Pawelec A., 2006, *Metafora pojęciowa a tradycja*, Kraków.
- Pisarek L., 1997, *DOM w „Białej Gwardii” Michała Bułhakowa*, [w:] *Dom w języku i kulturze*, red. G. Sawicka, Szczecin, s. 409–416.
- Pisarek W., 1978, *Językowy obraz świata*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, red. S. Urbańczyk, Wrocław, s. 168.
- Peisert M., 1994, *On i ona we współczesnej polszczyźnie*, [w:] *Płeć w języku i kulturze*, red. J. Anusiewicz, K. Handke (Język a Kultura, t. 9), Wrocław, s. 97–109.
- Peisert M., 2004, *Formy i funkcje agresji werbalnej. Próba typologii*, Wrocław.

- Perlin J., Milewska M., 2000, *Afektionimy w polskim, francuskim, hiszpańskim i niderlandzkim. Analiza morfologiczna i semantyczna*, [w:] *Uczucia w języku i tekście*, red. I. Nowakowska-Kempna, A. Dąbrowska i J. Anusiewicz (Język a Kultura, t. 14), Wrocław, s. 165–174.
- Pietrowych N.M., Петровых Н.М., 2002, *Концепты воля и свобода в русском языковом сознании*, „Известия Уральского государственного университета”, № 24, s. 207–217.
- Podsiad A., Więckowski Z., 1983, *Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych dla studiujących filozofię chrześcijańską*, Warszawa.
- Pogosowa K.O., Погосова К.О., 2006, *Способы вербализации эмоций*, „Объединенный научный журнал”, № 20, Москва, s. 30–34.
- Pogosowa K.O., Погосова К.О., 2007, *Концепты эмоций в английской и русской языковых картинах мира*, Владикавказ.
- Pokorowskaja Cz.H., Покровская Ч.Н., 1986, *Мотивация фразеологических единиц в русском языке (в сопоставлении с украинскими)*, „Русское языкознание”, вып. 12, s. 40–45.
- Porter R.E., Samovar L.A., 1997, *An Introduction to Intercultural Communication // Intercultural Communication. A Reader*, Belmont, CA: Wadsworth.
- Propp W., 2003, *Historyczne korzenie bajki magicznej*, Warszawa.
- Przybylska R., 2001a, *Polisemia przyimków polskich w świetle semantyki kognitywnej*, Kraków.
- Przybylska R., 2001b, *Czy w języku polskim istnieje osobna kategoria adresatywów*, [w:] *Język w komunikacji*, t. 1, red. G. Hebrajska, Łódź, s. 180–186.
- Punkt widzenia w tekście i dyskursie*, 2004, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, R. Nycz, Lublin.
- Punkt widzenia w języku i kulturze*, 2004, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, R. Nycz, Lublin.
- Putnam H., 1975, *Mind, Language and Reality*. „Philosophical Papers”, vol. 2, Cambridge.
- Puzynina J., 1988, *Konotacje leksykalne w interpretacji tekstu literackiego (na przykładzie wiersza Norwida „Purytanizm”)*, [w:] *Konotacja*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 83–97.
- Puzynina J., 1990, *Słowo Norwida*, Warszawa.
- Puzynina J., 1992a, *Język wartości*, Warszawa.
- Puzynina J., 1992b, *Problematyka aksjologiczna w językoznawstwie*, [w:] *Problematyka aksjologiczna w nauce o literaturze. Studia*, red. S. Sawicki, A. Tyszczyk, Lublin, s. 59–72.
- Puzynina J., 2000, *Uczucia a postawy w języku polskim*, [w:] *Uczucia w języku i tekście*, red. I. Nowakowska-Kempna, A. Dąbrowska, J. Anusiewicz (Język a Kultura, t. 14), Wrocław, s. 9–24.
- Rasputin W., Распутин В., 1977, *Очищение человека*, „Неделя”, 5–7 сентября.
- Rejak B., 2002, *Fizyczność kobiet w tekstach o modzie*, [w:] *Język polski. Współczesność. Historia III*, red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda, Lublin, s. 163–179.
- Rejter A., 1997, *Językowy obraz DOMU w polskiej poezji współczesnej. Potoczność i artyzm*, [w:] *Dom w języku i kulturze*, red. G. Sawicka, Szczecin, s. 347–359.
- Rokoszowa J., 1997, *Obraz świata we współczesnych teoriach językoznawczych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. 53, s. 9–14.

- Rosch E., 1977, *Human Categorization*, [w:] *Studies in Cross-Cultural Psychology*, red. N. Warren, Londyn, s. 1–49.
- Roux J.-P., 2010, *Kobieta w historii i micie*, przeł. B. Szczepańska, Warszawa.
- Rozwadowski J., 1973, *O poezji w języku*, [w:] *Stylistyka polska. Wybór tekstów*, wybór, oprac., wstęp E. Miodońska-Brookes, A. Kulawik, M. Tatara, Warszawa, s. 197–201.
- Rożek M., 1993, *Diabeł w kulturze polskiej. Szkice z dziejów motywu i postaci*, Warszawa–Kraków.
- Rudniew A.G., Руднев А.Г., 1948, *Сравнительные обороты в современном русском литературном языке*, „Ученые Записки Ленинградского педагогического института”, т. 59, с. 191–204.
- Rutkowski M., 2007, *Nazwy własne w strukturze metafory i metonimii. Proces deonimizacji*, Olsztyn.
- Şafak E., 2011, *Czarne mleko. O pisaniu, macierzyństwie i wewnętrznym haremie*, przeł. N. Wiśniewski, Kraków.
- Sandomirska I., 2000, *O metaforach ŻYCIA i ŚMIERCI w języku rosyjskim*, [w:] *Językowy obraz świata i kultura*, red. A. Dąbrowska i J. Anusiewicz (Język a Kultura, t. 13), Wrocław, s. 355–367.
- Sawicka G. (red.), 1997, *Dom w języku i kulturze*. Materiały z konferencji „DOM w języku i kulturze” zorganizowanej w Uniwersytecie Szczecińskim przez Zakład Etnolingwistyki w dniach 22–24 marca 1995 roku, Szczecin.
- Schaff A., 1964, *Język a poznanie*, Warszawa.
- Schaff A., 1982, *Wstęp*, [w:] B.L. Whorf, *Język, myśl i rzeczywistość*, przeł. T. Hołówka, Warszawa, s. 5–9.
- Sękowska E., 1997, *Obraz domu i sąsiedztwa w „Panu Tadeuszu”. Referat na sesji UJ „Mickiewicz a kresy”*, Kraków.
- Sielezniew J., Селезнев Ю., 1983, *Василий Белов*, Москва.
- Sieriebriennikow B.A., Серебренников Б.А., 1988, *Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление*, Москва.
- Sierociuk J., 1986, *Zmiany językowe w lubelskiej pieśni ludowej w obrębie słownictwa nazywającego „matkę”*, „Literatura Ludowa”, z. 2, s. 53–58.
- Sierow W., Серов В., 2005, *Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений: Более 4000 статей*, Москва.
- Skubalanka T., 2009, *Uwagi o pracy nad językiem autorów*, [w:] *Język pisarzy jako problem lingwistyki. Prace Językoznawcze Instytutu Filologii Polskiej UKSW*, red. T. Koprzyś, A. Kozłowska, Warszawa, s. 17–23.
- Skommer G., 2006, *Wyrażenia porównawcze. Model struktury i semantyki porównań w języku polskim i norweskim*, Poznań.
- Skudrzykowa A., Urban K., 2000, *Mały słownik terminów z zakresu socjolingwistyki i pragmatyki językowej*, Warszawa.
- Sławkowa E., 2009, *O różnych sposobach językoznawczej refleksji nad językiem artystycznym*, [w:] *Język pisarzy jako problem lingwistyki. Prace Językoznawcze Instytutu Filologii Polskiej UKSW*, red. T. Koprzyś, A. Kozłowska, Warszawa, s. 25–44.
- Słowo Fiedora Abramowa, Слово Федора Абрамова*, 2001, red. Е.Ш. Галимова, Архангельск.
- Stierieotypy w jazykie, komunikacyi i kulturie, Стереотипы в языке, коммуникации и культуре*, 2009, red. Л.Л. Федорова, Москва.

- Susułowska M., 1986, *Psychologiczne problemy człowieka starego. Encyklopedia seniora*, Warszawa.
- Susułowska M., 1989, *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa.
- Szarota Z., 1998, *Wielofunkcyjna działalność domów pomocy społecznej dla osób starszych*, Kraków.
- Szewczenko Ł., Шевченко Л., 2002, *Русская проза трех последних десятилетий (70–90 годы XX века)*, Kielce.
- Szmielów A.D., Шмелёв А.Д., 2002, *Русский язык и внеязыковая действительность*, Москва.
- Szewczuk W., 1990, *Psychologia*, Warszawa.
- Szumaska D., 1998, *Znaczenie: enfant terrible semantyki i leksykografii*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. 54, s. 45–61.
- Szumaska D., 2008, *Od ignorancji do relewancji: tropem nierozwiązanych problemów semantyki leksykalnej*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. 64, s. 37–47.
- Szymoniuk M., 1982, *Wykorzystanie elementów języka potocznego w literaturze rosyjskiej lat 1955–1978*, Katowice.
- Ślęczka K., 1999, *Feminizm. Ideologie i koncepcje społeczne współczesnego feminizmu*, Katowice.
- Świątek J., 1998, *W świecie powszechnej metafory. Metafora językowa*, Kraków.
- Święcicka M., 2002, *Stereotyp ojca w utworach literackich dla młodzieży*, [w:] *Język trzeciego tysiąclecia II*, t. 1: *Nowe oblicza komunikacji we współczesnej polszczyźnie*, red. G. Szpila (Język a Komunikacja, t. 4), Kraków, s. 83–93.
- Tabakowska E., 2002, *Bariery kulturowe są zbudowane z gramatyki*, [w:] *Przekład. Język. Kultura*, red. R. Lewicki, Lublin, s. 25–34.
- Tabakowska E., 2001a, *Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu*, Kraków.
- Tabakowska E., 2001b, *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*, Kraków.
- Taras B., 2001, „A ty babo jadawito...”. *Kulturowy i językowy obraz kobiety w folklorze rzeszowskim*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. Seria Filologiczna”, z. 39/2001, red. K. Ożóg (Językoznawstwo 6), s. 71–86.
- Taylor J.R., 2001, *Kategoryzacja w języku*, Kraków.
- Taylor J.R., 2002, *Gramatyka kognitywna*, tłum. M. Buchta i Ł. Wiraszka, Kraków.
- Tielija W.N., Телия В.Н., 1996, *Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*, Москва.
- Tokarski R., 1980, *Brat*, [w:] *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, red. J. Bartmiński, Wrocław, s. 55–73.
- Tokarski R., 2004, *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*, Lublin.
- Tokarski R., 1996, *Ramy interpretacyjne a problemy kategoryzacji*, [w:] *Językowa kategoryzacja świata*, red. A. Pajdzińska, Lublin, s. 97–112.
- Tokarski R., 1998, *Kulturowe i tekstotwórcze aspekty profilowania*, [w:] *Profilowanie w języku i tekście*, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin, s. 65–81.
- Tokarski R., 1999, *Językowy obraz świata w metaforach potocznych*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 65–81.
- Tokarski R., 2006, *Konotacja semantyczna – strukturalistyczna czy kognitywna?*, [w:] *Językoznawstwo kognitywne III: Kognitywizm w świetle innych teorii*, red. O. Sokołowska, D. Stanulewicz, Gdańsk, s. 209–226.

- Топоров В.Н., Топоров В.Н., 1980, *Модель мира (мифопоэтическая)*, [в:] *Мифы народов мира: Энциклопедия*, т. 2, гл. ред. С.А. Токарев, Москва, с. 161–166.
- Turkow A., Турков А., 1987, *Фёдор Абрамов: Очерк*, Москва.
- Uryson E.W., Урысон Е.В., 1995, *Душа 1, сердце 2*, [в:] *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка*, рук. Ю.Д. Апресян, Москва, с. 190–197.
- Uryson E.W., Урысон Е.В., 2003, *Проблемы исследования языковой картины мира. Аналогия в семантике*, Москва.
- Vaňková I., 2000, *Mienić się różnymi kolorami. Zabarwienie skóry jako symbolizacja cech i stanów psychofizycznych człowieka*, [w:] *Studia z semantyki porównawczej*, Warszawa, s. 105–117.
- Waszakowa K., 1996, *Kategorie słowotwórcze z perspektywy semantyki kognitywnej*, [w:] *Językowa kategoryzacja świata*, red. R. Grzegorzyczkowa, A. Pajdzińska, Lublin, s. 285–295.
- Wawrzyńczak A., 2005, *Naród i państwo w twórczości pisarzy rosyjskich nurtu „wieskiego”*. Wasilij Biełow, Walentin Rasputin, Władimir Liczutin, Kraków.
- Wejland A.P., 1991, *Obrazy grup społecznych. Studium metodologiczne*, Warszawa.
- Wieck W., 1993, *Mężczyzna pozwala kochać. Głód kobiety*, tłum. A. Kilijańczyk, Warszawa.
- Wierzbicka A., 1971a, *Porównanie – gradacja – metafora*, „Pamiętnik Literacki”, t. 62, z. 4, s. 127–147.
- Wierzbicka A., 1971b, *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*, Warszawa.
- Wierzbicka A., 1985, *Lexicography and Conceptual Analysis*, Ann Arbor.
- Wierzbicka A., 1991, *Język i naród: polski los i rosyjska sud’ba*, „Teksty Drugie” 3.
- Wierzbicka A., 1992, *Emotions across Cultures*, [w:] *Semantics, Culture and Cognition, Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*, New York–Oxford, s. 117–180.
- Wierzbicka A., Вежбицка А., 1996, *Язык. Культура. Познание*, Москва.
- Wierzbicka A., 1999, *Język – umysł – kultura*, Warszawa.
- Wierzbicka A., 2007, *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*, Warszawa.
- Wilska-Duszyńska B., 1971, *Rozważania o naturze stereotypów etnicznych*, „Studia Socjologiczne” 3, s. 97–116.
- Wiśniewski L. (red.), 2001, *Między słowem a ciałem*, Bydgoszcz.
- Witosz B., 2003, *Językowy obraz mężczyzny w najnowszej literaturze polskiej jako kontrpunkt stereotypu kształtowanego przez kulturę masową*, [w:] *Wizerunki mężczyzny w języku i literaturze polskiej / Images of Man in Polish Language and Literature*, red. E. Teodorowicz-Hellman i D. Tubielewicz-Mattsson, Stockholm, s. 137–148.
- Wittgenstein L., 1972, *Dociekania filozoficzne*, przeł., wstęp i przypisy B. Wolniewicz, Warszawa.
- Whorf B.L., 1982, *Język, myśl i rzeczywistość*, przeł. T. Hołówka, Warszawa.
- Wojciechowska A., 1994, „Kobieta” i „mężczyzna” w twórczości Magdaleny Samozwaniec, [w:] *Płeć w języku i kulturze*, red. J. Anusiewicz, K. Handke (Język a Kultura, t. 9), Wrocław, s. 149–159.
- Wojciechowska A., 1997, *DOM w twórczości Magdaleny Samozwaniec*, [w:] *Dom w języku i kulturze*, red. G. Sawicka, Szczecin, s. 369–378.
- Wolf N., 1991, *The Beauty Myth: How Images of Beauty Are Used Against Women*, New York.

- Wolnicz-Pawłowska E., 1998, *Przezwiseka intymne w najnowszej polszczyźnie*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie 12. Prace Językoznawcze”, z. 2, red. M. Biolik, Olsztyn, s. 102–113.
- Wróblewski P., 1998, *Struktura, typologia i frekwencja polskich metafor*, Białystok.
- Wysoczański W., 2006, *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na materiale wybranych języków*, Wrocław.
- Załygin S., Залыгин С., 1971, *Послесловие*, [в:] Белов В. *Сельские повести*, Москва, с. 331–334.
- Zołotusskij I., Золотусский И., 1986, *Ф. Абрамов: Личность. Книги. Судьба*, Москва.
- Żelwis W.I., Жельвис В.И., 2001, *Поле брани*, Москва.

Spis treści

Wstęp.....	5
1. Językowy obraz świata.....	9
1.1. Pojęcie językowego obrazu świata.....	9
1.2. Wykładniki ujęzykowania obrazu świata.....	15
1.2.1. Własności gramatyczne.....	16
1.2.2. Kategorie słowotwórcze.....	17
1.2.3. Etymologia.....	18
1.2.4. Zjawiska leksykalne.....	20
1.2.5. Konotacje semantyczne.....	26
1.3. Metafora i porównanie w badaniu językowego obrazu świata.....	28
1.4. Obraz świata a język pisarzy.....	31
1.4.1. Językowy obraz świata a literatura.....	31
1.4.2. Język pisarzy – próba definicji pojęcia.....	33
1.4.3. Abramow, Biełow, Rasputin, Szukszyn – refleksja nad językiem i stylem.....	34
2. Językowy obraz kobiety.....	41
2.1. Kobieta w kulturze i języku.....	41
2.2. Typy kobiet w twórczości <i>dieriewienszczyków</i>	45
2.3. <i>Баба, она и есть баба</i> , czyli kwestia nominacji.....	54
2.4. Kobiecość ucieleśniona.....	64
2.5. Językowy obraz kobiety w porównaniach.....	73
2.5.1. Kobieta jako <i>comparandum</i>	74
2.5.2. Kobieta jako <i>comparans</i>	77
2.6. <i>Дура зеленая czy дорогушка сдобная</i> , czyli o wartościowaniu kobiety.....	78
2.6.1. Afektonimy.....	79
2.6.2. Ekspresywizmy.....	81
2.6.3. Związki werbalne i frazeologiczne oznaczające zachowania kobiet.....	87
3. Językowy obraz mężczyzny.....	90
3.1. Kulturowo-asocjacyjny portret mężczyzny.....	90
3.2. Mężczyzna w świetle systemowych danych językowych.....	91
3.3. Typy męskie w analizowanych utworach.....	93
3.4. <i>Мужик он был хороший</i> – nazwy osób płci męskiej.....	101
3.5. <i>Чудной ты с этой бородой</i> , czyli rzecz o męskiej urodzie.....	115
3.6. Uczucia i emocje mężczyzn.....	124
3.6.1. Mężczyzna lękiem podszyty.....	126
3.6.2. Kiedy mężczyźnie jest wstyd?.....	130
3.6.3. Mężczyzna, którego ogarnia złość.....	133
3.6.4. Mężczyzna doświadczający cierpienia.....	135

3.7. <i>Как ребенок малый</i> – o obrazie płci brzydkiej w porównaniach	138
3.7.1. Porównania do dziecka.....	139
3.7.2. Porównania z nośnikiem odzwierzęcym	141
3.8. Przewiska i wyzwiska adresowane do mężczyzn	143
3.8.1. Nazwy określające męskie ułomności i wady.....	145
3.8.2. Obelgi pod adresem mężczyzn związane ze światem fauny	157
3.8.3. Wyzwiska z użyciem nazw diabła i innych sił nieczystych.....	163
 Zakończenie	 167
Wykaz skrótów.....	171
Bibliografia.....	173

Przyjęte przez Autorkę założenia metodologiczne implikują wykorzystanie instrumentarium opisu i interpretacji językoznawstwa kognitywnego, korzysta ona jednakże również z innych metod badawczych wypracowanych przez socjo- i etnolingwistykę. [...] Praca wypełni moim zdaniem pewną lukę w polskiej literaturze przedmiotu. Na podkreślenie zasługuje bardzo dobra orientacja Autorki w zakresie literatury poświęconej omawianym zagadnieniom. Dr Karina Zajac-Haduch syntetyzuje tu z dużą znajomością rzeczy wiele bardzo rozległych i nie do końca opracowanych obszarów badawczych, co przyjmuję z dużym uznaniem.

dr hab. Jolanta Lubocha-Kruglik, prof. UŚ

Monografia poświęcona jest badaniom nad obrazem świata ukształtowanym w środowisku wiejskim, kołchozowym, gdzie trudne warunki życia, izolacja od innego świata wpływają na jego widzenie i ocenę. Autorka wybrała do analizy dwa obrazy: kobiety i mężczyzny, obydwie przedstawione z punktu widzenia pisarzy mężczyzn pochodzących z północnej Rosji. [...] Jeśli popatrzyć na środki językowe, które w monografii są przedstawione i analizowane, to można wyliczyć bogatą leksykę, wraz z ciekawym słowotwórstwem, z wyrazami nacechowanymi emocjonalnie, frazeologię, porównania i metaforę potoczną, leksykę normatywną (norma języka literackiego lub potocznego) i pozostającą poza normą („prostorieczije”), w tym liczne wulgaryzmy o szerokim zakresie użycia bądź rzadkie, wyglądające na oryginalną twórczość postaci. Można więc powiedzieć, że materiał dostarcza sporej wiedzy, także na temat tego, jak mówi tzw. prosty człowiek z rosyjskiej prowincji.

dr hab. Teresa Żeberek

Uniwersytet Pedagogiczny
im. Komisji Edukacji Narodowej
w Krakowie
Prace Monograficzne 780

ISSN 0239-6025

ISBN 978-83-8084-025-6